

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

7

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2020

УДК 94(477):373.5(075)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем,
О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2020. — 144 с., іл.

ISBN 978-617-09-6264-5

УДК 94(477):373.5(075)

Інтернет-підтримка

ISBN 978-617-09-6264-5

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2020
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2020

Шановні семикласниці та семикласники!

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події, що відбувалися на українських землях у період середньовічної історії. Ви зможете сформувати уявлення про те, як після Великого переселення слов'ян розпочалося становлення східнослов'янської державності. Ви дізнаєтесь, як виникла та розвивалася найбільша держава європейського Середньовіччя — Русь-Україна, а також про Королівство Руське (Галицько-Волинську державу) та його місце в розвитку української державності. Ви простежите, як руські удільні князівства опинилися у складі сусідніх держав, та з'ясуєте особливості їх розвитку.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, розділи — у параграфи, які, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Важливу роль для розуміння матеріалу відіграють наведені в підручнику документи, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати включені до нього документи і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Таблиці та схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, поясняють його особливості тощо.

Після кожного параграфа наведено найважливіші дати та узагальнені положення, над якими пропонується поміркувати.

Опрацювавши навчальний параграф, ви матимете можливість здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички за допомогою запитань і завдань. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. За QR-кодами, розміщеними на його сторінках, ви можете перейти до матеріалів теми, які містять:

- уривки з історичних джерел;
- цікаву додаткову інформацію, пов'язану зі змістом параграфа;
- історичні карти;
- завдання для роботи на практичному занятті;
- завдання на узагальнення знань за кожним розділом;
- тестові завдання за розділами, що виконуються в режимі онлайн.

Бажаємо успіхів!

Рубрики підручника

Документи
розвідають

Цікаві факти

Постать в історії

Словник

Чи погоджуєтесь ви
з тим, що... Чому?

Запам'ятайте дати

Запитання
та завдання

◆ *Перевірте себе* — тут наведені ігри, які допоможуть здійснити самоперевірку за змістом параграфа.

▲ *Подумайте і дайте відповідь* — ці запитання дозволять розвивати вміння висловлювати свою думку.

◆ *Виконайте завдання* — цей блок містить практичні завдання, спрямовані на формування вмінь працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо.

★ *Творчі завдання* — ці завдання слід виконувати за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

§ 1. Вступ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що таке історія України як наука та навчальний предмет; якими є періодизація і джерела вивчення середньовічної історії України; що таке «історія», «історія України», «історичний факт», «історична подія», «історичний процес», «історична періодизація», «історичні джерела».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Що таке історія? Для чого людині її знати? 2. Що вивчає наука історія? Які вчені-історики вам відомі? 3. Який період всесвітньої історії та історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. 4. **Робота в парах.** Обговоріть, які події Стародавньої історії України вам запам'яталися найбільше. Поясніть свою думку.

1. Історія України як наука і навчальний предмет.

У 7 класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії — всесвітньої та історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, має давньогрецьке походження й перекладається як «дослідження», «розвідка про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про персько-грецькі війни.

Термін «історія» має кілька значень. Історія як наука вивчає минуле людських спільнот, що заселяли нашу планету від найдавніших часів і до сьогодення.

Вчених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками (істориками). В основу їхньої праці покладені дослідження історичних фактів та історичних подій. На підставі їх аналізу історики намагаються реконструювати (відтворити) історичний процес.

Історія України є складовою всесвітньої історії. Це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про події минулого. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

2. Періодизація історії України. Джерела вивчення Середньовічної історії України.

Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. Періодизація історії України загалом відповідає періодизації всесвітньої історії, але має свої особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Історія України — перебіг історичних подій на землях сучасної України від часу розселення на її території перших людей і до сьогодення.
Історичний факт — дійсні, не вигадані випадки, підтвердженні історичними джерелами.
Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.
Історичний процес — сукупність історичних подій, що відбулися в певному місці і в певний час.
Історична періодизація — поділ історії на періоди, що є хронологічними етапами суспільного або культурного розвитку країн і народів та характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Відповідно до існуючої сьогодні періодизації навчального предмета «історія України» її поділяють на такі періоди:

- *Стародавня історія* — найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на землях сучасної України до Великого переселення народів (близько 1 млн років тому — V ст. н. е.);
- *Середньовічна історія* — розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян до кінця XV ст.;
- *Нова історія* — характеризує розвиток українських земель у XVI — на початку XX ст.;
- *Новітня історія* — знайомить із подіями від 1914 р. і до сьогодення.

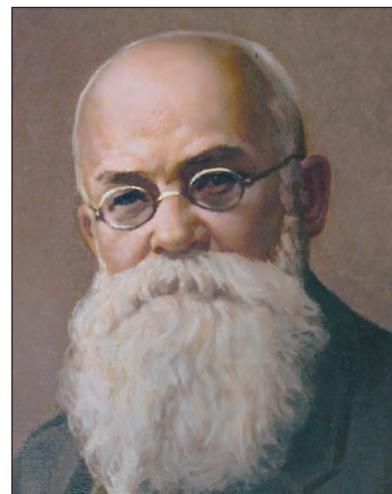
Наукову концепцію історії України вперше обґрунтував у 1904 р. український історик **Михайло Грушевський**. На основі його ідей та пізніших досліджень було складено сучасну історичну періодизацію історії України.

У Середньовічній історії України, як і в Середньовічній історії Європи, виділяють три періоди (*див. таблицю*).

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками сукупності інформації, отриманої з різних історичних джерел.

Дослідуючи різноманітні історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є **речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото-, фоно- і кінодокументи**. Кожне окреме джерело відображає лише певну частину минулого й містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, то історичні джерела відображають їхнє бачення та сприйняття подій. Повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише шляхом поєднання й порівняння інформації з різних історичних джерел.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують Середньовічну історію України, є речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

Михайло Грушевський

Що вам відомо про наукову та суспільно-політичну діяльність українського історика М. Грушевського?

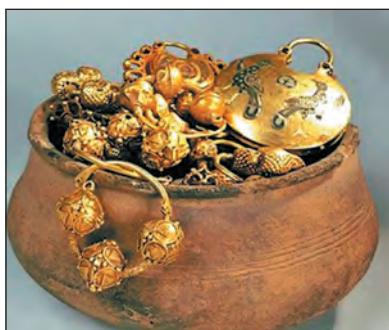
Історичні джерела — усе, що було створене людиною в процесі її діяльності та збереглося до наших днів. Історичні джерела дозволяють вивчати минуле людського суспільства та відображають його історичний розвиток.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Період	Середньовічна історія України	Середньовічна історія країн Західної та Центральної Європи
Раннє Середньовіччя (середина V — кінець IX ст.)	Становлення союзів племен і племінних княжінь (V—IX ст.)	Зародження та становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації
Зріле (Високе) Середньовіччя (X—XIII ст.)	Існування Русі-України (IX—XII ст.)	Розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації
Пізнє Середньовіччя (XIV—XV ст.)	Удільні князівства (XIII—XV/XVI ст.)	За висловом нідерландського історика ХХ ст. Й. Гейзінга, — це «осінь Середньовіччя», що завершує історію всієї доби Середніх віків

Археологічне дослідження будівлі часів Русі-України

Ювелірні прикраси часів Русі-України

Письмові приладдя часів Русі-України

? Робота в парах. Обговоріть, що можна дізнатися про минуле Русі-України, досліджуючи зображені історичні джерела.

ТИПИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Речові джерела	Залишки будівель, поховання, знаряддя праці, побутові речі, зброя, прикраси тощо
Усні (фольклорні) джерела	Легенди, билини, перекази, казки, народні пісні тощо
Писемні джерела	Літописи, документи, спогади свідків подій тощо
Мовні джерела	Відомості з історії розвитку мови
Етнографічні джерела	Народні повір'я, обряди
Фото-, фоно- та кінодокументи	Зображення подій, діячів і діячок, пам'яток, записи промов тощо, виконані існуючими з другої половини XIX ст. технічними засобами

? Робота в парах. Які з наведених типів історичних джерел використовують для вивчення Середньовічної історії України?

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Вивчення минулого людства дає змогу зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє.
- На землях сучасної України в минулому тривали процеси, схожі на ті, що відбувалися в інших частинах Європи та світу. Тому в історичній періодизації історії України та всесвітньої історії міститься багато спільних рис.
- Дізнатися про події минулого можна, лише поєднуючи інформацію з різних історичних джерел.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Асоціації». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно навести асоціації, які в них викликає наведений термін, і пояснити їх: *історія, історичний факт, історична подія, історичний процес, історична періодизація, історичні джерела.*
- ▲ 2. У чому полягає зв'язок між історією України як наукою та навчальним предметом? 3. Що ви знаєте про періодизацію історії України? 4. Розкажіть про те, за якими типами джерел досліджують Середньовічну історію України. Які з них, на вашу думку, є найважливішими? Чому? 5. Що вивчає Середньовічна історія України?
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** У чому важливість знання Середньовічної історії для сучасної молодої людини? 7. **Робота в малих групах.** Зверніть увагу на узагальнені положення до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з тексту підручника. (У подальшому таку вправу пропонується виконувати після кожного параграфа індивідуально з метою самоперевірки знань.)
- ★ 8. **Робота в парах.** Дізнайтеся про пам'ятки доби Середньовіччя на території вашого населеного пункту або поблизу нього. Підгответте повідомлення (презентацію) про них. 9. Поміркуйте, розвитку яких людських цінностей сприяє вивчення історії України.

Розділ I. Виникнення та становлення Русі-України

§ 2. Східні слов'яни у V—IX ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалося розселення слов'ян на завершальному етапі Великого переселення народів; як описувати за картою розселення східних, західних і південних слов'ян, а також східнослов'янських союзів племен — предків українців; про сусідів східнослов'янських племен; особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст.; що таке «Велике розселення слов'ян», «літопис», «плем'я», «союз племен», «язичництво», «племінні княжіння», «князь».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Що таке Велике переселення народів? Коли і як воно розпочалося? 2. Як відбувалося розселення слов'ян під час Великого переселення народів? 3. **Робота в парах.** Обговоріть, що вам відомо про витоки українського народу.

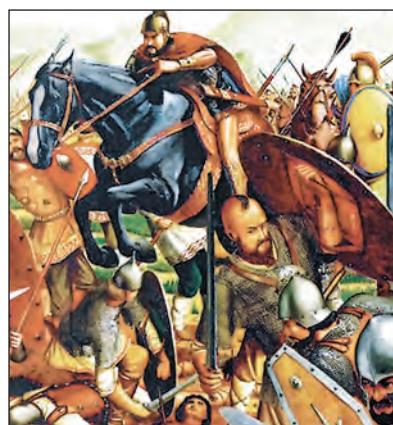
1. Велике розселення слов'ян. На завершальному етапі Великого переселення народів головними учасниками цього процесу стали слов'янські **племена** антів і склавинів. Від V ст. розпочалося **Велике розселення слов'ян**. За однією із досить поширеніших версій, із межиріччя Дніпра й Вісли ці племена рушили до Подунав'я. Звідти анти і склавини здійснювали регулярні напади на Константинополь і візантійські володіння на Балканах. Ці події отримали назву Балканських походів. Після перших успішних походів слов'яни поступово залишалися за Дунаем, а до кінця VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

Під час Великого розселення слов'ян одна їх частина залишилася на Балканському півострові, а інша рушила вгору за течією Дунаю та зайняла землі поряд з Ельбою (Лабою). Там вона зустрілася ще з одним переселенським потоком слов'янських племен, який прямував із межиріччя Вісли та Одера (Одри) на захід. На межі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтським та угро-фінським племенам.

Розселення слов'ян відбувалося у складних умовах. У другій половині VI ст. важким випробуванням для них стала боротьба з кочовими племенами аварів, які з Азії спочатку переселилися до Північного Причорномор'я, а потім — на територію сучасної Угорщини, де їх заснували свою державу — Аварський каганат. Тривалі аваро-слов'янські війни привели до підкорення аварами склавинів, знесилення, а потім розпаду антського об'єднання племен.

Плем'я — об'єднання людей, що мали спільне походження, мову, віру та звичаї.

Велике розселення слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прарабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі в V—VII ст.

Битва слов'ян із візантійцями.
Художник Ю. Лазарев

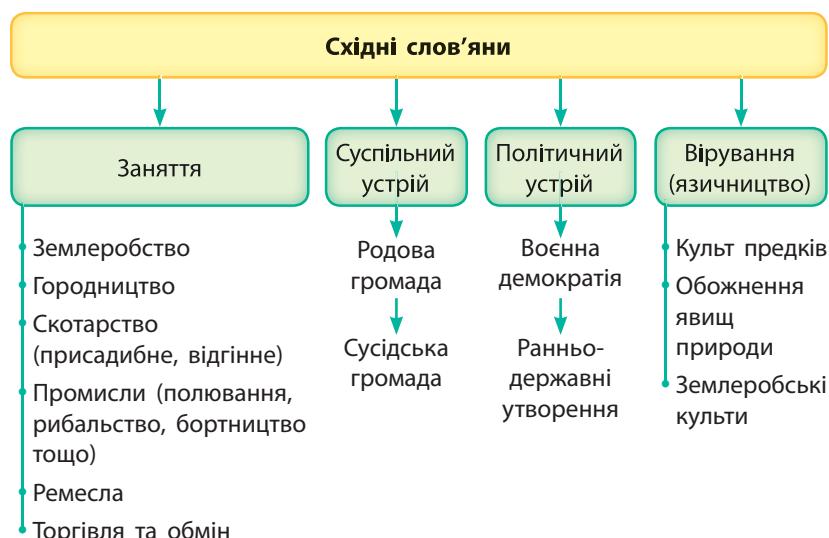
Карта «Слов'яни під час Великого переселення народів»

Нестор (блізько 1056 — близько 1113) — чернець Києво-Печерського монастиря. Упорядник «Повісті минулих (врем'яних) літ» — найдавнішого серед літописів, що збереглися до наших днів. Назву літопис отримав за вступним реченням: «Ось повісті врем'яних літ, звідки пішла земля Руська...». Цей твір є в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східних слов'ян та Русі-України. Нестор зміг пов'язати історію Русі-України зі всесвітньою, проголосивши її важливу роль у світовому історичному процесі. День вшанування пам'яті преподобного Нестора Літописця за церковним календарем православної церкви, що припадає на 9 листопада, у незалежній Україні визнано Днем української писемності й мови.

Літопис — історико-літературний твір доби Русі-України та Галицько-Волинської держави, у якому розповідь велася за роками. Був написаний переважно церковнослов'янською мовою із численними домішками місцевої говірки. В інших християнських країнах такі твори мали назву «хроніки», і писали їх найчастіше латиною.

Союз племен — об'єднання кількох племен, які за певних умов давали початок державній організації.

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ РОЗВИТКУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

? Робота в парах. Використовуючи текст параграфа, розкрийте наведені у схемі ознаки розвитку східнослов'янської спільноти.

Із 602 р. про антів в історичних джерелах уже не згадується. Назва «склавини» використовувалася досить часто щодо племен, які в VII—IX ст. заселяли територію сучасної України. Вважають, що саме назва «склавини» із часом трансформувалася у «слов'яни».

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, яких поділяють на східних, західних і південних.

2. Розселення східнослов'янських союзів племен на території сучасної України. Чернець Нестор у літописі «Повість минулих літ» повідомляє, що у VIII ст. у східних слов'ян винikли союзи племен. Територію сучасної України заселяли сім союзів племен — деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) і білі хорвати. Саме ці племена вважаються предками українців. На землях, які зараз входять до складу сучасної Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени і в'ятычі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян.

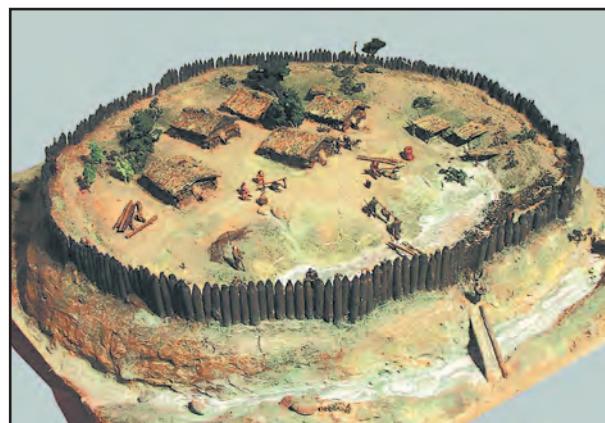
Особливу увагу з-поміж інших східнослов'янських союзів племен Нестор приділяв полянам. За літописом, від них походили перші київські князі-брати Кий, Щек і Хорив. Саме за їх правління почалося будівництво Києва.

3. Спосіб життя східнослов'янських племен. Східні слов'яни вели осілий спосіб життя. Основу їх господарства становило землеробство. Найдавнішим способом вирощу-

«Повість минулих літ» про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи окрім її володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині звуться Щекавиця, а Хорив на третьій горі, котра прозвалася по ньому Хоривицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні в Києві.

? Робота в парах. Обговоріть, як, за повідомленням Нестора, виник Київ.

Реконструкція поселення східних слов'ян VIII—IX ст.

? Опишіть зовнішній вигляд та устрій слов'янського поселення.

вання зернових культур у лісовій зоні було **підсічне землеробство**. Спочатку дерева на ділянці, призначений для майбутнього поля, вирубували. Для цього їх підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному положенні. Потім дерева валили й спалювали. Попіл був добревом і розпушував ґрунт. Після трьох років використання виснажену землю залишали й освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни селилися на берегах річок, де були добре луки й землі. Тут вони використовували **перелогову систему** обробітку земель. Поле оброблялося й засівалося до того часу, поки ці землі були родючими. Потім поле залишалося для «відпочинку», а засівалося інше. У той час вільних земель було багато, і слов'яни завжди мали добре врожай. Вирощували пшеницю, просо і ячмінь. Археологічні знахідки свідчать, що слов'яни користувалися досить зручними знаряддями праці (залізні серпи, мотики, кістяні й дерев'яні сохи з металевими наконечниками тощо).

Слов'яни займалися також **присадибним скотарством**: розводили велику рогату худобу, коней, свиней. Крім того, вони полювали на хутрових звірів (хутро було цінним товаром). Були поширені рибальство, бортництво (найдавніша форма бджільництва), у лісах збирали гриби і ягоди.

У слов'ян було розвинене **ремесло**: ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство, ткацтво.

Житла слов'яни зводили переважно з дерева, заглиблюючи їх наполовину в землю. Посередині хат розташовувалися печі, що служили для обігрівання житла й приготування їжі. Печі будували без димарів, опалювали «по-чорному» — дим виходив через отвори в даху. Неподалік від будинку була яма-льох, де зберігали зерно та інші продукти.

ТРИ ГІЛКИ СЛОВ'ЯНСТВА
ТА СУЧАСНІ НАРОДИ,
ЯКІ ДО НІХ НАЛЕЖАТЬ

Слов'яни

Південні

Серби
Хорвати
Болгари
Чорногорці
Македонці
Словенці
Босняки

Східні

Українці
Росіяни
Білоруси

Західні

Чехи
Словаки
Поляки
Лужичани
Кашуби

? До якої гілки слов'янства належать українці?

Язичництво (від старослов'янського слова «язик» — мова, плем'я, народ) — форма релігії у східних слов'ян, що визнавали багатобожжя. Вони поклонялися силам природи й шанували культ предків. Язичництво передувало християнству, а подекуди й співіснувало з ним.

Збруцький ідол — кам'яна статуя слов'янського бога Рода-Світовида, предмет язичницького культу східних слов'ян. Статуя була створена на межі IX—X ст., а знайдена в 1848 р. в річці Збруч біля села Личківці (Тернопільська обл.).

? Опишіть вигляд Збруцького ідола.

Слов'яни жили сусідською громадою. Вона складалася з великих патріархальних сімей, не пов'язаних між собою родинними зв'язками. Громади вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Кілька громад утворювали плем'я. Племена об'єднувалися в союзи племен.

Слов'яни мали власні самобутні релігійні вірування. Їхньою релігією було **язичництво**. Слов'яни обожнювали незрозумілі й непідвладні їм сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого було покладено віру в потойбічне життя. Крім цього, у слов'ян існувала віра в різних духів (добрих і злих).

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історику VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважали «володарем усього» одного з богів — творця блискавок Перуна. Йому приносили в жертву биків та інших тварин. Слов'яни поклонялися також річкам, німфам (духам природи) та іншим божествам, під час жертвопринесень ворожили. Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: Велес, Даждьбог, Стрибог, Род, Макош тощо. На місцях поклоніння богам — капищах — встановлювали ідоли певних богів.

4. Сусіди східнослов'янських племен. Сусідами східних слов'ян на півночі, північному заході та північному сході були угро-фінські та балтські племена, які ще не мали власної державності. Поступово ці племена розчинялися в слов'янському середовищі.

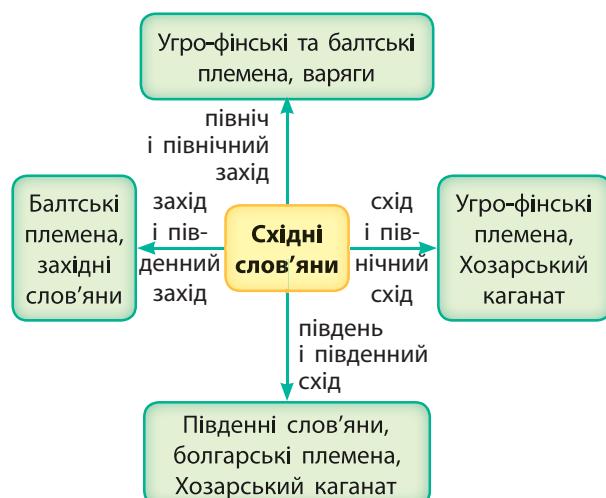
Землі на захід від східнослов'янських теренів заселяли західні слов'яни. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен: поляни, вісляни, мазовшани та інші. Союзи західнослов'янських племен словаків, моравів, чехів та інших на початку IX ст. утворили **Великоморавську державу**, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

На півдні, південному сході та сході жили тюркські племена болгар і хозар. Племена болгар наприкінці VI ст. утворили в Приазов'ї свою державу — **Велика Болгарія**. У середині VII ст. вона була знищена хозарами. Частина болгар переселилася після цього на Середню Волгу, де заснувала нову державу — **Волжка Булгарія** (її територія здебільшого збігається з межами сучасної Республіки Татарстан у складі Російської Федерації).

Інша частина болгарських племен, очолювана ханом Аспарухом, переселилася на Дунай і спільно з місцевими слов'янськими союзами племен створила державу **Перше Болгарське царство**. Його появу започаткувала історію сучасної європейської держави Болгарії.

На завойованих землях хозари в середині VII ст. утворили державу **Хозарський каганат**. У VIII ст. вони підкорили

СУСІДИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Заморські гості. Художник М. Реріх

? Покажіть на карті розселення зазначених на схемі сусідів східнослов'янських племен.

східнослов'янські союзи племен полян, сіверян, радимичів та в'ятичів і примусили їх сплачувати данину.

Важливе значення для розвитку східних слов'ян мало те, що через їхні землі пролягав один із головних торгових шляхів середньовічного світу «із варягів у греки», який поєднував Балтійське й Чорне моря. Варягами (від візантійського слова «варанги» — найманці) слов'яни називали предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У Західній Європі їх називали норманами («північними людьми»). Ці жорстокі й відважні шукачі пригод наймалися на службу до візантійського імператора або засновували торговельні поселення на слов'янських землях, накопичували в них товар (мед, віск, хустро, а також рабів), а потім везли продавати його до Візантії (до греків).

5. Етнічні й державотворчі процеси у східних слов'ян у VIII—IX ст. Тривалий час після завершення розселення у східних, західних і південних слов'ян зберігалося багато спільногого в розвитку **етнічних процесів**. Зокрема, деякі дослідники вважають, що досить довго для всіх слов'ян була зрозумілою єдина слов'янська мова. Одночасно із цим, переселяючись, як правило, на вже заселені землі, слов'яни потрапляли під вплив місцевої людності. У VIII—IX ст. як у східних, так і в інших груп слов'ян поступово виникали й поглиблювалися етнічні відмінності між віддаленими союзами племен і головним слов'янським ядром на його історичній працьківщині між Дніпром та Віслою.

У цей самий період у східних слов'ян посилилися **державотворчі процеси**. У результаті об'єднання окремих союзів племен виникали нові утворення — **племінні княжіння**.

Карта «Східні слов'яни та їхні сусіди»

Етнічні процеси — зміни, що відбуваються в культурі, мові, традиціях, нормах поведінки історично сформованих груп людей упродовж їх існування.

Державотворчі процеси — процеси, пов'язані з виникненням у певних народів держави.

Держава — система влади, за якої порядок у суспільстві підтримується за допомогою спеціальних організацій і людей (чиновників, наглядачів, армії тощо).

Племінні княжіння — об'єднання декількох племен, які за певних умов ставали зародками державної організації.

Князь — у східних слов'ян спочатку так називали виборних військових вождів і ватажків родів. Пізніше, коли розвинулася спадкова влада вождів, князі перебрали на себе владу у своїх племінних княжинях.

Запам'ятайте дати

V—VII ст. — Велике розселення слов'ян.

VIII—IX ст. — виникнення у східних слов'ян племінних княжинь.

«Повість минулих літ» про данину полян хозарам

Після смерті Кия, Щека і Хорива поляни зазнавали утисків від сусідніх племен. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісі на горах, і сказали: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм від кожної родини по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?». І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вам дали?». Вони показали мечі, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічно зброяю, себто шаблями, а сих зброяю обрюдогостра, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням.

Що Нестор розповідає про данину полян хозарам?

Сучасна наука вважає, що ці об'єднання мали елементи державності. Очолювали їх слов'янські **князі**.

Арабські й перські географи IX—X ст. Аль-Бахрі, Аль-Істахрі та Ібн Хаукаль називали три східнослов'янські племінні княжиння **Куявією**, **Славією** та **Артанією**.

Вважається, що племінне княжиння в Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, навколо якого формувалася державність слов'ян, що оселилися на території сучасної України.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Унаслідок розселення слов'ян у V—VII ст. на території Європи виникли нові територіальні об'єднання слов'ян, яких поділяють на східних, західних і південних.
- Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) і більш хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважають предками українців.
- Після розселення на нових землях в етнічному розвитку східних слов'ян поступово посилювалися відмінності.
- У VIII—IX ст. у результаті розгортання державотворчих процесів у східних слов'ян виникли племінні княжиння, що стали зародками майбутньої державності.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою при «Запитання — відповідь». **Правила гри.** Учні та учениці підписують на аркушах своє прізвище та нижче складають три запитання за розглянутою темою. Учитель(-ка) збирає аркуші, перемішує їх і роздає в довільному порядку. На зворотному боці аркуша учні та учениці мають дати відповідь на зазначені запитання та підписати своє прізвище. Учитель(-ка) оцінює роботи.
- ▲ 2. Охарактеризуйте Велике розселення слов'ян і його результати. У чому його важливість для розвитку слов'янства? 3. Використовуючи історичну карту, розкажіть про розселення східнослов'янських племен. 4. Що ви знаєте про сусідів східнослов'янських племен? Покажіть на карті територію їх розселення. 5. Що відомо за літописом про заснування Києва?
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Якою мірою життя східнослов'янських племен залежало в цей період від природного середовища? Поясніть свою думку. 7. **Робота в парах.** Обговоріть особливості етнічних і державотворчих процесів у східних слов'ян у VIII—IX ст. 8. Розташуйте в хронологічній послідовності відомі вам події від Великого розселення слов'ян до появи в них племінних княжинь.
- ★ 9. Візантійський імператор Константин Багрянородний (912—959 рр.) писав: «Зіслов'янилася вся наша земля і стала варварською». Поясніть, що він мав на увазі. 10. **Робота в малих групах.** Підготуйте театралізовані розповіді-інсценівки за темою «Один день у слов'янському поселенні».

§ 3. Русь-Україна за перших князів

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про київського князя Аскольда; про розвиток Русі-України за правління князів Олега та Ігоря; про походження назви «Русь»; хто такі «печеніги»; що таке «дружина», «данина», «полюддя», «грецький вогонь», «внутрішня політика», «зовнішня політика».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Якими були основні напрямки Великого розселення слов'ян? Покажіть їх на карті. 2. Що таке союзи племен? Назвіть і покажіть на карті східнослов'янські союзи племен. 3. Про які три племінні княжині, що існували на східнослов'янських землях, згадують арабські й перські географи? 4. Хто такі варяги?

1. Київське князівство Аскольда. На основі племінного княжиння полян у Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалося **Київське князівство**. За своєю територією воно було досить невеликим та охоплювало переважно полянські землі навколо Києва. У літописі воно згадувалося як «Руська земля», а його правителями називали князів **Аскольда** та **Діра**. Їх вважали представниками династії Кіевичів, що походила від легендарного Кия.

Князь Аскольд відомий воєнними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Жахливим для візантійців став світанок 18 червня **860 р.**, коли вони побачили 200 лодій (човнів) князя Аскольда під стінами Константинополя (у Русі-Україні це місто називали **Царгород**). Руські воїни взяли місто в облогу, і візантійський імператор був змущений погодитися на укладення з ними угоди й сплату данини. Так уперше Київське князівство заявило про себе, розгорнуло боротьбу за першість на Чорному морі та переворення його на «Руське море».

Із князем Аскольдом пов'язана також перша спроба хрещення Русі-України. За повідомленнями візантійських авторів, у 60-х рр. IX ст. він хрестився сам із частиною своєї **дружини** та спробував охрестити своїх підданих після повернення додому. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готовувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

Князь Аскольд (? — 882) — київський князь, який заснував Київське князівство. На думку українського історика М. Грушевського, він міг бути нащадком династії князя Кия, наступником Бравлина. Руський князь Бравлин наприкінці VIII — на початку IX ст. зі своєю дружиною здійснив із Дніпра успішний великий морський похід проти візантійців до Криму та закріпив за собою територію від сучасних Севастополя до Керчі включно. Так київські князі затвердилися на Чорноморському узбережжі Криму, а Дніпро став важливим торговим шляхом, який обороняла князівська дружина із флотом.

ПЕРЕДУМОВИ
УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ
У СЛОВ'ЯН,
ЯКІ ЖИЛИ НА ТЕРИТОРІЇ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Велике розселення слов'ян

На території сучасної України оселилися сім слов'янських союзів племен

Розгортання етнічних процесів призвело до виникнення етнічних відмінностей між різними союзами племен

Розвиток державотворчих процесів спричинив появу племінних княжин

У Середньому Подніпров'ї формувалося племінне княжиння полян

? **Робота в парах.** Спираючись на схему, розкрийте зміст передумов утворення держави у слов'ян.

Дружина — князівське військо на землях Русі-України у VIII—XVI ст., яке формувалося з найближчого оточення князя.

Прибуття Аскольда і Діра до Константинополя. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Убивство Аскольда
й утвердження Олега в Києві.
Мініатюра з Радзивілівського
літопису

? Коли відбулася зображена
подія? Яке це століття?

Данина — форма стягнення податків із населення в Ранньому Середньовіччі; у Русі-Україні збір податків до князівської скарбниці з під владних навколошніх земель. **Полюддя** — збирання данини продуктами, речами, виробами тощо в Русі-Україні з підлеглих земель, яке здійснювало щоосені кіївський князь за допомогою дружини. Під час полюддя князівські дружинники чинили насильство і грабували населення.

Карта «Традиційний
шлях полюддя»

2. Утвердження династії Рюриковичів. Правління князя Олега. У той час, коли в Середньому Подніпров'ї розвивалося їй міцніло Кіївське князівство, на півночі східнослов'янського світу єдності не було. За повідомленням Нестора Літописця, у 862 р. ільменські словени й кривичі запросили варязького вождя Рюрика із дружиною «княжити та володіти ними».

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор (слов'янська форма його скандинавського імені — Інгвар), яким опікувався воєвода Олег (скандинавське ім'я Гельгі). У 882 р., зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Прибувши до Києва, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які прямують до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князеві. Коли на берег вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, за допомогою знаті захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Київичів припинила своє існування, а утвердилася нова династія київських князів — **Рюриковичі**. Відбулося об'єднання Північної і Південної Русі, розпочалося перетворення Кіївського князівства на нову державу, яку в тогочасних писемних джерелах називають **Русь**. Своїм «столичним градом», «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

Олег поступово затверджував владу варягів над слов'янськими союзами племен і племінними княжіннями. За повідомленням літописця, у 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями й уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він спочатку звільнив від сплати данини хозарам.

Данина як форма стягнення податку з населення набула поширення в середньовічній Європі в період завоювань норманів. За відсутності коштовних металів, яких було вдосталь у Центральній і Західній Європі, на території Східної Європи варяги стягували данину з місцевого населення натурою в найпримітивніший насильницькій формі — **полюддя**. Потім усе зібране продавали у Візантії.

Князь Олег правив Руссю-Україною одноосібно, зосередивши всю владу у своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину.

Олег уславився успішними походами на Візантію. Необхідність у їх здійсненні обумовлювалася тим, що Константинополь був для Русі-України головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини.

Під час походу 907 р., за свідченнями літописця, Олег застосував воєнну хитрість. Наблизившись до міста, він наказав витягнути човни на берег і прикріпити до них колеса. Завдяки цьому Олег разом із військом з'явився

Князь Олег (? — близько 912), імовірно, правив у 882—912 рр. як опікун малолітнього Ігоря, сина Рюрика. Вважають, що він був варягом, який прийшов разом із Рюриком зі Скандинавії. У літописах його називають як київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно й наполегливо він підкорював східнослов'янські союзи племен і племінні княжиння, сприяючи перетворенню Русі-України на єдину державу. Обставини смерті Олега не з'ясовані. За однією версією, він помер від укусу гадюки, за іншою — загинув у поході.

Князь Ігор (878—945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згортуючи східних слов'ян у єдину державу. У своїй **внутрішній політиці**, на відміну від Олега, він діяв жорстокіше й відвертіше, зміцнюючи центральну владу в державі. Завдяки широкомасштабним воєнним походам південний напрям у його **зовнішній політиці** став головним. Загинув Ігор під час повстання деревлян.

перед містом із несподіваного боку, що й забезпечило йому перемогу. Як символ перемоги князь Олег прибив до воріт Константинополя свій щит. Похід завершився підписанням вигідної для Русі-України угоди.

У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до Константинополя, оскільки візантійці порушували умови укладеної раніше угоди. За новою угодою сторони несли рівну відповідальність за скоені злочини (убивства, бійки, крадіжки), зобов'язувалися повернати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним кораблям.

3. Правління князя Ігоря. Після смерті Олега князювати в Русі-Україні почав син Рюрика — **Ігор**.

Князь Ігор розпочав своє правління з боротьби з деревлянами й уличами, які вийшли з покори Києву. «Вогнем і мечем» перемігши повсталих, Ігор наклав на них значно більшу, ніж раніше, данину. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я та переселилися в межиріччя Дністра й Південного Бугу.

У 915 р. біля кордонів Русі-України вперше з'явилися нові кочовики — **печеніги**. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Згодом вона була порушена через те, що печенігів до нападів на Русь-Україну підштовхувала Візантія.

У 941 р. Ігор організував великий похід проти Візантії, залишивши до нього 10 тис. човнів (хоча це повідомлення літописця вважають сумнівним). Проте похід завершився

Карта «Русь-Україна за правління Олега та Ігоря»

Внутрішня політика — перетворення, здійснювані представниками влади всередині держави.

Зовнішня політика — сукупність відносин держави з іншими державами.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Уралом та Дунаєм.

«Грецький вогонь» — палаюча суміш, яку під тиском викидали з мідних труб або наливали в мушлі, а потім кидали їх із металевих машин на ворожі кораблі. «Грецький вогонь» горів навіть на воді.

Використання «грецького вогню». Мініатюра із середньовічної європейської хроніки

- ?** 1. Яку інформацію про морську битву з використанням «грецького вогню» можна отримати за ілюстрацією?
2. За додатковими джерелами підготуйте розповідь про зображену морську битву від імені одного з її учасників.

ОСНОВНІ ВЕРСІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «РУСЬ»

Скандинавська	Від назв окружів у Скандинавії зі схожою назвою
Фінська	Від слова <i>ruotsi</i> , яким фінські племена називали варягів
Східнослов'янська	Від східнослов'янських назв річок із коренем «рос» у Середньому Подніпров'ї та землях ільменських словенів
Сарматська	Від назви «руси», яку араби й візантійці використовували щодо слов'ян і слов'янізованих сарматів — роксоланів, які належали до Антського союзу

- ?** **Робота в парах.** Чому, на вашу думку, сучасна історична спільнота здебільшого поділяє версію про фінське або скандинавське походження назви «Русь»? За необхідності зверніться до додаткових джерел.

поразкою: візантійці спалили руський флот «грецьким вогнем».

Через три роки, у 943 р., зібралиши ще більше військо, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег. Було укладено нову угоду, що підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії.

У 943—944 рр. Ігор також здійснив похід до Каспійського моря та Закавказзя проти місцевих племен, які були союзниками візантійців. Здобувши перемогу, руські війська захопили й пограбували багаті міста Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернулися додому.

Утримання великої дружини та здійснення далеких походів потребували значних витрат. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, усупереч традиції, удруге зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Восени 945 р. деревляни на чолі з князем Малом розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя.

Зі смертю князя Ігоря завершився початковий етап становлення Русі-України.

4. Походження назви «Русь». У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець під 852 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував щодо Київського князівства.

Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давніх джерелах вона використовувалася в різних значеннях:

- етнічне значення — народ, плем'я тощо;
- соціальне значення — суспільна верства або стан;
- географічне значення — територія, земля;
- політичне значення — держава.

Більшість сучасних істориків схиляються до думки, що слово «русь» має фінське або скандинавське походження й ним спочатку називали тих варягів, які становили дружину руських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» почав поширюватися на всіх князівських дружинників узагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому розумінні «Руською землею» були насамперед землі полян у Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, то її почали називати Руссю. Від того часу назва «Русь», або «Руська земля», використовувалася в широкому розумінні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни, та утвореної ними держави.

16 Розділ I. Виникнення та становлення Русі-України

Сучасні українські історики щодо держави із центром у Києві, яка наприкінці IX — на початку XII ст. об'єднувала східних слов'ян, використовують назву Русь-Україна.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- За часів правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту й світового визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.
- Князь Олег об'єднав Північну й Південну Русь у єдину державу, розпочав збирання східнослов'янських земель навколо Києва.
- Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над слов'янськими племінними княжиннями. При цьому для подальшого розвитку держави нагальною ставала потреба вирішити питання щодо розмірів і порядку збирання данини.
- «Руссо» спочатку називали варягів, потім — землі полян, а згодом — утворену східними слов'янами державу Русь-Україну.

Запам'ятайте дати

860 р. — похід руських дружин на Константинополь на чолі із князем Аскольдом. Укладення першої відомої угоди Русі-України з Візантією.

882 р. — загибель князя Аскольда. Захоплення князівської влади в Києві Олегом.

907, 911 рр. — успішні походи князя Олега на Константинополь. Укладення угод із Візантією.

941, 943 рр. — походи князя Ігоря на Константинополь. Укладення нової угоди Русі-України з Візантією.

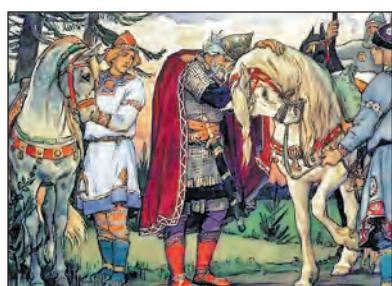

Запитання та завдання

- 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Відгадайте героя (героїнью)». **Правила гри.** Ведучий(-а) загадує ім'я історичної особи за розглянутою темою, записує його на картці та кладе в конверт. Учні та учениці мають право поставити ведучому(-ій) певну кількість запитань (наприклад, десять), щоб визначити, про кого йдеться. Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
- 2. Як відбувався розвиток Київського князівства за правління Аскольда? 3. Порівняйте діяльність князів Олега та Ігоря. Визначте спільне та відмінне. 4. Охарактеризуйте напрями внутрішньої та зовнішньої політики перших князів та їхній внесок у розбудову Русі-України. 5. Як дослідники пояснюють походження назви «Русь»?
- 6. **Колективне обговорення.** Порівняйте появу перших середньовічних держав у Центральній і Західній Європі з виникненням Русі-України. 7. Розпочніть складання таблиці «Князі Русі-України».

Князь, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика	Значення діяльності

- 8. Покажіть на карті напрямки походів перших київських князів.
- 9. **Робота в малих групах.** Складіть історичний портрет одного з руських князів: Аскольда, Олега, Ігоря (за вибором). Кожен(-на) учасник(-ця) групи самостійно складає портрет князя, потім результати роботи обговорюються в групі. 10. Порівняйте людські цінності, яких дотримувалися у своїй діяльності князі Олег та Ігор. 11. **Робота в парах.** Підготуйте уявний діалог, який міг відбутися між руським дружинником князя Аскольда, що прийняв християнство під час візантійського походу, і киянином-язичником.

Прощання князя Олега з конем.
Художник В. Васнецов

§ 4. Русь-Україна за князювання Ольги та Святослава

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про діяльність княгині Ольги; про воєнні походи князя Святослава; про значення діяльності княгині Ольги і князя Святослава для розвитку Русі-України; що таке «реформи», «Болгарські походи».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Назвіть заходи, здійснені для зміцнення центральної влади князем Олегом. 2. Якою була політика перших князів Русі-України щодо Візантії? 3. Укажіть назви східнослов'янських союзів племен, які сплачували данину хозарам.

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

Княгиню Ольгу (блізько 910 — 969) літописець називав «мудрішою за всіх людей», характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку й водночас далекоглядну та досить жорстоку правителку. Де й коли народилася майбутня київська княгиня, невідомо. Її ім'я є слов'янізованою ужіноченою формою скандинавського імені Гельгі. Літопис повідомляє лише про те, що «привели Ігореві дружину із Пскова на ім'я Ольга». Вважають, що вона була не лише дружиною князя, а і його помічницею у справах. За відсутності Ігоря вона брала на себе всі турботи з управління державою.

1. Княгиня Ольга та її внутрішня політика. Коли загинув князь Ігор, його єдиний відомий із літопису син Святослав був ще дитиною, і тому київський престол у 945 р. посіла дружина Ігоря княгиня **Ольга**. Вона правила Руссю-Україною до 964 р., коли передала владу своєму змужнілому синові.

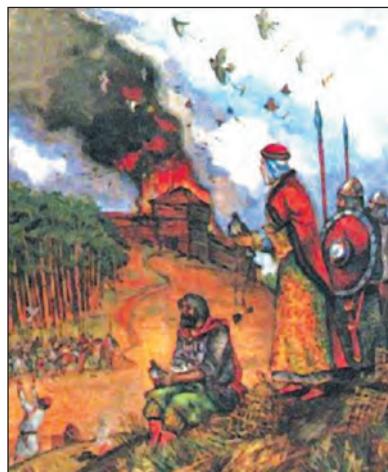
Своє правління Ольга розпочала з придушення повстання деревлян і помсти вбивцям свого чоловіка, князя Ігоря. У ті далекі часи кривава помста була звичним явищем. Не помститися винуватцям у загибелі своїх близьких вважалося ганьбою. Описані в літописі чотири помсти княгині Ольги фактично спричинили знищення деревлянського племінного княжіння.

Повстання деревлян гостро поставило питання **реформи** системи державного управління в Русі-Україні. Ольга впорядкувала систему збирання данини. Було окреслено землі, із яких через певні проміжки часу стягувалася данина. Установлювалися «уроки» — розміри данини й «оброки», які мали виконувати підлеглі в розмірах, що не позбавляли їх засобів до існування. Запровадженням «уставів» було, імовірно, упорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Улаштовувалися також «становища» — місця зберігання данини й княжі «погости» — осередки центральної влади. За князівською скарбницею закріплювалися «ловища» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало державу постійним прибутком.

За князювання Ольги розбудовувався її «стольний град». У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був, імовірно, двоповерховий кам'яний палац, укритий червоним шифером та прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

2. Зовнішня політика княгині Ольги. Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу **дипломатії** перед війною, тобто намагалася вирішувати всі питання мирним шляхом за допомогою переговорів.

Убивство князя Ігоря деревляни сприйняли як власну перемогу й вирішили захопити владу над Києвом. До Києва приїхали 20 деревлянських послів, які запропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя Мала. Княгиня розправилася з ними хитростю. Вона вдала, нібито приймає послів із надзвичайними почестями, та оголосила, що на знак особливої поваги кияни понесуть їх у човні на руках. Проте потім послів кинули до великої ями, викопаної на подвір'ї палацу, і закопали живцем.

Знищення Іскоростеня.
Сучасний малюнок

За додатковими джерелами з'ясуйте, як княгиня Ольга помстилася деревлянам за свого чоловіка. Який епізод помсти зображенено на малюнку?

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) Ольга відвідала Константинополь. Це були перші в історії відвідини столиці Візантії правителем Русі-України на чолі мирного посольства. Княгиня, імовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Була досягнута домовленість, що руські дружини служитимуть імператорові, а Візантія за це сплачуватиме данину Русі-Україні. Так, Ольга відправляла до Візантії руських воїнів, які брали участь у війні з арабами (961 р.), боротьбі з норманами й болгарами.

Княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 (або 959) р. вона відправила своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи із проханням надати **єпископа** для хрещення Русі-України. Через деякий час після цього до Києва прибула християнська місія, очолювана єпископом Адальбертом. Християнські проповідники перебували в Русі-Україні протягом 961—962 рр., проте через опір язичницької знаті під загрозою розправи вони змушені були рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої залишалися досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

3. Князь Святослав. Похід проти Хозарського каганату. Син Ігоря та Ольги **Святослав** посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років. Нетривале князювання Святослава було періодом майже безперервних битв і воєнних походів.

На відміну від Ольги, Святослав був язичником. Намовлення матері охреститися він категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з нього глузуватиме вся князівська дружина.

У 964 р. Святослав розгорнув боротьбу проти Хозарського каганату. Він підкорив східнослов'янський союз племен в'ятичів, який жив на річці Ока й сплачував данину хозарам. Святослав також звільнив від хозарської залежності

Мал — деревлянський князь, що закінчив своє життя в київському полоні. Згадкою про нього залишилося місто Малин, його спадкове володіння в Деревлянській землі, що й досі має цю назву. Існує цілком вірогідна версія, що дочка деревлянського князя Малуша, яку Ольга зробила своєю служницею, народила від князя Святослава майбутнього київського князя Володимира Святославича.

Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.

Карта «Русь-Україна за правління Ольги та Святослава»

Пам'ятник Святославу в Запоріжжі. Скульптор В. Кликов

Князь Святослав (блізько 931 — 972) був першим київським князем із роду Рюриковичів, хто мав сuto слов'янське ім'я. Він уславився передусім як відважний воїн і талановитий полководець. Нестор Літописець із великою повагою розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрість із гепардом. За роки свого нетривалого правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспійського моря й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

Взяття Хозарської фортеці Ітиль князем Святославом. Художник В. Кірєєв

? Як художник зобразив розгром хозар князем Святославом?

«Повість минулих літ» про князя Святослава та його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрій і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізвавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої (воїни) його були. І посылав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли насупроти з князем своїм... і зступилися війська битися, і сталася битва межи ними, і одолів Святослав хозар, і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

? **1. Робота в парах.** Обговоріть, які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава. **2. Знайдіть на карті наведені Нестором назви народів, країн, міст тощо і простежте напрямки воєнних походів Святослава в 964—966 рр.**

й примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена — мерю, мурому, мещеру, черемисів, морду, буртасів і волзьких булгар. Після цього військо князя спустилося Волгою до її гирла, де розташувався центр Хозарського каганату. Завдавши поразки хозарам, воно оволоділо їхньою столицею містом Ітиль. Святослав також підкорив та обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетинів), і адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву Тмуторокань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами став розгром Хозарського каганату в **966** р. Це сприяло усуненню хозарської загрози для Русі-України, але водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі сходу, насамперед печенігам.

4. Болгарські походи князя Святослава. Скористатися військовим завзяттям і талантом Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу в придушенні повстання болгар. У **968** р. князь із 60-тисячним військом вирушив у **перший Болгарський похід**. Він розбив під Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів

**Візантійський історик Лев Диякон
про зовнішність Святослава**

На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, із рівним носом, із голеною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших.

князювати в місті Переяславець. Святослав вирішив залишитися в завойованій Болгарії та перенести до Подунав'я столицю Русі-України. Налякані цими планами візантійці підбурigli до нападу на Русь-Україну печенігів.

Того ж року печенізька орда взяла в облогу Київ. Святослав швидко повернувся додому й відігнав печенігів від міста. Після смерті княгині Ольги, для того щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав поставив правити на своїх землях намісників. У Києві він залишив намісником старшого сина Ярополка, у Деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого, імовірно, позашлюбного сина від деревлянської княжни Малуші Володимира.

Сам київський князь із військом у **969 р.** вирушив у другий **Болгарський похід**. Підкоривши східну частину Болгарії, він розгорнув стрімкий наступ на візантійські володіння. Проте цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князіві довелося воювати не лише з болгарами, але і візантійцями. У **971 р.** візантійці, сили яких значно переважали, обложили Святослава з його військом у місті Доростол і примусили князя здатися. За умовами досягнутої угоди візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю та навіть забезпечували його харчами на зворотний шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Підписавши мир із Візантією, Святослав вирушив додому в Русь-Україну. За твердженням Нестора Літописця, переяславці повідомили печенігів, якою дорогою повертається нечисленна дружина Святослава, навантажена здобиччю. **Навесні 972 р.** біля Дніпрових порогів військо князя потрапило в засідку, влаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши її золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

Походи князя Святослава

Підкорення в'ятичів (964 р.)

Підкорення Волжкої Булгарії (965 р.)

Підкорення ясів і касогів (965 р.)

Завоювання Таматархи (965 р.).
Утворення Тмутороканського князівства

Розгром Хозарського каганату (966 р.)

Перший Болгарський похід (968 р.)

Підкорення уличів і тиверців (968 р.)

Другий Болгарський похід (969—971 pp.)

? **Робота в парах.** Визначте результати й наслідки зображені на схемі походів князя Святослава.

Візантійські вершники переслідують руське військо. Мініатюра з візантійської хроніки

Запам'ятайте дати

946 (957) р. — відвідини Константинополя руським посольством, яке очолювала княгиня Ольга.

964—966 pp. — розгром Святославом Хозарського каганату.

968 р. — перший Болгарський похід князя Святослава.

968 р. — перемога Святослава над печенігами в битві під Києвом.

969—971 pp. — другий Болгарський похід Святослава.

Пам'ятник княгині Ользі на Михайлівській площі в Києві. Скульптори І. Кавалерідзе, П. Сніткін. Створений 1911 р., відновлений 1996 р. Сучасний вигляд

? Робота в парах. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про історію наведеного пам'ятника.

Імовірно, меч князя Святослава. Був знайдений у 2011 р. в річці Дніпро поблизу острова Хортиця, де загинув князь. Експозиція музею історії запорозького козацтва (м. Запоріжжя)

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Заходи внутрішньої політики княгині Ольги сприяли більш тісному об'єднанню окремих східнослов'янських племінних княжінь у єдине державне утворення.
- У зовнішній політиці княгиня Ольга визначила нові підходи, віддаючи перевагу мирним засобам перед війною.
- У своїй державотворчій діяльності князь Святослав приділяв увагу активній зовнішній політиці, яка мала завойовницьку спрямованість. Талант полководця не завжди поєднувався з політичною далекоглядністю князя.
- Численні війни Святослава спричинили виснаження Русі-України; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.
- Із загибеллю Святослава в історії Русі-України завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше приєднаних земель і розбудові держави.

Запитання та завдання

- 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) учасник(-ця) гри ставить запитання, відповідь на яке передбачає коротку відповідь, інший(-а) відповідає словом, словосполученням або коротким реченням. Потім учні та учениці міняються ролями.
- 2. Розкажіть, як княгиня Ольга помстилася за вбивство свого чоловіка. 3. Що таке реформи? Які реформи здійснила в Русі-Україні княгиня Ольга? 4. Охарактеризуйте зовнішню політику княгині Ольги та її значення для Русі-України. 5. Розкажіть про похід князя Святослава проти Хозарського каганату та його результати. 6. Як відбулися перший та другий Болгарські походи князя Святослава? 7. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте спільне й відмінне в політиці княгині Ольги та князя Святослава.
- 8. **Колективне обговорення.** Порівняйте значення діяльності княгині Ольги та князя Святослава для розвитку Русі-України. 9. Продовжте складання таблиці «Князі Русі-України» (с. 17). 10. Покажіть на карті напрямки походів Ольги та Святослава. Визначте, як змінилася територія Русі-України наприкінці правління князя Святослава порівняно з добою княгині Ольги.
- 11. Український історик М. Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики. Які людські цінності були притаманні князю Святославу? 12. **Робота в парах.** Складіть історичний портрет Ольги або Святослава (за вибором). 13. **Робота в малих групах.** Підготуйте театралізовані розповіді-інсценівки за темою «Останній бій київського князя Святослава».

§ 5. Суспільно-політичний устрій і господарське життя Русі-України

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про систему управління і склад населення Русі-України; яким було життя людей у селі; про особливості розвитку руських міст і міського життя; кого називали «бояри», «старці»; що таке «верв», «град».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Робота в парах. Обговоріть і визначте характерні риси суспільного й господарського життя давніх слов'ян. 2. Що таке союзи племен і племінні княжиння? 3. Коли у східних слов'ян виникли племінні княжиння? 4. Як відбувалося стягування данини в Русі-Україні за перших князів?

1. Система управління і склад населення Русі-України.

За формою правління Русь-Україну IX—X ст. чимало дослідників визначають насамперед як патріоніальну (від латин. — спадковий) монархію та спадкову власність великого київського князя. Останній керував нею, спираючись на свою дружину. Вона була не лише військом князя. Старші дружинники ставали радниками великого князя київського, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і збирали данину.

Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі-України в цей період. Зокрема, розповідаючи про похід Олега на

«Повість минулих літ» про боротьбу князя Олега з візантійцями

У рік 907. Пішов Олег на греків, Ігоря зоставивши в Києві... і заjadав Олег давати щорічну данину на руські городи — спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, на Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі (залежні від Олега).

У рік 912. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Александрові, ми, мужі від народу руського — Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рунав, Гуди, Руальд, Карп, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас... цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була між християнами і Руссю, за бажанням наших князів і за їхнім велінням, і від усіх, що є під рукою його, Олега, сущих русів...».

? **Робота в парах.** 1. Які міста існували в Русі-Україні на початку Х ст., за повідомленням Нестора Літописця? Знайдіть їх на карті. 2. Обговоріть і визначте, яким титулом називає літописець князя Олега. 3. Про які панівні верстви, що існували в Русі-Україні, крім «великого князя руського», згадується в літописі?

Дружинники київського князя.
Сучасний малюнок

? Опишіть вигляд та озброєння дружинників київського князя.

Слов'янське житло. IX—Х ст.
3D-реконструкція історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»

Побут східних слов'ян.
Історична реконструкція

? Робота в парах. Обговоріть і визначте характерні риси, притаманні побуту східних слов'ян доби Русі-України.

Константинополь у 907 р. та умови русько-візантійської угоди 911 р., літописець повідомляє, що, крім великого князя київського, існували князі та «світлі бояри». Більшість істориків дотримуються думки, що це були місцеві східнослов'янські племінні князі й вожді, яких підкорили київські князі.

Князі у своєму правлінні спиралися на племінні ради старійшин, яких літописець називає «старцями». Із розповіді Нестора про події 945 р. можна дізнатися, що деревлянський князь Мал приймав рішення про переговори з княгинею Ольгою, попередньо порадившись зі старійшинами.

Як ви вже знаєте, спочатку данину зі східних слов'ян на користь Києва збирави у формі полюддя. Приблизно в другій половині Х ст. воно втратило своє значення. У містах і землях з'явилися намісники великого князя київського. Відтепер намісники збирави данину та передавали її до Києва. Данину, як стверджує Нестор, збирави від окремого будинку — «диму». Більшість населення Русі-України, яке обкладалося даниною, становили вільні селяни, або «люди», і ремісники. Існувало також нечисленна верства залежних людей, або челядь.

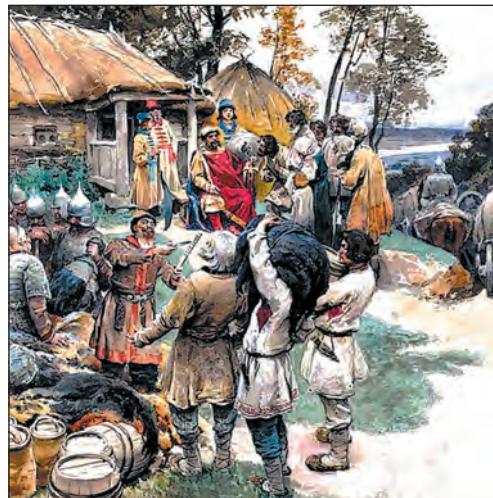
2. Життя людей у селі. У IX—Х ст. більшість населених пунктів Русі-України становили села. Їхні жителі займалися землеробством, присадибним скотарством і промислами (польованням, рибальством, бортництвом тощо).

Археологічні дослідження дозволили історикам дізнатися про те, який вигляд мали сільські поселення Русі-України. Вони розташовувалися в місцевості зі сприятливими для ведення сільського господарства природними умовами. Це були неукріплені поселення з 30—50 селянських садиб. Окрім садиби розміщувалися довільно, без

Житло східних слов'ян. Історична реконструкція

? Яку інформацію про житло, заняття та повсякденне життя східних слов'ян можна отримати за ілюстрацією?

Полюддя. Художник К. Лебедєв

дотримання якого-небудь плану. Тобто люди селилися там, де їм подобалося, намагаючись не змінювати природу, а пристосовуватися до неї.

До складу селянської садиби входили житлові та господарські будівлі. Її господар вів власне самостійне господарство, маючи для цього майже все необхідне. Розміри житла дозволяють висунути припущення, що селянська сім'я складалася, як правило, із шести-семи осіб. Крім садиби, сім'ї належали предмети домашнього вжитку, худоба, знаряддя для обробітку землі й збирання врожаю.

Селянські господарства одного або декількох сусідніх сіл об'єднувалися в сільську територіальну громаду, яку називали «верв», або «мир». Члени громади були пов'язані круговою порукою, тобто разом відповідали за сплату данини та скоєні на її території злочини.

Мешканці окремих громад не мали місців зв'язків і жили відокремлено. За свідченнями літописця, для укладання шлюбів улаштовувалися «ігрища між селами». Місцями для зустрічей представників громад найчастіше ставали «погости», де розташовувалися спільні кладовища. Тут відбувалися релігійні свята, періодичні торги, збирання данини тощо.

У IX—X ст., як засвідчують дані археології, у Русі-Україні вже існувала велика кількість розчищених від лісу орних земель та була досить значною густота населення.

3. Міста і міське життя. Виникнення найдавніших поселень міського типу в Русі-Україні історики відносять до VIII—IX ст., коли в середовищі східних слов'ян розгорталася етнічні й державотворчі процеси. У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець називає східнослов'янські поселення градами. Зокрема, розповідаючи про уличів і тиверців, він пише, що «сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть гради їх і до сьогодні». На думку дослідників, східнослов'янські гради були адміністративними й релігійними центрами союзів племен, фортецями в прикордонних районах. Залишки градів знайшли в Києві, Чернігові, селі Зимнє поблизу Володимира-Волинського, селі Пастирське на Черкащині та інших місцях.

Слов'янські гради були осередками, із яких постали міста. Проте багато з них так і не стали містами через те, що їх спалили кочовики або залишили через несприятливі обставини жителі.

У IX — першій половині X ст. в Русі-Україні, за по-відомленням літописця, уже існувало 16 міст: Київ, Новгород, Ростов, Половськ, Ладога, Білоозеро, Муром, Ізборськ, Смоленськ, Любеч, Псков, Чернігів, Переяслав (Переяславль), Переяслав, Вишгород, Іскоростень.

Існування досить значої кількості міст у Русі-Україні в цей період знаходить підтвердження у творах тогочасних арабських авторів. Вони згадують про руські міста й навіть

У житті східних слов'ян землеробство відігравало важливу роль і користувалося особливою повагою. Не випадково свою основну зернову культуру вони називали «житом» (від слова «жити»). Давні язичницькі обряди та весь цикл річних язичницьких свят східних слов'ян відображали глибоко вкорінену традицію вважати обробіток землі джерелом свого існування.

Прикраси східних слов'ян.
Експозиція музею

Садиба заможної київської сім'ї. Реконструкція за археологічними знахідками під час будівництва метро на Подолі в 1970-х рр. Київ

?

Опишіть вигляд садиби заможної київської сім'ї.

Запам'ятайте дати

IX — перша половина X ст. — у Русі-Україні, за повідомленням Нестора Літописця в «Повісті минулих літ», існувало 16 міст.

Практичне заняття за розділом I

Узагальнення за розділом I

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Варіант 1

Варіант 2

наводять їхні назви. Східнослов'янське місто Куяба більшість дослідників ототожнюють із Києвом.

Переважна частина міст Русі-України починалася із фортець-замків. Тут жили князі й воєнна дружина, які в разі потреби могли захищати місто. Варяги називали Русь IX—X ст. «**країною міст (замків)**», або «Гардарики».

Під стінами міст селилися ремісники й купці, тому міста ставали центрами розвитку ремісничого виробництва й торгівлі. Проте іхні жителі в Русі-Україні, як і в інших країнах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом.

Населення міст було неоднорідним за складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські «низи». До першої групи належали князі, бояри, жерці, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу становили бідні ремісники, дрібні торговці й челядь.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У IX—Х ст. в Русі-Україні встановилася форма правління, за якої головною фігурою був князь, що управлював державою за допомогою воєнної дружини.
- У складі населення Русі-України в IX—Х ст. сформувалася панівна верства, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри та князівські дружинники.
- Більшість населення Русі-України складали вільні селяни, які жили в селах і займалися сільським господарством і промислами.
- Міста відігравали роль важливих соціально-економічних, політичних і культурних центрів країни. Вони були тісно пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, були осередками ремесла, торгівлі, державної влади й управління.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Аукціон». **Правила гри.** Учні та учениці можуть «придбати» бали за свої історичні знання, отримані за розглянутим матеріалом. Для цього вони по черзі наводять правильні твердження за змістом параграфа. Повторювати твердження не можна.
- ▲ 2. Охарактеризуйте систему управління та склад населення Русі-України. 3. Назвіть риси, характерні для життя людей у селах. 4. Як відбувався розвиток руських міст у IX—Х ст.?
- ◆ 5. **Робота в малих групах.** Визначте спільне й відмінне в розвитку міст і сіл Русі-України. 6. Покажіть на карті 16 міст Русі-України, про які повідомляв Нестор Літописець.
- ★ 7. **Колективне обговорення.** Якою мірою людина в Русі-Україні могла впливати на життя своєї громади й держави? Чи відчувала вона себе захищеною? Поясніть свою думку. 8. **Робота в парах.** Підготуйте розповідь про уявну мандрівку купців землями Русі-України IX—Х ст. із відвідинами декількох міст і сіл.

Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х – у першій половині XI ст.

§ 6. Русь-Україна за Володимира Великого

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про внутрішню і зовнішню політику князя Володимира Великого; про передумови й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі-України; як відбувалося територіальне зростання Русі-України за князювання Володимира; про князя Володимира Великого як особистість і державного діяча; що таке «червенські міста», «міжусобна війна», «звичаєве право», «Устав земляний», «Змієві вали», «златники», «срібники», «шлюбна дипломатія».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Як відбувалося поширення християнства за князювання Аскольда та Ольги? 2. Які східнослов'янські союзи племен входили до складу Русі-України за правління князя Святослава? 3. Які зміни в управлінні державою здійснив князь Святослав напередодні другого Болгарського походу? 4. Коли, за повідомленням літописця, печеніги вперше з'явилися біля кордонів Русі-України?

1. Міжусобна війна Рюриковичів. Початок правління

князя Володимира. Після смерті князя Святослава між представниками династії Рюриковичів почалася боротьба за владу. Сини Святослава Олег і Володимир не хотіли визнавати свого старшого брата **Ярополка** (972—978 рр.) новим великим князем київським.

У свою чергу, Ярополк вирішив приборкати братів і розпочав із ними **міжусобну війну**. У 977 р. він вирушив із військом у Деревлянську землю, щоб відібрati її в Олега. Олег програв битву зі своїм старшим братом і загинув. Приеднавши Деревлянську землю, Ярополк того ж року захопив Новгород і вигнав звідти Володимира, який утік до Швеції. Проте згодом Володимир повернувся із сильною варязькою дружиною та рушив на Київ. Унаслідок нетривалої війни між братами Ярополк був убитий варягами. Великим князем київським став **Володимир Святославич**.

Князь Володимир продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не увійшли до складу Русі-України. У 981 р. Володимир відвоював у Польського князівства територію «червенських міст» (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі-України було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут збудували фортецю Берестя, а на Волині заснували нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, у 981 р. — білих хорватів, а в 984 р. — радимичів.

Міжусобна війна (міжусобиця) — незлагода, розбрат, боротьба за владу між суспільними групами або окремими особами в державі. **«Устав земляний»** — збірник норм усного звичаєвого права, нібито (за повідомленням Нестора Літописця) прийнятий київським князем Володимиром.

Норми права (правові норми) — загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються та охороняються державою.

Звичаєве право — затверджене державою правило поведінки, що склалося історично в результаті багаторазового повторення людьми певних дій. Існує на основі звичаю, а не тексту закону.

Князь Володимир (960 (963)–1015) був позашлюбним сином Святослава й служниці його матері Малуші. Ще хлопцем був посаджений батьком намісником Новгорода. Перемігши в боротьбі з братами за батьківську спадщину, у **980 р.** він став єдиновладним правителем Русі-України. У роки його князювання загалом завершилося формування державності Русі-України. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як талановитий політик, правитель і реформатор. Найголовнішою його заслугою вважається запровадження в Русі-Україні християнства.

Внутрішня будова «Змієвих валів». Сучасна реконструкція

? Опишіть за ілюстрацією особливості внутрішньої будови «Змієвих валів».

За часів Володимира під владою великого київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. У цілому завершився процес формування державної території Русі-України.

2. Внутрішня політика князя Володимира. Багато зустріль князь Володимир докладав для розбудови державності Русі-України. Близько 988 р. він здійснив адміністративну реформу, позбавивши влади місцеву знать і посадивши у племінних княжіннях намісниками своїх десятьох синів. За переказами «Повісті минулих літ», він нібито провів також правову реформу, запровадивши «Устав земляний» — збірник норм усного звичаєвого права, що базувалися на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба князя Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь-Україну, обумовила необхідність здійснення військової реформи. Замість найманців-варягів князю почали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміщено величезною за розмірами системою укріплень, відомою під назвою **«Змієві вали»**.

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого «столичного града» Києва. На початку правління князя розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею в 10 га. Центральну частину міста, або Гору, оточили високі земляні вали з дерев'яними вежами. До нього прилягали укріпліні передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом країни.

«Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, простягаючись майже на 1000 км уздовж проток Дніпра. Висота валів досягала 10 м, їх доповнювали дерев'яні фортеці й стіни. Назва походить від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони начебто запрягали змія в плуг і виорювали величезні борозни, доки він не сконав. У фортецях на «Змієвих валах» постійно перебували загони дружинників. Роз'їзди дозорців, або богатирів, як їх називали в билинах, несли в степу «заставу богатирську» й попереджали гарнізони фортець про появу ворога.

Для того щоб дістатися Києва, печенігам необхідно було здолати чотири бар'єри, розташовані на річках Сула, Трубіж, Остер, Десна та Стугна. Між Києвом та останньою оборонною лінією на Стугні було збудовано місто-табір Білгород, де зосереджувалися додаткові сили. Фортеці на оборонних лініях стояли на відстані 15–20 км одна від одної. Про наближення ворога сусідів повідомляли за допомогою диму або вогню із сигнальних веж.

Сучасна реконструкція укріплень «міста Володимира» та його об'єктів у V—XIII ст. у «Парку Київська Русь» у с. Копачів (Київська обл.)

Які факти свідчать про те, що «місто Володимира» для свого часу мало міцні укріплення?

Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян-язичників вважали «варварами». Імовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Русь-Україну.

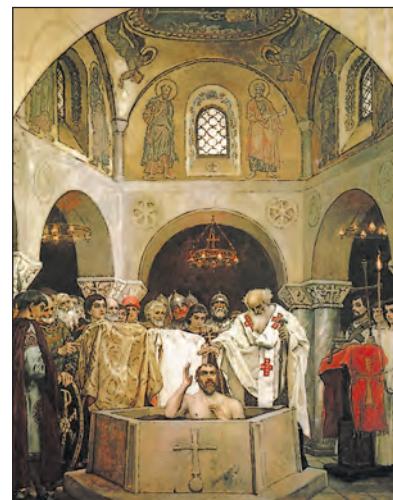
3. Запровадження князем Володимиром християнства в Русі-Україні. Володимир ретельно вибирал релігію для Русі-України та зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка — віровчені найвпливовішої держави тогочасного світу. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II Болгаробійця звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення заколоту. Київський князь поставив умову: сестра імператора Анна має стати його дружиною. Володимир, у свою чергу, зобов'язувався охреститися разом із населенням своєї країни. Складність ситуації примусила Василія II погодитися на це, хоча за традицією візантійські принцеси виходили заміж лише за рівних собі осіб.

За допомогою 6-тисячного війська київського князя заколот у Візантії вдалося придушити, але імператор не квапився виконувати свою обіцянку. Тоді князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Там він охрестився й узяв шлюб із принцесою Анною. Ця подія започаткувала процес хрещення Русі-України.

Повернувшись до Києва, Володимир улаштував хрещення населення своєї столиці. Пізніше було здійснено хрещення населення інших земель Русі-України. У літописі Нестор розповідає про всі події, пов'язані із запровадженням християнства, під 988 р., проте дослідники вважають, що вони відбувалися впродовж 988—990 рр.

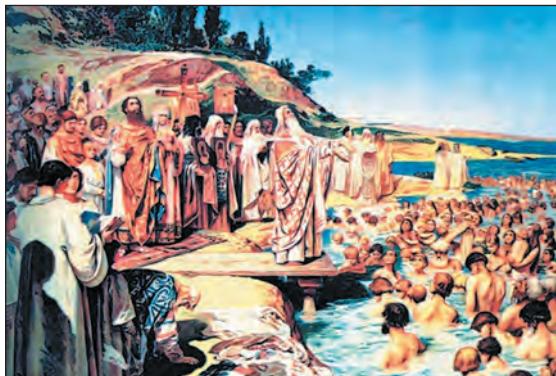

Карта «Русь-Україна за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого»

Хрещення князя Володимира.
Художник В. Васнецов

Коли відбулася зображенна подія?

Хрещення киян. Художник К. Лебедєв

На підставі розповіді Нестора Літописця та наведеної картини складіть розповідь про те, як відбувалося хрещення киян.

«Повість минулих літ» про хрещення киян

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями... І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І приволікши його, вкинули у Дніпро... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противник буде»... А назавтра вийшов Володимир із попами візантійськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи над ними молитви творили.

Робота в парах. 1. Як, на вашу думку, хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення князь Володимир, наказавши бити палицями статую Перуна? 2. Яким є ставлення Нестора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

За наказом князя Володимира в Києві протягом 989—996 рр. збудували церкву Богородиці. Це був перший у Русі-Україні кам'яний храм, створений руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десяту частину власних прибутків, тому її називали Десятинною. Ікони, хрести й церковний посуд для храму Володимир привіз із Херсонеса. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'яному шиферному саркофазі перепоховали останки княгині Ольги. Тут згодом поховали й самого Володимира та його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинна церква була зруйнована в XIII ст. під час монгольської навали.

Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Русі-України. Християнство сприяло руйнуванню залишків родоплемінних відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас християнство стверджувало рівність усіх перед Богом.

Русь-Україна долучилася до кола цивілізованих держав свого часу. Запровадження християнства зміцнило її міжнародний авторитет. Ця подія не призвела до політичного підпорядкування Русі-України Візантійській імперії, а відкрила новій християнській спільноті можливості для відносин із далекими й близькими сусідами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світогляді східних слов'ян, стало фундаментом для розвитку писемності, освіти, літератури, мистецтва тощо.

4. Зовнішня політика князя Володимира. Князь Володимир був сильним і рішучим правителем, який здійснював активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні зв'язки.

Зокрема, як ви вже знаєте, князь відвоював у Польського князівства загарбані ним «червенські міста». У 985 р. він

30 Розділ II. Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.

також приеднав землі ятвягів — литовського племені, яке жило в лісах між Польщею і Литвою. За свідченням ісландського літописця, Володимиру сплачували данину всі племена, що жили від Німану до Фінської затоки.

Русь-Україна за князя Володимира остаточно відмовилася від однобічної, спрямованої тільки на Візантію дипломатії та почала розвивати відносини із Західною Європою. Відбувалися обміни посольствами зі Священною Римською імперією. Так, посли Папи Римського двічі відвідували київського князя (у 988 та 991 рр.). У 994 та 1000 рр. посольства Володимира їздили до Риму.

Прагнучи захистити південні кордони Русі-України, князь не лише здійснював воєнні походи проти печенігів, але й уклав мир із болгарами. Із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські відносини, які ґрунтувалися на спільній вірі. При цьому він успішно запобіг спробам візантійців зробити Русь-Україну залежною від них державою. Налагодивши зв'язки з Папою Римським, Володимир змусив Візантію ставитися до Русі-України як до рівної.

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики «шлюбної дипломатії» — встановлення зв'язків між країнами за допомогою укладання шлюбів між представниками правлячих династій. Після прийняття Руссю-Україною християнства він активно її застосовував для збереження дружніх відносин з іншими країнами. Кожен такий шлюб ставав своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз.

Так, пасинок князя Володимира Святополк був одружений із дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а син Ярослав став зятем шведського короля Олафа. Одна дочка князя Примислава була одружена з угорським королем Владиславом Лисим, а друга Предслава — із чеським королем Болеславом Рудим.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- В історію Русі-України князь Володимир Великий увійшов як активний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни.
- Територія Русі-України наприкінці князювання Володимира Великого досягла 800 км² і загалом відповідала межам розселення східнослов'янської спільноти.
- Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Русі-України визначило її подальший розвиток. Вона змогла увійти до кола християнських держав світу та підтримувати рівноправні відносини з ними.
- Наприкінці Х — на початку XI ст. Русь-Україна досягла значної могутності, зміцнила своє внутрішнє становище та міжнародний авторитет.

Свідченням визнання заслуг князя Володимира в Русі-Україні стало звеличення його в билинах як Володимира Красне Сонечко і долучення православною церквою до лицу святих. У Західній Європі Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству й багатству». В історію Русі-України князь увійшов як **Володимир Великий**.

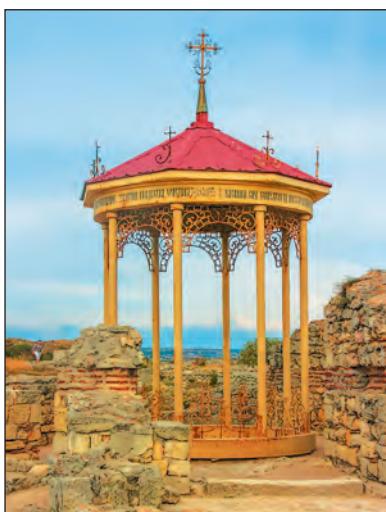
Пам'ятник князю Володимиру в Києві. 1853 р. Скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт. Сучасний вигляд. Це найстаріший скульптурний пам'ятник Києва, що став одним із символів міста

Запам'ятайте дати

988 р. — початок запровадження князем Володимиром Великим християнства як державної релігії Русі-України.

Хрещення киян. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Купель у Херсонесі (сучасний Севастополь), збудована в 1997 р. на місці хрещення князя Володимира

? Розкажіть, як відбувалося хрещення князя Володимира.

Для того щоб світ дізнався про нову християнську державу Русь-Україну, за князювання Володимира Великого вперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібниках» було зображене князя Володимира із символами влади (у короні, сидячи на троні та з гербом — «тризубом»). На зворотному боці монет карбували зображення Христа.

32 Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х — у першій половині XI ст.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Відгадайте дату (термін)». **Правила гри.** Ведучий(-а) загадує дату або термін, записує на картці та кладе її в конверт. Учні та учениці мають право поставити йому (їй) визначену кількість запитань (наприклад, десять), щоб з'ясувати, про що йдеться. Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
- ▲ 2. Розкажіть про початок правління князя Володимира Великого.
- 3. Які заходи внутрішньої політики здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Русі-України? Поясніть свою думку.
- 4. Як відбулося хрещення Русі-України? **5. Робота в малих групах.** Обговоріть і сформулюйте причини й історичне значення запровадження християнства як державної релігії Русі-України.
- 6. **Робота в парах.** Порівняйте зовнішню політику князя Володимира Великого та перших київських князів.
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** Чи є правильним твердження, що після прийняття християнства князь Володимир визначив подальший напрям розвитку Русі-України? Чому? **8. Покажіть на карті територію Русі-України наприкінці князювання Володимира та визначте, якими були її межі на півночі, сході, півдні й заході.** **9. Розташуйте у хронологічній послідовності відомості про правління князя Володимира.** **10. Продовжте складання таблиці «Князі Русі-України» (с. 17).**
- ★ **11. Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді: **1)** У «Повісті минулих літ» Нестор писав про князя Володимира Великого, що «він є новим Константином великого Риму». Пригадайте, чим уславився римський імператор Константин. Чому літописець порівнює князя Володимира саме з ним? **2)** Німецький найманець, який у 1018 р., уже після смерті князя Володимира, під час міжусобної війни його нащадків потрапив до Києва, був вражений його вісъмома ринками, 400 церквами, багатонаціональним натовпом на вулицях і площах. Німець зустрів там скандинавів, франків, греків, данців, вірмен. Які висновки про тогочасне життя в Русі-Україні та її столиці можна зробити за цими фактами? **12. Якими є моральні цінності християнства?** Поміркуйте, як прийняття християнства вплинуло на цінності населення Русі-України.

«Златник»
князя
Володимира
(лицьовий
бік)

«Срібник»
князя
Володимира
(зворотний
бік)

? Опишіть, що зображено на «златниках» і «срібниках» князя Володимира.

§ 7. Русь-Україна за правління князя Ярослава Мудрого

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалися міжусобна війна між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві; про внутрішню і зовнішню політику князя Ярослава; про внесок князя Ярослава в культурно-освітнє й церковне життя Русі-України; про князя Ярослава Мудрого як особистість і державного діяча; що таке «Руська правда», «кодифікація», «лавра», «митрополія»; хто такий «митрополит».

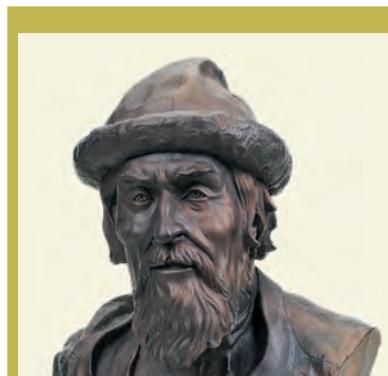
ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Як розгорталася боротьба за владу синів Святослава після смерті батька? 2. Як відбувалося формування державної території Русі-України за князювання Володимира? 3. Що було зроблено для зміцнення князівської влади Святославом і Володимиром? 4. У чому, за твердженням літописця, полягала правова реформа князя Володимира? 5. Що таке «шлюбна дипломатія»? Із якою метою її здійснював князь Володимир?

1. Боротьба синів Володимира за велиkokнязівську владу. Утвердження Ярослава в Києві. Після смерті в 1015 р. князя Володимира владу в Києві захопив його пасинок Святополк Ярополкович, скориставшись відсутністю Бориса, якого, за літописом, більше любили кияни. Між нащадками Володимира Святославом, Мстиславом, Борисом, Глібом і Святополком спалахнула жорстока міжусобна війна за велиkokнязівську владу.

У боротьбі нащадків Володимира за владу загинули Борис, Гліб і Святослав. Літописець стверджує, що братів убили за наказом Святополка. Однак у деяких західноєвропейських хроніках схилялися до думки, що ініціатором цього міг бути Ярослав, який княжив тоді в Новгороді. Він виступив проти Святополка, що захопив владу в Києві. Ярослава підтримували новгородці й варяги, а Святополка — печеніги.

Святополк утік до Польщі просити допомогу у свого тестя короля Болеслава Хороброго. Останній під приводом допомоги зятю спочатку захопив «червенські міста», а потім разом зі Святополком підкорив Київ. Узимку 1018—1019 рр. Ярослав звільнив місто. Святополк утік до печенігів і навесні 1019 р. з великим військом знову рушив на Київ. У вирішальній битві на річці Альта в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік із поля бою та незабаром загинув.

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав із Тмуторкані. Він спробував захопити владу в Києві, але «не прийняли його кияни». Унаслідок Лищвенської битви, яка сталася в 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру й правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав почав правити одноосібно та став «самовладцем Руської землі».

Скульптурний портрет Ярослава Мудрого.
Реконструкція М. Герасимова

Князь Ярослав (983 (987) — 1054) — син Володимира Святославича. Був посаджений батьком намісником спочатку в Ростов, а потім у Новгород. Після смерті Володимира, перемігши у війні з братами, став київським князем. Проте до 1036 р. правив Руссю-Україною разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Русі-України як правитель, що докладав багато зусиль для її зміцнення, захисту кордонів, розвитку господарства й розширення зв'язків з іншими державами. Помер у Києві й похований у Софійському соборі.

Історик, археолог і скульптор Михайло Герасимов створив понад 200 скульптурних портретів-реконструкцій історичних осіб. Він опанував методику відновлення обличчя людини за черепом. Однією з його найвідоміших робіт є скульптурний портрет київського князя Ярослава Мудрого.

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва (1036 р.)

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв багатьох, варягів і словенів, прийшов до Києва і ввійшов у город свій. А було ж печенігів без числа, Ярослав тоді виступив із города, підготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почалийти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглася і до сьогодні.

? Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, як князь Ярослав розташував свої війська. 2. Де відбулася битва? 3. Яким був результат битви?

Собор — головна церква міста або монастиря.
Кодифікація — засіб систематизації правових норм; упорядкування якого-небудь тексту.

2. Внутрішня політика князя Ярослава. Доба правління князя Ярослава, названого пізніше **Мудрим**, стала періодом розквіту й найвищого піднесення Русі-України.

На початку свого князювання Ярославу довелося до класи чимало зусиль для захисту Русі-України від нападів печенігів. Він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди подолали ці укріплення й у **1036 р.** прорвалися до Києва (існує також думка, що ці події могли відбутися в **1071 р.**).

Здобувши перемогу, Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі-України. На місці битви, за повідомленням літописця, було збудовано **Софійський собор** (назва походить від грецького слова «софія» — мудрість), присвячений Мудрості Господній. Проте це не підтверджується сучасними дослідженнями графіті — написів доби Русі-України на стінах собору та аналізом писемних пам'яток інших держав.

За князювання Ярослава було укладено писемний збірник норм звичаєвого права Русі-України, що дістав назву **«Правда Ярослава»**. Вони захищали людське життя, установлювали штрафи за вбивства й приниження людської гідності. При цьому смертної кари вони не передбачали, але звичай кривавої помсти продовжував існувати, як і раніше. «Правда Ярослава» містила 18 статей і стала основою **«Руської правди»** — першої писемної кодифікації норм права Русі-України.

Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади, що послабилася під час міжусобної війни між синами Володимира. Опорою князя були бояри, а в головних містах Русі-України він посадив своїх синів.

Сторінка «Руської правди»

34 Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х — у першій половині XI ст.

Багато зусиль Ярослав докладав для створення нових і розбудови існуючих міст. Князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава» — нову систему укріплень із ровами й земляними валами заввишки 14 м із міцними дубовими стінами та вежами, яка простяглась на 3,5 км. Могутність цих укріплень не мала рівних у Русі-Україні. Територія «міста Ярослава» в сім разів перевищувала площею «міста Володимира».

За зразком візантійської столиці звели **Золоті ворота** — головний парадний в'їзд до Києва. Також було збудовано Софійський собор і закладено Георгіївський та Ірининський монастири. Імовірно, близько 1051 р. чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — **Києво-Печерську лавру**.

3. Церковне та культурно-освітнє життя. З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець зазначає, що сам князь читав книжки вдень і вночі, організовував переклад творів із «гречизни слов'янською мовою». За Ярослава створили перший літописний звід 1037—1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка зберігалася при Софійському соборі. У ній налічувалося до 900 примірників книжок, що для Середньовіччя було дуже великою книгозбирнею.

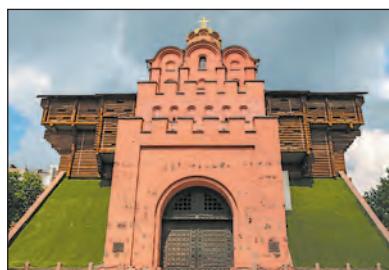
Князь Ярослав піклувався про розвиток церкви, віддаючи їй десяту частину своїх прибутків. Церкви й монастири були осередками освіти — при них працювали школи.

Існування Київської **митрополії**, яка підпорядковувалася константинопольському патріарху, у документах датовано 1039 р. **Митрополитом** був єпископ, призначений із Константинополя, а його резиденцією став Софійський собор.

Лавра — назва великого та впливового православного чоловічого монастиря, підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Золоті ворота Києва.
Сучасна реконструкція

?

Опишіть вигляд головної брами Києва часів Ярослава Мудрого.

1

2

Софійський собор у Києві. Реконструкція (1) і сучасний вигляд (2)

?

Порівняйте зображення реконструкції Софійського собору часів Ярослава Мудрого та його сучасний вигляд.

Анна Ярославна — королева Франції. Невідомий художник

Реймське Євангеліє — церковнослов'янський рукопис, знаменита київська пам'ятка першої половини XI ст. За однією з версій, це найдавніша книга з бібліотеки Ярослава Мудрого, яку привезла до Франції донька князя Анна Ярославна.

Доньки Ярослава Мудрого. Фреска Софійського собору в Києві

Як звали доньок Ярослава Мудрого? За яких європейських правителів вони вийшли заміж?

У 1051 р. за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів без погодження з константинопольським патріархом уперше обрав загальноруським митрополитом русина **Іларіона**. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого призначив константинопольський патріарх.

Із-поміж інших священнослужителів християнської церкви Іларіон вирізнявся талантом письменника. Головним його твором стало «**Слово про закон і благодать**». Цей богословський трактат, створений у 1037—1050 рр., є найдавнішою пам'яткою оригінальної літератури Русі-України. «Слово про закон і благодать» стверджувало самостійність держави та її церкви, заперечувало претензії Візантії на управління нею.

4. Зовнішня політика князя Ярослава. Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Скориставшись міжусобицями в Польщі після смерті короля Болеслава Хороброго, він у 1030—1031 рр. відвоював у поляків «червенські міста». На північному заході князь розширив кордони своєї держави до Фінської затоки та заснував на нових землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямом зовнішньої політики Русі-України залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією були дружніми. Руські дружини воювали разом із візантійцями за тисячі кілометрів від рідної землі. Зокрема, у 1038—1041 рр. завдяки допомозі руського війська візантійці змогли втримати острів Сицилія, який намагалися захопити араби.

У 1043 р. спалахнула війна між Руссю-Україною та Візантією, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями й недружніми діями візантійського імператора щодо Ярослава. Морський похід руських військ на Константинополь закінчився поразкою. Проте через деякий час візантійці змушені були шукати шляхів примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посідала «шлюбна дипломатія». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира I дочку Володимира й свою сестру Марію-Добронегу, а сина Ізяслава одружив із дочкою польського короля Мешка II. Цей союз закріпив за київським князем «червенські міста». Син Ярослава Ізяслав був одружений із сестрою польського короля Казимира I, Святослав — із принцесою Одою, дочкою графа Леопольда з Німеччини. За європейських правителів вийшли заміж також дочки князя: Анна — за французького короля Генріха (Анрі) I, Анастасія — за угорського короля Андріаша I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III Суворого, Агата — за англійського короля Едварда Вигнанця.

36 Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х — у першій половині XI ст.

При дворі Ярослава Мудрого знайшли притулок колишні монархи — норвезький король Олаф II Святий, англійський король Едмунд Залізний Бік та його син Едвард Вигнанець. Великий князь київський підтримував союзні відносини з імператорами Священної Римської імперії Генріхом II, Конрадом II та Генріхом III.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Русі-України. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано норми права, розвивалися культура, освіта й церковне життя.
- За правління Ярослава Мудрого Русь-Україна перетворилася на велику й могутню державу середньовічної Європи. Вона сягнула вершини свого розквіту, ставши в один ряд із тогочасними провідними європейськими країнами: Візантійською та Священною Римською імперіями.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Запитання — відповідь». **Правила гри.** Учні та учениці підписують на аркушах своє прізвище та нижче складають три запитання за розглянутою темою. Учитель(-ка) збирає аркуші, перемішує їх і роздає в довільному порядку. На зворотному боці аркуша учні та учениці мають дати відповідь на зазначені запитання та підписати своє прізвище. Учитель(-ка) оцінює роботи.
- ▲ 2. Розкажіть, як відбувалися міжусобна війна між синами князя Володимира й утвердження Ярослава в Києві. 3. Охарактеризуйте внутрішню політику Ярослава. 4. Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє й церковне життя Русі-України? 5. **Робота в парах.** Порівняйте зовнішню політику князя Ярослава та його попередників.
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що князь Ярослав Мудрий своєю діяльністю сприяв зміщенню християнства в Русі-Україні? Чому? 7. Порівняйте за картою територію Русі-України наприкінці князювання Володимира та Ярослава. Зробіть висновок про їхній внесок у формування державної території Русі-України. 8. Розташуйте у хронологічній послідовності основні події правління князя Ярослава Мудрого. 9. **Робота в малих групах.** Порівняйте внутрішню й зовнішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого з політикою перших руських князів (за напрямами). 10. Завершіть складання таблиці «Князі Русі-України» (с. 17).
- ★ 11. Історики часто називають князя Ярослава «тестем Європи». Поясніть, чому. 12. **Робота в парах.** Складіть історичний портрет Володимира Великого, Ярослава Мудрого або Анни Ярославні (за вибором). 13. Яких цінностей, на вашу думку, дотримувався у своєму житті Ярослав Мудрий?

Запам'ятайте дати

1036 р. — розгром Ярославом печенігів під Києвом.

1051 р. — перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир (лавру).

У Франції Анна Ярославна відома як «дональка короля Русі». Після смерті свого чоловіка Генріха (Анрі) I вона жила у французькому місті Санліс і заснувала тут жіночий монастир і церкву. У 2005 р. Анні Київській було встановлено пам'ятник у цьому місті.

Пам'ятник Святым Борису і Глібу — покровителям міста у Вишгороді (Київська обл.). Скульптори Б. Крилов, О. Сидорук

? Що вам відомо про братів Бориса та Гліба?

§ 8. Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі-України

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про політичний устрій Русі-України наприкінці Х — у першій половині XI ст.; якими були особливості становища представників різних верств населення; про сутність феодальних відносин у Русі-Україні; про стан розвитку господарства й торгівлі; що таке «централізована монархія», «імперія», «князівська рада», «віче», «домен», «уділ», «вотчина», «помістя», «соціальна верства», «vasal», «сюзерен», «гривна».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Яким був склад населення Русі-України в IX—Х ст.? 2. Що ви знаєте про систему управління Руссю-Україною в IX—Х ст.? 3. Яким було життя людей у селах та містах Русі-України в цей період? 4. Що таке феодалізм? 5. **Робота в парах.** Обговоріть, якими були особливості структури феодального суспільства й управління державою в середньовічній Європі.

Централізована монархія — форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

Імперія — велика монархічна держава; терitorіальна державна система, усередині якої цілі народи вважаються панівними або підлеглими (М. Дойл, британський вчений).

Уділ — у Русі-Україні так називали адміністративно-територіальну одиницю, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

Васал — у середньовічній Європі феодал, що отримував земельні володіння та був залежним від більш могутнього сеньйора. У Русі-Україні удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя київського й самі мали васалів-дружинників, надаючи їм землі в умовне володіння.

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

1. Політичний устрій. За князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого Русь-Україна за формуєю правління стала централізованою монархією та однією з європейських середньовічних імперій.

У цей час монархія в Русі-Україні існувала як одноосібна влада великого київського князя. Лише деякий час після міжусобної війни між синами Володимира князь Ярослав правив державою спільно зі своїм братом Мстиславом. Великий князь київський у цей час уже став повноправним правителем країни, а не першим серед інших князів, як раніше. **Удільні князі**, нащадки колишніх східнослов'янських племінних князів, були **vasalami** Києва.

Князь був головним носієм державної влади, представником інтересів Русі-України на міжнародній арені. Відносини з іншими державами були його винятковим правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчо-судову, виконавчу й військову владу. Він установлював правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» Володимира Великого і «Руську правду» Ярослава Мудрого.

Військову підтримку діяльності князя забезпечувала дружина, що перебувала у васальній залежності від нього.

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники вищого духовенства. Із радою князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладання мирних угод і династичних шлюбів, ухвалення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо. Зокрема, за повідомленням Нестора Літописця, напередодні прийняття християнства князь Володимир скликав раду для обговорення питання вибору нової віри.

Певне місце в системі державного управління посідало **віче**. Цей орган влади зберігався як залишок старих відносин і продовжував слов'янську традицію племінних

38 Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х — у першій половині XI ст.

«Повість минулих літ» про обрання нової віри князем Володимиром

У рік 987. Скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і тії хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили вони, розказуючи од початку світу... Так що ви врадите? Що відповісте?»

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу і як хто служить Богові».

? Робота в парах. 1. Обговоріть і визначте, хто був ініціатором скликання ради. 2. Із якою метою князь скликав раду? 3. Як члени ради могли впливати на рішення князя?

Князь Володимир обирає віру. Художник І. Еггінк

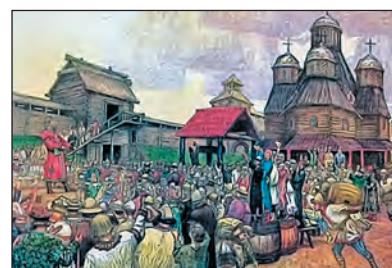
? Опишіть зображену художником подію.

зборів. Проте роль віча за доби існування в Русі-Україні централізованої монархії стала досить незначною.

2. Формування розшарування і відносини залежності у східнослов'янському суспільстві. У країнах Центральної та Західної Європи, як ви вже знаєте, Середньовіччя стало періодом становлення феодальних відносин. Розшарування суспільства та відносини залежності у східних слов'ян сформувалися за часів Русі-України. Проте східнослов'янське суспільство помітно відрізнялося від тогочасного західноєвропейського суспільства.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розпаду родоплемінних відносин. Спочатку вільні селяни — члени громади віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплемінній знаті. У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя та його дружини. Збір данини мав назву полюддя.

Близько X ст. київські князі привласнили землі громад. За великим київським князем визнавалося право на верховне володіння всією землею Русі-України. Наприкінці X ст. розпочалося формування **доменів** — особистих володінь удільних князів. Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив племінних князів права управляти землями й передав їх своїм синам. Проте великий київський князь у будь-який час міг відібрати ці землі.

Віче. Художник В. Васнецов

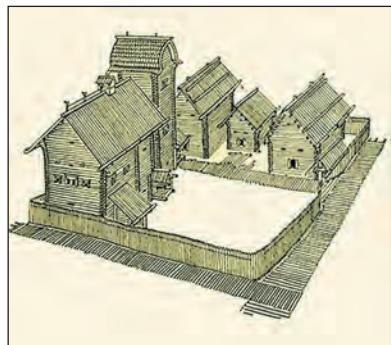
? Спираючись на ілюстрацію, опишіть, як відбувалося віче.

Віче — народні збори всього дорослого вільного чоловічого населення, на яких приймали рішення з важливих громадських і державних справ.

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, яку надавали за службу у війську або при дворі. Її не можна було заповідати, продавати тощо.

Боярське помістя.
Сучасна реконструкція

? Який вигляд мало боярське помістя?

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначено певним спільним обсягом прав та обов'язків.

Сюзрен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

Наступним кроком стали поява в XI ст. земельної власності та формування верхівки служилої знаті (бояр) і православної церкви. У X—XI ст. у Русі-Україні встановилися феодальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам право «**кормління**» — вони могли залишати собі податки, які сплачувало населення певної території.

Дещо пізніше, імовірно, наприкінці XI ст., з'явилися боярські **вотчини**, які їхні власники могли передавати своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього виникнення могли бути землі, із яких стягувалися податки (для дружинної верхівки), або землі родової громади (для родоплемінної знаті).

Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення служби, на думку деяких дослідників, виникла на території Русі-України з XII ст. Вона не передбачала для господаря **помістя** можливості передавати землі в спадок, продавати, дарувати тощо без згоди князя.

Становлення феодальних відносин вплинуло на склад суспільства Русі-України. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних **соціальних верств** населення.

Особливістю феодальних відносин у Русі-Україні стало те, що, на відміну від Центральної і Західної Європи, тут не сформувалася розгалужена система відносин між сеньйорами й васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або **сюзреном**, що міг надавати землю, був великий київський князь. Удільні князі, бояри й дружинники були його васалами. Роздавати землю вони права не мали.

СОЦІАЛЬНА ПІРАМІДА:
ОСНОВНІ ВЕРСТВИ НАСЕЛЕННЯ ТА СИСТЕМА ЗАЛЕЖНОСТІ
РУСІ-УКРАЇНИ

40 Розділ II. Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.

Суспільство Русі-України поділялося на панівні й залежні верстви населення. До панівних верств належали князі, бояри та дружинники, до залежніх — міщани, вільні й залежні селяни, дворова челядь, холопи. Духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило до панівних верств. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та інші) і рядових священнослужителів.

Найбільшу частину населення становили **смерди** — особисто вільні селяни, що були членами громади, мали власне господарство, земельні наділи й сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були закупи та рядовичі. **Закупами** називали тих селян, які через різні обставини втратили своє господарство й змушені були працювати на землевласника за грошову позичку (купу). Тих селян, що уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали **рядовичами**. Зовсім безправними були дворова челядь і холопи. До челяді належали особи, які втратили своє господарство й працювали на феодала. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. **Холопами** ставали переважно військовополонені, їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

У складі **міщан** більшість становили вільні ремісники й торговці, які сплачували податки та виконували повинності на користь міст. З XI ст. міські ремісники й купецтво почали об'єднуватися за фаховими ознаками.

3. Розвиток господарства. Наприкінці Х — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Русі-України залишалося, як і раніше, **сільське господарство**. Особливо значного розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітку землі залежно від ґрунтів використовували плуг, рало або соху. Тяглою силою були коні та воли. У лісових місцевостях Русі-України залишалася підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівовозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

Успішно розвивалися також городництво, садівництво та присадибне скотарство. Серед **промислів** найпоширенішими були полювання, рибальство та бджільництво. Продукти полювання, особливо хутро, руські купці везли до інших країн. У Русі-Україні здавна вживали в іжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Мед і віск також вивозилися для торгівлі з іншими країнами.

У Русі-Україні в цей період існувало понад 60 видів ремесел. Витонченістю й досконалістю характеризувалися ювелірні вироби руських майстрів, виготовлені в техніці черні та перегородчастої емалі. Найбільших успіхів руські майстри досягли в обробці металів, зокрема заліза. За

Німецький чернець Теофіл (XI ст.) називав Русь-Україну країною, майстри якої відкрили мистецтво черні та перегородчастої емалі. **Мистецтво черні** в Русі-Україні опанували в X ст. Так називали чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомогою гравірування й наступного заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці черні виготовляли срібні колти (підвіски), медальйони, персні, хрести, браслети тощо. **Мистецтво перегородчастої емалі** руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантійців. Воно полягало в тому, що на поверхню золота або срібла напаювалися тонкі дротинки, які складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різноманітною склоподібною масою. Далі річ клали на жаровню, де емаль плавилася, а потім застигала. Емалями прикрашали князівські корони, медальйони, хрести, оклади церковних книг.

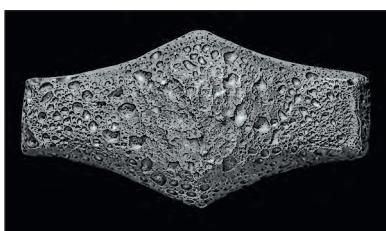

Колти — характерні для слов'ян скроневі прикраси. Золото, емаль. Експозиція музею

Горщик, у якому подавали страви до столу. XI—XII ст.

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, почав князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. в грошовому обігу Русі-України переважали арабські срібні монети — дірхеми. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання дірхеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому з XI ст. почали виробляти срібні зливки — **гривні**. Київська гривна мала шестикутну форму й важила близько 160 г. Назва «гривна» використовується в усіх давньоруських джерелах. Буква «я» наприкінці цього слова з'явилася в XIX ст., імовірно, під впливом західноукраїнської говірки.

Срібна гривна київського типу

даними археологічних досліджень, із заліза в цей період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів.

Інтенсивно розвивалося гончарство. На межі X—XI ст. руські майстри опанували техніку виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних плиток, якими оздоблювали храми і палаци.

Високого рівня розвитку в Русі-Україні наприкінці X — у першій половині XI ст. досягло також склоробство. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намиста, персні та інші речі.

Велику роль у господарському розвитку Русі-України відігравала **торгівля**. «Грецький» торговий шлях («із варягів у греків») поєднував Русь-Україну з ринками Балтійського та Чорного морів. «Соляний» шлях підтримував зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи, «залозний» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, які руські купці вивозили до інших країн, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замкі тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії в Русь-Україну привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу везли прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи в Русь-Україну завозили рибу, напої, предмети озброєння, дорогий посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Розвиток торгівлі зумовив пожвавлення грошового обігу. Використовували арабські, візантійські та західно-європейські монети. У містах Русі-України влаштовували спеціальні місця для торгівлі. Зокрема, німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

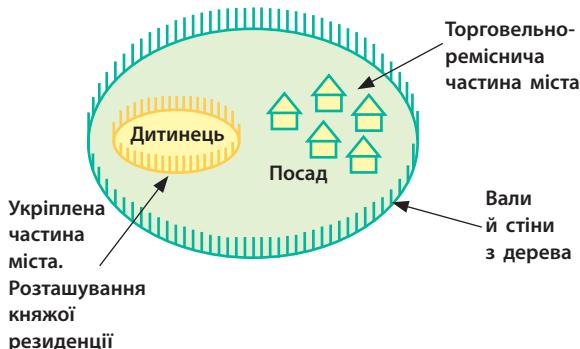
4. Повсякденне життя різних верств населення. Найчастіше жителі Русі-України оселялися поблизу річок і лісу. Поряд зі своєю оселею люди будували господарські споруди, улаштовували поле, пасовище, сіножат'я. Були також поселення з двох-трьох хатинок. Із часом деякі з них перетворювалися на хутори, що складалися з десяти й більше хатин.

Селянська родина налічувала 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була надзвичайно важкою й виснажливою.

Нові міста в Русі-Україні виникали з різних причин. Одні об'єднувалися навколо княжих дворів (Київ, Чернігів), інші засновували князі (наприклад, Юр'їв). Чимало невеликих міст виросло зі сторожових фортець. Деякі, як, наприклад, деревлянський Іскоростень, виникали із давніх градів — центрів племінних княжінь.

42 Розділ II. Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.

СХЕМА МІСТА РУСІ-УКРАЇНИ

Місто будують. Художник М. Репіх

? Робота в парах. Обговоріть і з'ясуйте за схемою, із яких частин складалося місто за часів Русі-України.

Центром міста Русі-України був добре укріплений замок — дитинець. Навколо розташовувався торговельно-ремісничий посад. У разі небезпеки його жителі шукали захисту в дитинці. У більшості міст велики площи були зайняті городами й садами, залишався також незабудований простір — болота, луки, пустки. Тут не було так тісно, як у західноєвропейських містах, тому будинки були невисокими, лише деякі князівські споруди сягали трьох поверхів.

Оселями незаможних городян найчастіше були напівземлянки. У IX—X ст. у Києві й навколо нього, а в XI ст. — усе далі на південь із північних територій Русі-України поширювалися наземні зрубні будинки із сосни або ялини. Переважну кількість будівель у містах споруджували з дерева, а кам'яні споруди були рідкістю. Багаті будівлі мали сіни — відкриту терасу на другому поверсі й терем — верхній ярус, де розташовувалися кімнати. Існувала також кліті — окрема кімната, де зберігалися речі. Із меблів були поширені лави, стіл і скрині. Заможні городяни мали стільці й ліжка, а прості люди спали на скринях або просто на підлозі, застеленій рогожею, й укривалися рядном. У багатьох будинках на ліжку були шовкові покривала й подушки, соболині ковдри, перини з пуху й пір'я. Лави вкривали килимами, а столи — скатертинаами. Обов'язково були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яна тріска), а заможні — восковими свічками. У торговельно-ремісничих посадах майже в кожному будинку розміщувалася реміснича майстерня або торговельна лавка.

Заможного й бідного жителя Русі-України завжди можна було розпізнати за вбранням. Селяни носили плетені личаки (лапті), бідні городяни — черевики (взуття, зшите з м'якої шкіри із черева тварин). Досить часто і бідні, і багаті городяни носили чоботи (тоді їх називали по-туркськи

Карта «Київ у Х—XIII ст.»

Чоловічий повсякденний одяг волинян і полян.
Сучасна реконструкція

Житлово-господарський комплекс часів Русі-України. XI ст.
Сучасна реконструкція в Музеї народної архітектури та побуту в Переяславі (Київська обл.)

? Який основний будівельний матеріал використовувався для будівництва осель за часів Русі-України?

Жіночий повсякденний одяг волинян і деревлян.
Сучасна реконструкція

? За малюнками (с. 43—44) визначте характерні риси жіночого і чоловічого одягу східних слов'ян.

«сапоги», слово «чоботи» з'явилося набагато пізніше). Чоботи-сапоги були прості або з оздобленої шитвою і перлинами кольорової сап'янової шкіри.

Одяг прості городяни самі шили із лляного і вовняного домотканого полотна, а заможні люди замовляли собі вбрання з дорогих тканин у кравців. Більшість незаможного руського населення носила полотняні сорочки, підперезані поясами, і вузькі штани. Зверху вдягали свитку. У прохолодну погоду і городяни, і селяни носили поверх свити плащ із грубого полотна, а взимку — кожух.

Знать убиралася в каптани нижче колін. Їх оздоблювали багатим шитвом та хутром на рукавах і подолі. Каптан надягали також на сорочку з тонкого полотна й вузькі штани. Його підперізували поясом, а зверху накидали довгий плащ без рукавів, прикріплений пряжкою на правому плечі. Характерною рисою вбрання всіх міщан були різокольорові тканини, тому існувало чимало майстерень красильників.

Жінки й дівчата поверх довгої сорочки вдягали запаску з грубої тканини, а на них — довгі каптани із широкими рукавами та підперізували їх поясом. Волосся пов'язували тонкою хусткою, зверху надягали капелюх або прикрасу — діадему.

Більшість жителів Русі-України були невибагливими в їжі. Вони вживали багато дичини та рибу, які смажили, пекли, варили. Дещо пізніше почали їсти м'ясо свійської худоби. Проте прості люди не мали можливості вживати його часто. Варили різноманітні каши. У багатьох сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — вівсяний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви мастили рослинною олією, про вершкове масло згадок немає. Споживали чимало овочів: ріпу, горох, огірки, часник, цибулю тощо. Із напоїв найпоширенішими були різноманітні киселі, мед і пиво. Для заможних людей привозили вино з Візантії.

44 Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х — у першій половині XI ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- За формою державного правління наприкінці Х — у першій половині XI ст. Русь-Україна була середньовічною централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.
- У Х—XI ст. в Русі-Україні сформувалися феодальні відносини, відповідно, утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм у Русі-Україні мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.
- Господарство Русі-України досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення було сільське господарство.
- Повсякденне життя жителів Русі-України обумовлювалося їхньою належністю до певної соціальної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Історична абетка». **Правила гри.** Ведучий(-а) називає букву алфавіту. Okремі учасники(-ці), пари або малі групи за визначений час мають скласти перелік слів, які починаються на цю букву й тісно пов'язані з темою уроку. Перемагають ті, чий список буде найдовшим.
- ◆ 2. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, чим централізована монархія відрізняється від патрімоніальної монархії як форми державного правління. 3. Укажіть факти, які дозволяють зробити висновок, що великий князь київський наприкінці Х — у першій половині XI ст. був головною фігурою системи державної влади. 4. Як відбувалося становлення феодальних відносин у Русі-Україні? 5. Охарактеризуйте становище основних верств населення Русі-України. 6. Порівняйте особливості повсякденного життя представників різних верств населення Русі-України та сучасного українства.
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** 1) Оцініть можливості особи в тогочасній Русі-Україні для того, щоб захистити свої людські цінності (життя, честь, гідність, недоторканність, безпека) та впливати на суспільне життя. 2) Як людина впливала на навколоїшнє середовище за часів Русі-України? Оцініть її ставлення до природи. 8. **Робота в парах.** Обговоріть відповідний матеріал з історії України і всесвітньої історії та складіть порівняльну таблицю «Становлення феодальних відносин у країнах Західної Європи та Русі-Україні».

План порівняння	Країни Західної Європи	Русь-Україна
Спільнє		
Відмінне		

- ★ 9. **Робота в малих групах.** Підготуйте розповідь про відвідини мандрівником ярмарку в Києві, де продавали вироби руських ремісників. Проведіть конкурс робіт.

Запам'ятайте дати

X—XI ст. — установлення феодальних відносин у Русі-Україні.

Слов'янські рясна з колтами. Фрагмент експозиції музею. Рясна — жіночі прикраси, що підвішувалися на скронях до головного убору й спускалися до плечей. На них надягали колти

? За ілюстраціями на с. 41, 45 опишіть ювелірні вироби Русі-України.

§ 9. Культура Русі-України

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови; як розвивалися усна народна та музична творчість; якими були здобутки архітектури та образотворчого мистецтва; що таке «кирилиця», «билини», «архітектура», «фреска», «мозаїка», «ікона», «іконопис»; хто такі «скоморохи».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Коли і як було охрещено Русь-Україну? 2. Які народні казки, перекази й билини доби Русі-України ви знаєте? **3. Робота в парах.** Які архітектурні пам'ятки Русі-України, що збереглися до нашого часу, вам відомі?

Кирилиця — одна з найдавніших систем письма (абеток) слов'ян. Названа на честь творця слов'янської писемності просвітителя Кирила. Разом зі своїм братом він створив першу слов'янську абетку (глаголицю), яку пізніше його учні вдосконалили та назвали кирилицею. Вона стала основою сучасних систем писемності в деяких країнах Євразії. Зараз нею як національною абеткою користуються близько 252 млн осіб.

Слов'янський просвітитель Кирило Солунський повідомляв, що на початку 60-х рр. IX ст. він бачив у Херсонесі писані «руськими письменами» Євангеліє та Псалтир. Підтвердження існування «руських письмен» можна знайти в літописних описах змісту русько-візантійських угод 911 та 943 рр. Перша вказує на руський звичай писати духовні заповіти на випадок смерті, а в другій вимагається, щоб купці, які прибували з Русі-України до Константинополя, мали при собі спеціальні грамоти, підписані князем.

1. Виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови. Школи. Поява власної писемності мала надзвичайно важливе значення для розвитку східнослов'янської спільноти. Збереглися повідомлення про те, що східні слов'яни мали власну писемність, або «руські письмена». Зокрема, у творі «Сказання про письмена» болгарського письменника Чорноризця Храбра (IX—X ст.) згадується, що до прийняття християнства слов'яни користувалися для письма власними «чертами і резами».

Після запровадження християнства в Русі-Україні поширилася винайдена учнями братів-просвітителів Кирила і Мефодія абетка — **кирилиця**. Вона стала однією з двох абеток **староцерковнослов'янської** (або **старослов'янської**) мови, яка витіснила з ужитку давнішу живу народну мову.

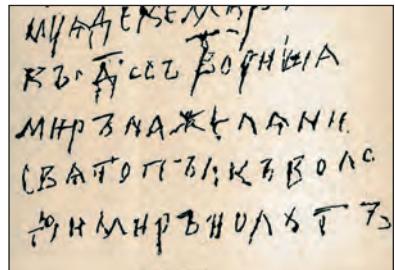
Численні археологічні знахідки свідчать про значне поширення писемності серед різних верств населення Русі. Понад 400 написів (графіті) знайдено на стінах Софійського собору в Києві. На одній із них вирізьблено абетку із 27 букв: 23 грецьких і чотирьох слов'янських — «б», «ж», «ш», «щ».

Найважливішою характеристикою становлення будь-якого народу є формування власної мови. Багато уваги вчені приділяли проблемі розвитку української мови. На думку українських мовознавців, наприкінці III ст. до н. е. — на початку I ст. н. е. в слов'янському середовищі поступово формувалися західнослов'янська і східнослов'янська мовні території. У I—V ст. на східнослов'янській мовній території з'явилися ознаки, притаманні майбутнім східнослов'янським мовам.

Існує думка, що спочатку східнослов'янська мовна територія розпалася на дві групи: північну й південну, що відповідали землям ільменських словенів і полян. Північ завдяки своєму розташуванню була сприятливою до впливів з угро-фінського світу та Балтії. На півдні в VI—VII ст. формувалися ознаки майбутньої української мови. Зокрема, тут почали використовувати в мові м'який звук «г».

46 Розділ II. Русь-Україна наприкінці X — у першій половині XI ст.

Знайдена на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору так звана «Софійська абетка» викликала великий інтерес у дослідників. Історик С. Висоцький висловив думку, що вона відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі особливостей старослов'янської мови. Імовірно, це ті «руські письмена», якими користувалися ще за часів Аскольда і Діра.

Напис (графіті) на стіні Софійського собору

Завершальний період формування давньої української мови, на думку вчених, тривав з XI до кінця XIII ст.

За часів правління Володимира в Києві для дітей князів і бояр було відкрито першу школу. За повідомленням літописця, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалося 300 дітей старост і священників. Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика (ораторське мистецтво) і граматика. Вивчали в Русі-Україні й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод опанував п'ять іноземних мов.

Осередками освіти після прийняття християнства в Русі-Україні стали церкви й монастири, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва.

2. Усна народна та музична творчість. Краще зрозуміти духовне життя східних слов'ян допомагає усна народна та музична творчість доби Русі-України. Усна народна творчість цього періоду надзвичайно різноманітна: **билини**, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки.

У билинах оспіувалися воєнні перемоги київських князів і їхніх дружин. До найдавніших належить група билин про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатирями Іллею Муромцем, Альошою Поповичем та Добринею Микитичем захищав Русь-Україну. Билини мали реальну історичну основу, прототипами їх герой могли бути справжні історичні персонажі.

Найдавнішими серед східнослов'янських народних пісень є обрядові, які виникли ще в дохристиянські часи. Вони були пов'язані зі святкуванням настання весни та нового року, відзначенням свят урожаю й сонця, обрядами весілля й похорону.

Загадки, прислів'я та приказки в стислій і дотепній формі відображають життєвий досвід і мудрість народу.

До часів Русі-України належить виникнення казок про Змія Горинича, Кирила Кожум'яку, Вернигору, Котигорошку та багато інших. У них люди висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду.

Існує чимало свідчень про те, що в Русі-Україні була для свого часу добре розвинена музична творчість. Згадки

У писемних пам'ятках Русі-України, створених в XI ст., дослідники простежують формування елементів української мови. Наприклад, у «Повісті минулих літ» літописець часто змішував українські слова, які, імовірно, були притаманні живій розмовній мові, зі староцерковнослов'янськими. Тут зустрічаються українські слова «жито», «рілля», «сочевиця», «зоря», «подружжя», «наймит», «орати», «вабити», «мед», «страва» тощо.

Писало. Воскова дошка.
Експозиція музею

Билина — жанр героїчного епосу; епічна пісня-сказання про знаменні події із життя народу та героїчні подвиги богатирів. Билинні сюжети створені переважно в часи Русі-України.

Народні казки можуть бути джерелом інформації про реальні історичні події. Зокрема, у сюжеті казки «Летучий корабель» є багато спільногого з на-веденю в «Повісті минулих літ» розповідю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство її чоловіка. Імена геройів казок часто допомагають зрозуміти, якими були їхні вчинки в уявленні людей.

Скоморохи — мандрівні середньовічні актори та музиканти в Русі-Україні, що були учасниками свят, обрядів, ігор.

Скоморохи та музичні інструменти часів Русі-України

Карта «Культура і господарство Русі-України»

про неї є в літописах, на малюнках Софійського собору в Києві. Відомо, що в Русі-Україні були поширені пісні, танці, гра на музичних інструментах. На міських площах і в князівських палацах виступали скоморохи. Перша згадка про них у літописі датується 1068 р.

Скоморохи виступали з танцями, водили дресированих ведмедів та інших тварин. Із писемних джерел та за археологічними знахідками відомо, якими були тогочасні музичні інструменти. Це гуслі, сопілки, гудки, домри, балалайки, волинки й бубни. На одній зі стін Софійського собору в Києві зображені цілій ансамбль із семи виконавців.

Після прийняття християнства церква почала з осудом ставитися до скоморохів за їхні язичницькі забави. Вона сприяла поширенню в Русі-Україні хорового співу, стала відома нотна система. Навчання співу було одним з обов'язкових предметів, що вивчалися в тогочасній школі.

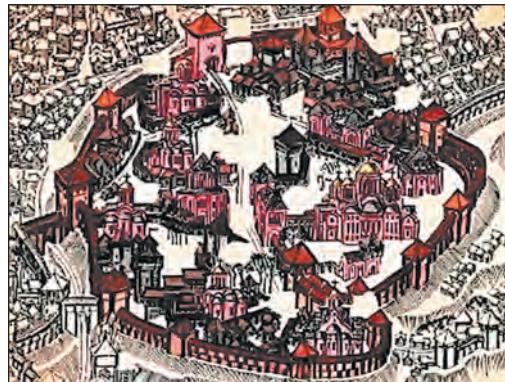
3. Розвиток архітектури й образотворчого мистецтва.

Археологічні та літописні знахідки свідчать про високий рівень розвитку архітектури Русі-України.

Зокрема, кожен із великих руських градів мав досить складну для свого часу систему оборонних укріплень. Вони складалися з валів, насипаних на спеціальні дерев'яні конструкції та оточених глибоким ровом. На валах споруджувалися дерев'яні стіни з оборонними вежами.

Аналіз літописних свідчень дозволив дослідникам зробити висновок, що першою кам'яною світською спорудою в Києві був, імовірно, Ольжин двір. Першою кам'яною церковною спорудою Русі-України, як ви вже знаєте, вважається Десятинна церква, збудована на Старокиївській горі наприкінці Х ст. Вона стала найкращою будівлею «міста Володимира». Її підлогу прикрашали мозаїки з коловорового мармуру, а стіни були розписані фресками. На стінах церков дослідники часто знаходить графіті.

У Києві археологи також виявили залишки збудованих наприкінці Х — на початку XI ст. двох князівських палаців із повздовжніми фасадними галереями.

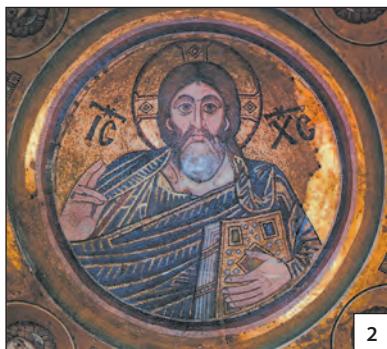

«Місто Володимира». Сучасна реконструкція

? Знайдіть на малюнку Десятинну церкву. Чому її вважали центральною спорудою тогочасного Києва?

1

2

Мозаїки Марії Оранти (1) та Христа Пантохратора (2) у Софійському соборі в Києві

Яке враження, на вашу думку, справляли на населення Русі-України зображені мозаїки?

Справжнім шедевром архітектури Русі-України вважається Софійський собор у Києві. Це був величний хрестово-купольний храм, внутрішній простір якого складався з п'яти нефів — повзуважніх просторів між рядами стовпів. Із півночі, заходу й півдня його оточував подвійний ряд галерей, а згори увінчували 13 куполів.

Особливістю Софійського собору стало те, що його прикрашали одночасно мозаїки і фрески, хоча за візантійською традицією їх не поєднували в одному храмі. На чільних місцях у храмі були розташовані мозаїки Христа Пантохратора (Вседержителя) і Марії Оранти (Богоматері-Заступниці).

У мозаїках Софійського собору руські майстри використали смальту (кольорове скло) 177 відтінків. Близько 3 тис. м² у соборі займали фрески.

Неподалік Софійського собору на честь князя Ярослава Мудрого та його дружини Інгігерди заснували монастири з храмами Святих Георгія та Ірини.

Крім Києва, у першій половині XI ст. за прикладом Софії Київської було зведено однієїменні собори в Полоцьку та Новгороді.

Загалом у X — на початку XI ст. в будівництві храмів Русі-України переважали візантійські традиції. Однак зведення Софійського собору в Києві стало своєрідною перехідною межею й унаочнило появу нових слов'янських традицій в архітектурі Русі-України.

До яскравих і неповторних явищ образотворчого мистецтва Русі-України, крім мозаїк і фресок, належить **іконопис**. Спочатку ікони завозили з Візантії та Болгарії, але згодом у Русі-Україні з'явилися свої майстри іконопису.

Архітектура — проектування, спорудження та художнє оздоблення будівель, а також система будівель і споруд, які формують просторове середовище для життя й діяльності людей відповідно до їх уявлень про красу.

Мозаїка — сюжетне зображення з окремих різномільорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — техніка настінного малярства, за якої фарби наносили на вогку штукатурку, а також самі зображення, зроблені в такий спосіб.

Графіті — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробах та інших речах.

Ікона — у християнстві священне зображення осіб або подій біблійної та церковної історії, якому поклоняються віруючі. Батьківщина ікон — Візантія. У Русі-Україні ікони писали на дошках.

Іконопис — мистецтво писання ікон; вид живопису, що має культове призначення.

Софійський собор у Новгороді. Сучасний вигляд

Порівняйте вигляд Софійського собору в Новгороді та Києві (с. 35). Визначте спільні й відмінні риси.

Запам'ятайте дати

XI — кінець XIII ст. — завершальний період формування давньої української мови.

Практичне заняття за розділом II

Узагальнення за розділом II

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Варіант 1

Варіант 2

Вони завжди дотримувалися візантійського канону (твірдо встановленого правила, що було зразком) іконопису, який оберігала православна церква, хоча ніколи не копіювали візантійські ікони.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Писемність у східних слов'ян існувала задовго до прийняття християнства. Після хрещення Русі-України князем Володимиром наявну систему письма почала витісняти кирилиця.
- Дослідження вчених свідчать, що на території розселення східнослов'янської спільноти в цей період відбувалося формування давньої української мови.
- До цінної спадщини культури Русі-України належить її усна народна та музична творчість. У ній убачають витоки сучасного українського фольклору.
- У Русі-Україні високого рівня розвитку досягли архітектура й образотворче мистецтво. Руські будівничі та художники використовували у своїй творчості надбання майстрів Візантії, розвиваючи їх удосконалуючи їхні творчі прийоми.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно передати зміст пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає той(-а), у кого розповідь буде коротша, але при цьому правильно передаватиме зміст вивченого матеріалу. Гру доцільно проводити в письмовій формі.
- ▲ 2. Як відбувався процес становлення давньої української мови?
3. Назвіть факти, які свідчать про розвиток освіти в Русі-Україні.
4. Яку роль для вивчення духовного життя Русі-України відіграє тогочасна усна народна та музична творчість? 5. Укажіть найважливіші досягнення архітектури та образотворчого мистецтва Русі-України.
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Які прояви розвитку культури Русі-України варто вважати одними з найкращих у європейській середньовічній цивілізації? Чому? 7. Складіть таблицю «Досягнення культури Русі-України».

Галузь культури	Основні досягнення

- ★ 8. **Робота в парах.** Підготуйте повідомлення з презентацією «Софія Київська — перлина архітектури Русі-України». 9. **Робота в малих групах.** Порівняйте рівень розвитку, визначте спільне й відмінне в особливостях культури Русі-України та інших країн європейського Середньовіччя. 10. Складіть перелік заходів, необхідних для збереження історичних пам'яток архітектури доби Русі-України як частини художнього надбання всього людства.

Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 10. Русь-Україна у 1054—1113 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про вплив на устрій Русі-України заповіту Ярослава Мудрого; як розвивалася Русь-Україна за нащадків Ярослава Мудрого; про роль з'їздів князів у розвитку тогоджої Русі-України; що таке «політична децентралізація», «з'їзд князів».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Які території були приєднані до Русі-України за правління Ярослава Мудрого? 2. Чому князя Ярослава називали Мудрим? 3. Що таке «Руська правда»?

1. Заповіт Ярослава Мудрого. Ярослав Мудрий помер у 1054 р. Передчуваючи наближення смерті, він усвідомлював неминучість наступної боротьби за владу між своїми нащадками й спробував цьому запобігти. Князь склав заповіт відповідно до тогоджоїх європейських традицій, у якому закликав синів жити в мирі та злагоді, а також установив нову систему успадкування князівських земель.

В основу запропонованої Ярославом Мудрим нової системи управління та успадкування князівств було покладено принцип влади найстаршого в роді для збереження неділімості всього майна. Територія Русі-України поділялася на окремі володіння — **уділи**. Сини Ярослава мали князювати в них за принципом родового старшинства, передаючи владу від старшого брата до наступного за віком, що спричиняло переміщення всіх князів з одного володіння до іншого.

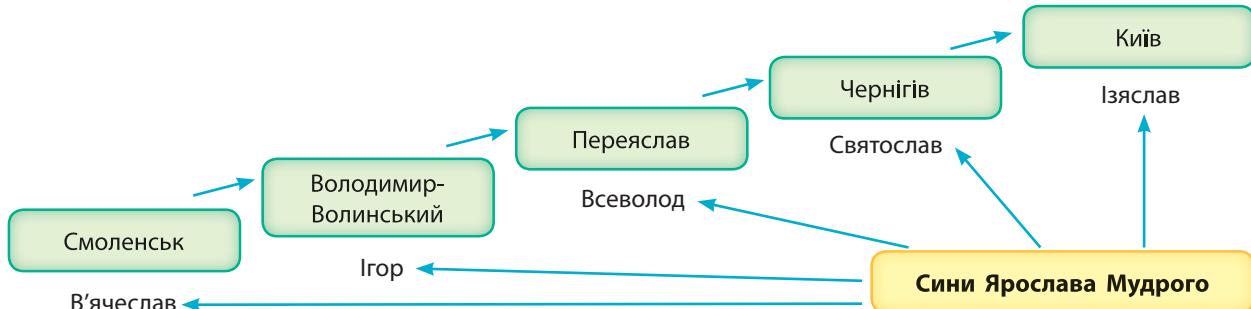
За задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати великим князем київським. Його старший син Ізяслав отримав велиkokнязівський престол, Київську й Новгородську землі, Святослав — Чернігівську землю, Білу Вежу і Тмуторокань (сучасна Тамань), Всеvolod —

Саркофаг Ярослава Мудрого в Софійському соборі в Києві

Саркофаг був виготовлений із білого мармуру та привезений, імовірно, із Візантії. Останки Ярослава Мудрого, що зберігалися в ньому, втрачено. Припускають, що їх вивезли з українських земель у роки Другої світової війни.

ПОРЯДОК УСПАДКУВАННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ЗАПОВІТОМ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Ярослав перед смертю дає настанову синам. Сучасний малюнок

? Розкажіть, що ви знаєте про зображену подію.

Карта «Русь-Україна за часів правління Ярославичів»

Політична децентралізація (роздробленість) — перерозподіл владних повноважень від центральних органів до місцевих.

Тріумвірат — союз трьох політичних діячів.

Дуумвірат — спільне правління двох політичних діячів.

Князь Святослав Ярославич із родиною. Малюнок з «Ізборника Святослава»

Переяславську та Ростово-Сузdalську землі, Ігор — Волинську землю, В'ячеслав — Смоленську землю, онук Ярослава Мудрого Ростислав — «червенські міста» і Галицьку землю.

Нова форма державного правління мала зберегти єдність Русі-України й мирний шлях передачі великої князівської влади. Проте майже одразу після смерті Ярослава Мудрого у створеній ним системі престолонаслідування почали проявлятися проблеми, які її послаблювали й руйнували. Це стало передумовою до розгортання подальшої **політичної децентралізації (роздробленості)** Русі-України.

2. Міжусобні війни. Новий великий князь Ізяслав не мав здібностей, авторитету й сили батька, щоб зосередити всю владу у своїх руках. Брати Святослав і Всеволод не визнали його одноосібним верховним володарем Русі-України. Мабуть, саме тому Ізяславові довелося погодитися на спільне з братами правління державою. Період **1054—1073 рр.** в історії Русі-України називають добою **тріумвірату Ярославичів** — співправління братів Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Усі найважливіші державні справи тріумвіри вирішували разом. Вони усунули від державних справ молодших братів Ігоря та В'ячеслава, а після їхньої смерті привласнили їхні володіння. Це викликало обурення князів, які випадали із системи братського співволодіння, і заклало підґрунтя майбутніх усобиць. Позбавлені володінь князі в Русі-Україні дістали назву **ізгої**.

У період правління старших Ярославичів розпочався новий етап боротьби з кочовиками. У 1060 р. тріумвіри здійснили спільний похід проти орди кочовиків-торків, яка з'явила на південних кордонах Русі-України, і розгромили її. Однак цей успіх був затім знищений подальшими подіями.

Перша сутичка між Ярославичами та обділеними ними родичами відбулася в **1064 р.** Захоплені цією боротьбою тріумвіри не змогли своєчасно організувати відсіч набігам кочовиків-половців (самоназва — кипчаки).

Уперше про появу половців в українських степах у літописі згадується під 1055 р. Половці, здійснюючи набіги, мали відмінну від своїх попередників тактику. Вони намагалися уникати прямих сутичок і постійно кочували. Їхньою головною метою стало захоплення невільників, яких вони потім продавали в країни Близького й Середнього Сходу. Половці нападали зненацька і, узвісивши полонених, швидко зникали в степу.

На початку вересня **1068 р.** половці напали на Переяславську землю. Битва воєнних дружин Ярославичів із половцями відбулася на **річці Альта** й завершилася перемогою кочовиків. Князі з рештою війська втекли під захист

Під час повстання 1068 р. в Києві жителі міста звільнили із в'язниці («порубу») полоцького князя Всеслава, що раніше був віроломно взятий у полон Ізяславом. На вічі Всеслав був проголошений київським князем. Зібравши ополчення з киян, Всеслав відбив половецький наступ, але вже незабаром був вигнаний із Києва Ізяславом. Проте останній змушений був повернути Всеславу відібраний у нього раніше Ярославичами Полоцьк.

Звільнення Всеслава з «порубу» під час повстання в Києві 1068 р. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

своїх фортець. Дізnavшись про це, обурені кияни вимагали від Ізяслава видати їм зброю, щоб помститися половцям. Відмова князя спричинила повстання киян, які не любили свого князя за здирництво. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. Через півроку за допомогою польського війська він повернув собі престол.

Через деякий час між співправителями спалахнув черговий конфлікт, унаслідок якого Святослав і Всеволод вигнали Ізяслава з Києва. Тріумвірат Ярославичів розпався. Упродовж 1073—1076 pp. київським князем був Святослав, якому вдалося зміцнити велиkokнязівську владу над удільними князями. Із цією метою він перерозподілив між ними володіння. Крім Києва, Святослав залишив за собою Чернігів, а в інших містах посадив намісниками своїх синів і племінників. У своїх діях він спирається на підтримку брата Всеволода. І хоча великим київським князем був Святослав, історики вважають, що фактично існувало співправління двох князів Ярославичів — Святослава і Всеволода.

Після смерті Святослава велиkokнязівський престол посів Всеволод, який незабаром повернув владу Ізяславу. За це Всеволод отримав від Ізяслава Чернігів. Однак проти цього виступив син Святослава Олег, що вважав Чернігів своєю спадщиною, і привів із собою половецькі орди. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва відбулася **3 жовтня 1078 р.** на **Нежатиній ниві**. І хоча брати перемогли, Ізяслав загинув.

Після загибелі Ізяслава влада перейшла до Всеволода, який князював у Києві в 1078—1093 pp. У цей час у Русі-Україні фактично відновилася централізована монархія, однак вона значно поступалася тій, що існувала за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Серед дослідників існує думка, що Всеволод створив родинний **дуумвітрат** із сином Володимиром Мономахом, який протягом 15 років керував Руссю-Україною. Саме за підтримки сина Всеволод захищався від князів із роду Святославичів і зберігав відносну політичну єдність держави.

Битва на річці Альта.
Сучасний малюнок

- ?
1. Якими художніми засобами ілюстрація передає перебіг битви?
  2. Що свідчить про її важкий і напружений характер?

Олег першим серед руських князів почав залучати для міжусобної війни половців. Цим він, як свідчить літописець, «показував їм путь на Руську землю». Олег також ухилявся від участі в спільніх походах руських князів проти половецьких орд. Приборкати Олега зміг лише син Володимира Мономаха Мстислав у битві біля Суздаля. Любецький з'їзд князів закріпив за Олегом Новгород-Сіверську землю.

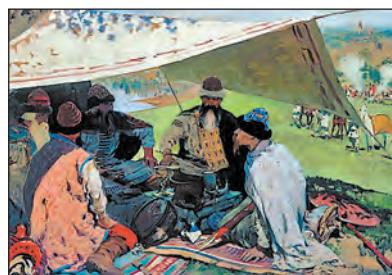
Битва на Нежатиній ниві.

Художник В. Верещагін

?

Коли відбулася зображена подія? Яке це століття?
Перша чи друга половина?

З'їзд князів (снем) — збори удільних князів Русі-України, які скликає великий князь київський без визначеності періодичності. Учасники з'їздів намагалися вирішувати найважливіші військові справи, погоджували міжусобні суперечки тощо.

З'їзд князів в Уветичах (Витичеві).
Художник С. Іванов

?

Опишіть за наведеною ілюстрацією перебіг з'їзду князів.

Всеволод вів важку боротьбу з обділеними родичами, які прагнули отримати свої уділи, але врешті-решт пішов на поступки й віддав їм князівства. Унаслідок цього центральна влада та єдність держави значно послабли. В умовах постійних нападів половців на руські землі спалахи усобиць були дуже небезпечними. Імовірно, саме тому син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився престолом синові Ізяслава Святополку (1093—1113 рр.).

Необхідність подолати суперечки й об'єднати сили для боротьби з нападами половців підштовхувала князів до пошуку згоди.

3. Князівські з'їзди (снеми). Послаблення центральної влади в Русі-Україні викликало появу періодичних з'їздів князів — снемів. На них намагалися вирішити питання, важливі для всіх руських земель. Першим із відомих за літописом є з'їзд князів **1072 р. у Вишгороді**. Ізяслав, Святослав і Всеволод зібралися там із нагоди перенесення мощей святих Бориса і Гліба до нещодавно збудованої церкви на їхню честь. На Вишгородському з'їзді також був прийнятий новий збірник законів «Правда Ярославичів», що доповнив «Руську правду».

Найвідомішим серед снемів руських князів є з'їзд **1097 р. в Любечі**. На ньому з ініціативи Володимира Мономаха ліквідували принцип влади найстаршого в роді, затвердили право всіх князів на землю свого батька, домовилися про припинення усобиць і схвалили право князів на успадковану землю.

Князі також ухвалили рішення про спільні дії проти половців: «Відтепер з'єднаймося в одне серце й захистимо Руську землю». Однак ці рішення не було втілено в життя. Одразу після з'їзду спалахнула міжусобна війна, яка тривала три роки. Припинив її з'їзд князів **1100 р. в Уветичах (Витичеві)**, головною метою якого було згуртування сил для спільної боротьби проти половців.

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів ішлося також на з'їзді князів на **Золотчі** в **1101 р.** Вирішальним в організації цієї боротьби став з'їзд навесні **1103 р.** біля **Долобського озера** неподалік Києва. Князі домовилися про спільний похід проти половців. Наступний розгром половців об'єднаним військом руських князів у битві на **річці Сутінь** у квітні **1103 р.** став першим спільним наступальним походом руських князів у боротьбі проти половців, що тривала вже 50 років.

Перемозі руських князів сприяло те, що в цей час половці поділили степ на окремі кочів'я, почали влаштовувати більш-менш постійні зимівники й літники та постійні кочові маршрути. Переїшовши до відносної осілості, половці стали вразливішими для сусідів.

54 Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Під час правління нащадків Ярослава розпочався поступовий процес ослаблення Русі-України й занепаду влади великого князя.
- Наслідники Ярослава, не бажаючи поступитися владою, зневажували заповітом батька, але інших примушували його дотримуватися.
- У цей час над Руссю-Україною з'явилася нова загроза зі степу. Напади орд половців стали спустошливими для Південної Русі. Половці вдало користувалися міжкнязівськими суперечками, здійснюючи свої набіги.
- Міжкнязівські чвари й набіги кочовиків негативно впливали на розвиток Русі-України. Щоб узгоджувати свої інтереси й організовувати відсіч половцям, князі збиралися на з'їзди — снеми.
- Важливим для подальшої долі Русі-України стало прийняття нового принципу престолонаслідування.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Закінчіть фразу». **Правила гри.** Учням та ученицям пропонується закінчити фрази: 1) Великокнязівський київський престол за заповітом Ярослава Мудрого отримав його старший син... 2) Період правління тріумвірату Ярославичів тривав до... 3) Битва руських дружин із половцями на річці Альта завершилася перемогою... 4) Після загибелі Ізяслава влада в Києві перейшла до... 5) На з'їзди князів у Любечі з ініціативи Володимира Мономаха було ліквідовано принцип... 6) Битва об'єднаного війська руських князів із половцями на річці Сутінь відбулася в...
- ▲ 2. Як Ярослав Мудрий у своєму заповіті намагався перешкодити боротьбі за владу між своїми нащадками? 3. Що змінилося в розвитку Русі-України в 1054—1113 рр.? 4. Яку роль відігравали з'їзди князів у розвитку тогоденної Русі-України? 5. У чому полягає історичне значення Любецького з'їзду князів?
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Обговоріть наведені запитання й висловіть свою думку: 1) Що змусило князів змінити заповідні дії Ярославом Мудрим принцип влади найстаршого в роді? 2) Якими були причини досить частих успіхів половців у набігах на Русь-Україну? 7. Покажіть на карті володіння нащадків Ярослава Мудрого за заповітом 1054 р. 8. **Робота в парах.** Назвіть і розташуйте у хронологічній послідовності події, які відбувалися в Русі-Україні в 1054—1113 рр.
- ★ 9. Уявіть себе літописцем, який розповідає про розвиток Русі-України в 1054—1113 рр. На які події ви звернули б особливу увагу й чому? До яких історичних особистостей ви були б прихильні? Чому? 10. **Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентацією «Боротьба Русі-України з набігами половців».

Запам'ятайте дати

- 1054—1073 рр.** — правління тріумвірату Ярославичів.
- 1068 р.** — перший великий напад половців на Русь-Україну і розгром ними руського війська на річці Альта.
- 1072 р.** — прийняття збірника законів «Правда Ярославичів».
- 1097 р.** — Любецький з'їзд князів. Запровадження спадкового володіння князівствами.

Дочка князя Всеволода **Євпраксія** була дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV. В історії про неї залишилася пам'ять як про одну з перших видатних українських жінок, що мала силу характеру, волю та мужність протистояти гнобленню і знущанням свого чоловіка. Не витримавши його жорстокого ставлення, вона звернулася до Папи Римського Урбана II. Два церковні собори, на яких вона виступала, підтримали Євпраксію й засудили поведінку Генріха IV. Після цього вона повернулася до Русі-України та стала черницею Андріївського жіночого монастиря в Києві.

§ 11. Русь-Україна в період правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким був життєвий шлях Володимира Мономаха; чим уславився Володимир Мономах; яку внутрішню й зовнішню політику здійснював Володимир Мономах; про відмінності політики Володимира Мономаха та Мстислава Великого.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Яка система престолонаслідування була запроваджена Ярославом Мудрим? Чому і як вона була змінена? 2. Що таке віче, снем? 3. Який новий кочовий народ з'явився на кордонах Русі-України в середині XI ст.?

Володимир Мономах. Воскова фігура. Фрагмент експозиції музею

? Що прагнув повідомити скульптор, зобразивши князя Володимира Мономаха із книжкою?

Володимира називали **Мономахом** за родовим ім'ям матері. Існує також легенда, що візантійський імператор Константин IV Мономах надіслав йому символи царської влади — барми і корону, так звану шапку Мономаха, якою згодом коронувалися московські велиki князі й царі. Хоча насправді шапка Мономаха була виготовлена самаркандськими майстрами наприкінці XIII або на початку XIV ст. і дарована монгольським ханом московським князям як символ своєї зверхності.

1. Володимир Мономах. Велике значення для історії Русі-України мало правління онука Ярослава Мудрого **Володимира Мономаха** (1053—1125). Своє дитинство Володимир провів при дворі свого батька Всеволода в Переяславі. У віці 12—13 років він розпочав військову й політичну діяльність, допомагаючи батькові.

Коли Всеволод Ярославич у 1078 р. став князем київським, Володимир отримав в уділ Чернігів, де правив до 1094 р. Одночасно він у складі родинного дуумвірату батька та сина впродовж 15 років брав участь в управлінні Русі-Україною. За час свого правління Володимир близько 100 разів їздив із Чернігова до Києва, щоб спільно з батьком вирішувати політичні питання Русі-України.

Після смерті батька в 1094 р. Володимир добровільно поступився чернігівським уділом на користь Олега Святославича, який мав переважні права на ці землі, а сам повернувся до Переяслава. Володимир також не претендував на київський престол. Історики вважають, що, поступаючись чернігівським і київським уділами, Володимир керувався повагою до законів, установлених його дідом Ярославом Мудрим, і небажанням повертатися до міжкнязівських чвар.

Переяславський період життя Володимира Мономаха (1094—1113 рр.) пов’язаний із постійною боротьбою князя проти нападів половців на руські землі. Йому вдалося організувати декілька спільніх походів руських князів проти половців — у 1103, 1109, 1110, 1111 рр. У літописах не згадують про жодну поразку Володимира Мономаха. Сам князь стверджував, що брав участь у 83 походах проти половців.

2. Київське повстання 1113 р. Після смерті великого князя Святополка навесні 1113 р. його дружина за давньою традицією влаштувала роздавання добра князя. Проте кияни сприйняли це як слабкість влади і, зібравшись на віче в Софійському соборі, вирішили запросити на київський велиkokнязівський престол Володимира Мономаха. Він

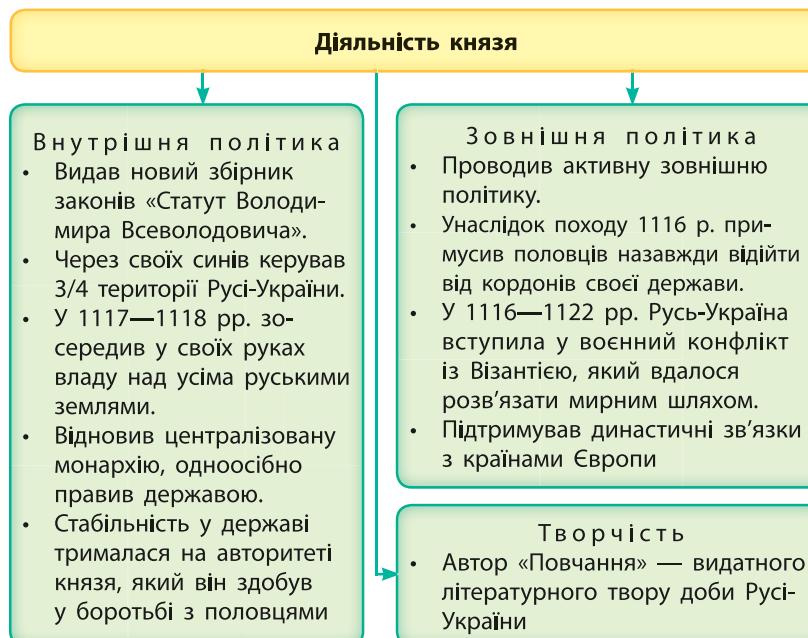
відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Тим часом озброєні кияни захопили двір київського тисяцького Путяти Вишатича (керівник народного ополчення й міський суддя за князювання Святополка), а слідом почали нищити квартали іноземців, єврейських купців і лихварів. Налякані подіями бояри й купці вдруге звернулися до Володимира Мономаха із запрошенням, і він погодився.

3. Володимир Мономах — великий київський князь.

Великим князем київським Володимир Мономах став у 1113 р., коли йому вже виповнилося 60 років. Придушивши Київське повстання, він був змущений піти на поступки невдоволеному населенню та ініціював прийняття нового збірника законів «Статут Володимира Всеолодовича», який доповнив «Руську правду». У «Статуті» він прагнув вирішити найболячіші проблеми тогочасного суспільного розвитку Русі-України — обмеження лихварства; заборона перетворення вільних людей на холопів за неспроможність сплати боргу, якщо це стало наслідком нещасного випадку; заборона панам бити селян-закупів тощо.

Упродовж 12 років свого князювання Володимир зміг приборкати міжкнязівські чвари, зміцнити одноосібну владу, відновити єдність і централізовану монархію в Русі-Україні. Він востаннє об'єднав під своєю владою більшу частину Русі — Київську, Переяславську, Смоленську, Волинську, Турово-Пінську, Мінську, Новгородську, Ростово-Сузdalську землі. Верховну владу київського князя визнавали навіть чернігівські та галицькі князі.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ — ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ (1113—1125 pp.)

Зі зверненням бояр і купців до Володимира Мономаха

Іди, князю, у Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастири, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастири.

Обговоріть у парах.

1. Чим аргументували своє звернення до князя бояри й купці?
2. Як ви вважаєте, чому кияни звернулися саме до Володимира Мономаха?

Карта «Русь-Україна за правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого»

Змійовик (медальйон) Володимира Мономаха, у якому поєднано язичницькі та християнські символи

?

Висловіть припущення, про що свідчить таке поєдання.

У 1111 р. відбувся грандіозний похід руських дружин проти половців. Натхненник походу Володимир Мономах надав йому характеру «хрестового походу» за зразком західноєвропейських хрестових походів, спрямованих на мусульманський Схід. Напередодні вступу до половецького степу на річці Ворскла духовенство встановило на пагорбі великий дерев'яний хрест, прикрашений золотом і сріблом. Князі цінували його на очах усієї дружини, а руські рицарі, отримавши благословення, рухалися вперед.

Похід завершився перемогою руського війська. Близько 10 тис. половців загинуло у вирішальній битві на річці Сальниця. Решта половецьких орд переселилися на схід, за Волгу.

Повідомлення про хрестовий похід руських дружин до половецького степу були надіслані у Візантію, Польщу, Чехію, Угорщину, Рим. Таким чином, на початку XII ст. боротьба руських князів із половцями стала складовою наступу європейського християнського світу на Схід.

Під однією назвою в «Повчанні» Володимира Мономаха об'єднано окремі літературні твори: «Повчання дітям», «Шляхи і лови», життєпис та лист до князя Олега Святославича.

У перші роки свого правління Володимир завершив розгром половців і відігнав їх від кордонів Русі-України. У 1116 р. руське військо під проводом його сина Мстислава здійснило успішний похід місцями зимівників половців на Дону, відігнало їх у глиб степів і захопило велику здобич. Цей удар був настільки відчутним для половців, що в 1120 р., коли руське військо знову рушило в степ, половців там уже не було. У подальші роки вони не турбували Русь-Україну.

Успіхи політики Володимира Мономаха позитивно вплинули на розвиток Русі-України. Пожвавилися існуючі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Величними будівлями прикрасилися міста. Під Києвом було споруджено дерев'яний міст через Дніпро.

Володимир Мономах здійснював досить активну зовнішню політику. Як і внутрішня діяльність, вона була спрямована на захист інтересів Русі-України та зміцнення особистої влади. У 1116 р. Володимир втрутівся в боротьбу різних придворних угруповань за імператорський трон Візантії. Це привело до конфлікту, і руські дружини рушили на Дунай. Суперечку вдалося владнати мирним шляхом.

У наступні роки відносини з Візантією покращилися, і в 1122 р. онука Володимира одружилася з імператором Візантії. Підтримувалися династичні зв'язки з іншими правителями Європи: Угорщиною, Швецією, Польщею, Данією, Норвегією. Ці зв'язки мали засвідчити, що в Русі-Україні немає рівних цій родині, тому їй повинна належати одноосібна влада.

4. «Повчання» Володимира Мономаха. Володимир Мономах відомий не лише як талановитий полководець і далекоглядний державний діяч, але і як видатний письменник свого часу. Йому належить високохудожній твір «Повчання». Він є зразком поширеного в цей час у Європі жанру літературних повчань та одночасно першою в давній українській літературі спробою життєписної розповіді. Точної дати його створення не встановлено. Імовірно, це відбулося між 1106 та 1116 рр.

Найцікавішим у цьому збірнику є «Повчання дітям». У ньому князь пригадує минулі роки, описує воєнні походи та не приховує при цьому помилок, яких припустився на довгому життєвому шляху. Реалії того часу примушували князя брати участь у міжусобних війнах, поступатися своїми принципами. Однак князь прагнув застерегти нащадків від повторення його помилок.

Розуміючи, що синам доведеться управлюти князівствами, він намагався дати ті поради, які, на його думку, допомогли б їм уникнути невдач. Насамперед Володимир Мономах радив їм дотримуватися християнських чеснот: «Не давайте сильним погубити людину». Він хотів бачити синів добрими, співчутливими до людського горя, привітними, людяними. Мономах закликав проявляти милосердя й особливо цінувати

людське життя, застерігав від порушення клятви, брехні, пияцтва, розпусти, навчав шанувати старших і духовенство, поважати жінку, але при цьому не дозволяти їй керувати чоловіком. У його повчаннях синам наголошувалося на важливості піклуватися про рідну землю та підданих, не завдавати їм прикрощів. Як мудра людина Володимир Мономах прагнув переконати синів у необхідності навчатися: «А коли добре щось умієш — того не забувайте, а чого не вмієте — то того навчайтесь... Лінощі ж — усьому (лихому) мати: що (людина) вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не навчиться».

5. Правління Мстислава Великого. Наприкінці свого життя Мономах поділив землі Русі-України між своїми синами, які стали князями найбільших міст: Новгорода, Смоленська, Переяслава, Турова, Володимира та Ростова. Коли Володимир помер, велиокнязівський престол перейшов до його старшого сина **Мстислава (1125—1132 рр.)**. Він став останнім князем, що утримував єдність Русі-України. Новий великий київський князь швидко домігся підпорядкування своїй владі всіх руських князів. Мономаховичі під його твердою рукою діяли згуртовано. За межами родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні поселення майбутньої Галицької землі. Проте місцеві князі не наважувалися чинити опір Мономаховичам. Мстислав продовжував політику батька щодо збереження єдності держави. Він приборкав полоцьких князів, яких відправив як заручників до Константинополя.

Успішною була також відсіч князя спробам половців скористатися смертю Володимира Мономаха й повернутися в південноруські степи. Як писав літописець, Мстислав «багато поту утер за землю Руську». У 1129 р. він принуждав половців відступити за Волгу.

У 1130 р. Мстислав здійснив успішний похід до Балтії та обклав даниною племена чудь, проте наступного року його похід завершився поразкою біля міста Юр'їв (Тарту). У 1132 р. Мстислав здійснив похід проти племен литви, але на зворотному шляху був розбитий.

Про визнання Русі-України у світі за князювання Мстислава свідчать його численні династичні зв'язки із західно-європейськими королівськими дворами.

За часів правління Мстислава між князями неодноразово спалахували конфлікти, але Мстислав вправно їх залагоджував. Його влада справді була загальноруською. За це Мстислава назвали **Великим**.

Існує думка, що він припустився однієї великої помилки, яка дала про себе знати вже після його смерті. Так, у суперечці за чернігівський престол Мстислав підтримав Ольговичів (нащадків Олега Святославича), які згодом стали головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за владу в Русі-Україні.

Мстислав Володимирович (Великий). Сучасний малюнок

Княжий знак Мстислава Великого. Експозиція музею

Про високий міжнародний авторитет князя Мстислава свідчить такий випадок. У 1129 р. руські купці, що поверталися з Моравії (Чеське королівство), були пограбовані поляками. Тільки-но про це стало відомо Мстиславу, він негайно відправив посла до польського короля Болеслава з вимогою відшкодувати збитки, завдані купцям. Болеслав відповів, що компенсує всі втрати купців, а в подальшому надаватиме їм на території своїх володінь охорону.

Запам'ятайте дати

- 1111 р.** — «хрестовий похід» руських дружин проти половців.
- 1113—1125 pp.** — правління Володимира Мономаха в Києві.
- 1113 р.** — прийняття «Статуту Володимира Всеолодовича».
- 1125—1132 pp.** — правління Мстислава Великого.

Пам'ятник Володимиру Мономаху в Прилуках (Чернігівська обл.)

? Яке враження спровалює на вас цей пам'ятник? Якими художніми засобами цього досягнуто?

Печатка Володимира Мономаха

За печаткою, яка збереглася до наших днів, можна дізнатися, що Володимир Мономах використовував титул «архонт (князь) усієї землі Руської».

Влада Мстислава була настільки міцною, що він, нікого не питуючи, заповів Київ братові Ярополку. Проте його наступник не зміг зберегти єдність держави. Після смерті Мстислава міжкнязівські усобиці спалахнули з новою силою, і Русь-Україна розпалася на землі й князівства, володарі яких безперервно змагалися між собою за першість.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Володимир Мономах був видатним діячем доби Русі-України. Уже з молодих років він виявляв неабиякі здібності.
- Ставши організатором боротьби проти половецької небезпеки, Володимир Мономах здобув собі славу й авторитет, що згодом дало йому можливість посісти престол великого князя київського. Він усвідомлював небезпеку розпаду держави та вбачав вихід із ситуації у зміщенні одноосібної влади.
- Син Володимира Мстислав продовжив справу батька. Він став останнім правителем єдиної Русі-України.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Знайдіть зайве». **Правила гри.** У наведених переліках учні та учениці мають знайти зайве слово та пояснити свій вибір. Потім їм пропонується самостійно скласти декілька нових переліків. **1)** Всеволод Ярославич, Мстислав Великий, Путята Вишатич, Володимир Мономах. **2)** Печеніги, поляки, торки, половці. **3)** «Звід громадянського права», «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів», «Статут Володимира Всеолодовича». **4)** «Повчання дітям», лист до князя Олега Святославича, «Статут Володимира Всеолодовича», «Шляхи і лови».
- ▲ 2. Назвіть найважливіші події із життя й діяльності Володимира Мономаха до того, як він став великим князем київським. **3.** Розкрийте зв'язок між Київським повстанням 1113 р. та отриманням велиkokнязівського престолу Володимиром Мономахом. **4.** Охарактеризуйте політику Володимира Мономаха. **5.** Чому, на вашу думку, «Повчання дітям» Володимира Мономаха вважають видатною літературною пам'яткою?
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Визначте спільне й відмінне в розвитку Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст. та за часів Володимира Мономаха і Мстислава Великого.
7. Покажіть на карті територію Русі-України за Володимира Мономаха та Мстислава Великого. Назвіть землі й князівства, що входили до її складу. **8. Робота в парах.** Складіть опис Київського повстання 1113 р. за планом: **1)** причини; **2)** перебіг; **3)** результати і наслідки.
- ★ 9. **Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентацією ««Повчання дітям» Володимира Мономаха — визначна пам'ятка літератури Русі-України». **10.** Чим, на вашу думку, Володимир Мономах за своїми моральними цінностями відрізнявся від інших тогочасних князів Русі-України?

§ 12. Політична децентралізація Русі-України. Розвиток Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Волинського князівств

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були причини роздробленості Русі-України; яким був політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Чернігівського і Переяславського князівств; чому князі вели запеклу боротьбу за Київ; як відбувалося формування Галицького і Волинського князівств.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Як Володимиру Мономаху і Мстиславу Великому вдалося зміцнити великохнязівську владу? 2. У чому полягає особливість походу руських дружин проти половців у 1111 р.? 3. Чому походи князів проти половців сприяли зростанню авторитету Володимира Мономаха? 4. Чого навчав Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям»? 5. Чому сина Володимира Мономаха Мстислава називали Великим? 6. Що таке політична децентралізація, удільні князівства, міжусобна війна?

1. Передумови та причини політичної децентралізації Русі-України. Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Русі-України як період політичної децентралізації (роздробленості, дроблення).

Уже у XII ст. на території Русі-України з'явилася низка самостійних князівств і земель: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Погощко-Мінське, Ростово-Сузdalське, Смоленське, Тмутороканське, Тuroво-Пінське, Чернігівське князівства та Новгородська і Псковська землі. На початку XIII ст. їхня кількість зросла до 50, а в XIV ст. — до 250.

На сьогодні не існує одної точки зору щодо характеру, причин і передумов політичної децентралізації Русі-України. Більшість істориків характеризують роздробленість як «феодальну» за аналогією з подібними процесами в державах Західної Європи. Таким чином, період політичної децентралізації в історії Русі-України є закономірним етапом розвитку держави.

Децентралізація Русі-України супроводжувалася князівськими міжусобицями. Особливістю міжусобної війни князів було те, що вона велася переважно за Київ і не зводилася до висування територіальних претензій одних удільних князів до інших. Кордони князівств були, як правило, непорушні. Зміна кордонів відбувалася лише в разі переходу уділу від одного князя до іншого. До того ж князі були представниками однієї династії — Рюриковичів, яка розділилася на кілька ворогуючих родин, що прагнули домінувати. Головними суперниками були Мономаховичі та Ольговичі (Олеговичі).

Карта «Русь-Україна за часів роздробленості»

Виїзд князя з дружиною.
Сучасний малюнок

Історик М. Котляр про роздробленість Русі-України

Руська держава зовсім не розпалася у XII ст., і ті півтора десятка князівств не були повністю самостійними. Поновторе, будучи породженням у цілому прогресивного соціально-економічного поступу суспільства, удільне дроблення виявилось у політичному плані негативним явищем: підупала сама держава, послабшала її центральна влада. Історичний розвиток Русі багато в чому почав визначатися княжими усобицями, у ході яких гинули великі тисячі людей і нищилися ті самі продуктивні сили, розвиток яких головним чином і привів до стану роздробленості. Викликане нею послаблення Давньоруської держави активізувало половецькі вторгнення, що також нищили людність країни... Удільна роздробленість виявилася діалектично суперечливим явищем...

? Обговоріть у групах.

1. На якій суперечності процесу дроблення Русі-України наголошує історик?
2. Якою є роль князівських міжусобиць у процесі роздробленості?

Князівська міжусобиця.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Визначають такі передумови та причини роздробленості.

1) Великі простори держави, відсутність розгалуженого ефективного апарату управління.

На початок ХII ст. Русь-Україна займала площе майже 800 тис. км², що, з одного боку, було свідченням державної могутності, а з іншого, — джерелом слабкості. Русь-Україна нагадувала ранньосередньовічні імперії — імперію Карла Великого, Арабський халіфат тощо. Великий князь у цей час не володів достатньо потужним і розгалуженим апаратом влади, фактично не мав розвиненої мережі доріг, швидких засобів пересування та зв'язку для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території. Щоб дістатися з Києва до Новгорода, потрібно було декілька тижнів. Тому в запровадженні своєї політики великим князям доводилося покладатися на удільних правителів, яких переважно обтяжувала така зверхність. Крім того, деякі з них самі прагнули посісти великокнязівський престол.

2) Етнічна неоднорідність населення.

У Русі-Україні поруч зі слов'янами, що становили більшість населення, проживало понад 20 інших племен: на півночі й північному сході — угро-фінські (чудь, весь, меря, мурома, мордва), на півдні — тюркські (печеніги, половці, торки та інші), на північному заході — балтські (литва і ятвяги).

3) Зростання великого землеволодіння.

Завдяки розвитку господарства та феодальних відносин зміцнювалося й велике землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, воно посилило владу місцевих князів і бояр, які, у свою чергу, прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості. Велике землеволодіння утворювалося різними шляхами: привласненням земель громади, освоєнням нових земель, покупкою земель.

4) Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.

Спочатку переважав «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади (від старшого до молодшого сина, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком брата). Через збільшення кількості нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи із власних інтересів, почали виступати за «вотчинний», або «вертикальний», принцип (від батька до сина).

5) Зміна ситуації в торгівлі.

Наприкінці XI ст. прихід половецьких орд у причорноморські степи фактично перерізував торгові шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару по торгівлі Русі-України завдали події світового значення:

- у 1082 р. Візантія дозволила Венеціанській республіці торгувати без мита й мати свої порти-факторії на території імперії;

- хрестові походи в Палестину відкрили для італійських, французьких і німецьких міст морський шлях на Схід, безпосередньо з'єднали Західну Європу із Близьким Сходом.

До того ж у 1204 р. Константинополь — ключовий пункт на торговому шляху «із варягів у греки», був зруйнований унаслідок Четвертого хрестового походу. Таким чином, Київ залишився останньою основною торговими шляхами. Усе це зумовило певний занепад Києва як центру торгівлі. Поступово почали виникати нові центри торгівлі й нові торгові шляхи.

6) Напади кочовиків і втручання сусідніх держав у внутрішні справи Русі-України.

Для правителів південних князівств ключовими були відносини з кочовиками, для західних — відносини з Польщею та Угорщиною, для північно-західних — відносини із хрестоносцями, які розширили сферу свого впливу на Балтію, тощо. Це призводило до того, що різні частини Русі-України переймалися різними зовнішньополітичними проблемами.

2. Київське князівство. Серед земель Русі-України найважливіше місце посідало Київське князівство, яке охоплювало територію, що включала колишні землі полян, деревлян, дреговичів та уличів. Князівство належало до найбільш економічно розвинених земель Русі-України (у літописах згадуються 79 градів). Головне місто — Київ — тоді налічувало близько 50 тис. жителів. Через Київське князівство проходили «грецький», «соляний» і «залозний» торгові шляхи. Основу господарства князівства становили орнє землеробство та ремесло.

Київ із його храмами й монастирями залишався релігійним центром Русі-України, куди праґнули потрапити прочани з усіх кутів держави.

Боротьба за Київ мала загальнодержавний характер. У 40-х рр. XII ст. розпочалося жорстоке протистояння за київський престол між родами Мономаховичів та Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів. У цій боротьбі князі брали собі за союзників торків (чорних клобуків), половців, поляків, литовців та угорців. Через князівські чвари фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або вбивали небажаних князів, запрошуячи на престол «свого» князя. Свої дії бояри прикривали рішенням київського віча.

Так, зокрема, сталося з володимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ, але в 1157 р. був отруєний боярами під час бенкету.

В історію увійшов погром, заподіаний місту в **1169 р.** об'єднанням князів, очолюваних сином Юрія Долгорукого князем **Андрієм Боголюбським**. Він намагався знищити

Битва руських дружин із половцями. Сучасний малюнок

Полонення дружини київського князя Мстислава Ізяславича Агнешки Болеславни під час захоплення Києва в 1169 р. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Літопис про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського (1169 р.)

І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування ні кому і ні звідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без ліку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвонів познімали... і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський... і був у Києві серед усіх людей стогін, і туга...

- ?**
- Із якою метою був здійснений погром міста?
  - Чому із церков забрали святині?

Ескіз ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім». Художник І. Падалка

Діяльність одного з удільних князів Чернігівського князівства змальовано у творі XII ст. «**Слово о полку Ігоревім**».

Він розповідає про те, як успішні походи проти половців київського, волинського, галицького, Переяславського і смоленського князів на чолі зі Святославом Всеvolodовичем викликали заздрість новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, що весь час ухилявся від спільніх походів. Дізнавшись про чергову перемогу, він звернувся до інших князів із закликом здійснити самостійний похід: «Підемо в похід і собі славу здобудемо!». Проте кампанія **1185 р.** мала сумні наслідки. Військо Ігоря загинуло в битві на берегах річки Каяла, а сам він потрапив у полон. У творі автор різко засуджував князівські чвари й закликав до єдності.

Київ як столицю-суперника, натомість посиливши роль свого Володимира-Сузdal'sкого князівства.

Проте місто незабаром відновилося. Повторна спроба Андрія розорити Київ у 1174 р. виявилася невдалою.

Зрештою київські бояри погодилися на співправління двох або більше князів із різних княжих родів. Ця система в останній чверті XII ст. забезпечила місту відносний спокій і розвиток. Такими співправителями стали Святослав Всеvolodович (належав до роду Ольговичів, 1177—1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (належав до роду смоленських Ростиславичів, 1180—1202 рр.). У цьому дуумвраті першість мав Святослав. Саме він у 1183, 1185, 1187 рр. організував вдалі походи проти половців, змусивши їх відійти до пониззя Сіверського Дніця.

На межі XII—XIII ст. Київ перетворився на осередок суперечок між трьома князівськими лініями: смоленських Ростиславичів, чернігівських Ольговичів та волинських Мстиславичів. У **1203 р.** об'єднані сили смоленських і чернігівських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем спустошили місто. Коли в 1240 р. до стін Києва підступили монголи, то побачили лише бліду тінь колишньої величі «стольного града», залогу якого очолював звичайний воєвода галицько-волинського князя Дмитро.

3. Чернігівське князівство. Формування Чернігівського князівства завершилося в XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмуторокань, посадив там намісником свого сина Святослава.

Чернігівське князівство належало до економічно розвинених. Проте в господарському розвитку воно було неоднорідним. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. Більшу частину князівства вкривали ліси. Економічних зв'язків між окремими районами майже не існувало. Серед міст виділявся Чернігів — другий після Києва центр Русі-України. Загалом у князівстві налічувалося понад 40 міст.

Чернігівська земля поділялася на 16 уділів (найбільший — Новгород-Сіверське князівство). У період свого розквіту в середині XII ст. князівство мало великий вплив на сусідні землі й навіть претендувало на роль об'єднувача земель Русі-України. Певний час Ольговичі володіли й Києвом.

Найвідомішим чернігівським князем був **Михайло Всеvolodович** (1224—1239 рр.). Він намагався захопити галицький і київський престоли. У 1238—1239 рр. на короткий час Михайло Всеvolodович став київським князем. Однак монгольська навала зруйнувала його здобутки. У 1241—1243 рр. він знову був великим київським князем. У **1246 р.** Михайло Всеvolodович поїхав до Золотої Орди,

сподіваючись отримати ярлик (право на княжиння) на Чернігівське князівство. Однак за відмову поклонитися язичницьким ідолам він був страчений монголами. Згодом Михайло Всеволодович був канонізований православною церквою як святий.

4. Переяславське князівство. На відміну від інших руських князівств, у XII — першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й було цілком залежним від Києва, а пізніше — від Суздаля й Чернігова.

Територія князівства була порівняно невеликою. На сході її південні переяславські землі межували зі степом. Тут розташовувалися опорні пункти оборони від кочовиків: фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Єдиним великим містом князівства був Переяслав.

Незважаючи на небезпечне сусідство зі степом, господарство князівства було розвиненим: на родючих землях збирали великі врожаї, паслися численні череди худоби. Проте згодом часті набіги кочовиків зумовили занепад господарства.

Найвизначнішим із переяславських князів був **Володимир Глібович** (1169—1187 рр.) — онук Юрія Долгорукого. Його головною турботою була боротьба з половецькими ханами Кобяком і Кончаком.

Після невдалого походу **1185 р.** новгород-сіверського князя Ігоря проти половців Переяславське князівство опинилося у вкрай важкому становищі.

У **1186 р.** половці напали на князівство. Володимир Глібович зміг розгромити їх, а наступного року разом з іншими князями відігнав від кордонів Русі-України. Проте під час походу **1187 р.** він захворів і невдовзі помер.

Пам'ятник Володимиру Глібовичу та пам'ятний знак першій літописній згадці про Україну в Переяславі (Київська обл.). Скульптор Б. Климушко

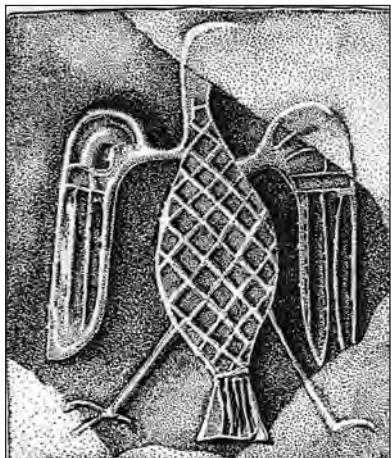
Стольське городище (VIII—X ст.), юмовірна столиця білих хорватів. Сучасний вигляд

Звенигород за часів Володимирка у XII ст.
Сучасна реконструкція

Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі на чолі війська.
Художник П. Андрусів

Герб Галича

Ярослав Володимирович Осмомисл. Реконструкція С. Горбенка

Печатка Володимира

Саме в розповіді про смерть Володимира Глібовича літописець Київського літопису вжив щодо земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Це **найдавніша згадка назви «Україна»** в писемних джерелах. Другу згадку про Україну літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило Романович «прийняв Верестій, і Угрювеськ, і Верещин, і Стовп'є, і Комов, і всю Україну».

5. Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл. Галичина розташована у східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністер і Прут. У Х ст. за правління Володимира Великого землі Галичини, заселені хорватами, частково тиверцями та уличами, увійшли до складу Русі-України. Вони мали вдале розташування й були недосяжними для нападів кочовиків зі степу. Ці землі відрізнялися високою густотою населення та високим рівнем розвитку господарства, а їхні міста стояли на головних торгових шляхах із Заходу. Крім того, у Галичині були зосереджені значні родовища солі — важливого товару, яким забезпечувалися Русь-Україна та сусідні держави.

Формування Галицького князівства розпочалося в другій половині XI ст. Після смерті Ярослава Мудрого в Галичині склалася власна династія, яку започаткував онук Ярослава — тмутороканський князь **Ростислав Володимирович**.

Його сини **Рюрик, Володар і Василько** в 1084 р., спираючись на підтримку місцевих бояр, самочинно проголосили себе князями в цих землях і заснували три удільні князівства. У Перемишльському князівстві (землі над Сяном і верхів'ям Дністра) правив старший брат Рюрик, у Теребовлянському (zemлі Поділля, Буковини і східної частини Українських Карпат) — Василько, а у Звенигородському князівстві, що розташувалося на північ від Теребовлянського, — Володар.

Спроби великого київського князя вигнати їх звідти не мали успіху, і тоді на Любецькому з'їзді було визнано їхнє право на ці землі як на вотчину.

Після смерті братів у 1124 р. (Рюрик помер раніше — у 1094 р.) між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій здобув **Володимир Володаревич** на прізвисько **Володимирко** (1124—1152 pp.). У 1141 р. він об'єднав галицькі землі в одне князівство із центром у Галичі. Як мудрий політик Володимирко знайшов спільну мову з місцевими боярами та зміг відстояти свою незалежність від Києва у війні 1149—1152 pp. Проте в останньому бою він загинув.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимира **Ярослава** (1152—1187 pp.). До Галицького князівства були приєднані землі

66 Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торгові шляхи по Дністру і Дунаю та сприяло розвитку міст.

Ярослав установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, а щоб запобігти їхнім можливим нападам, зблишився зі Священною Римською імперією. Галицькі воїни навіть брали участь в одному з хрестових походів. Ярослав вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах Галицького князівства. До середини 80-х рр. XII ст. Ярослав, якого прозвали Осомислом (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем у Русі-Україні.

Найскладнішою проблемою для князя було постійне протистояння з боярством, яке не хотіло миритися із втратою свого впливу в суспільстві. У цьому питанні Ярослав так і не досяг успіху.

6. Волинське князівство. На північний схід від Галичини розташована Волинь. Ці землі здавна були густо заселеними й економічно розвиненими. Ще до входження їх до складу Русі-України тут існував могутній дулібський союз племен.

У складі Русі-України Волинське князівство мало традиційно міцні зв'язки з Києвом. Із часів Ярославичів київські князі вважали ці землі своєю вотчиною та не бажали віддавати їх у спадкове володіння будь-якій князівській лінії. Унаслідок цього до середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів: вона або безпосередньоправлялася з Києва, або ж волинський престол посідали київські представники.

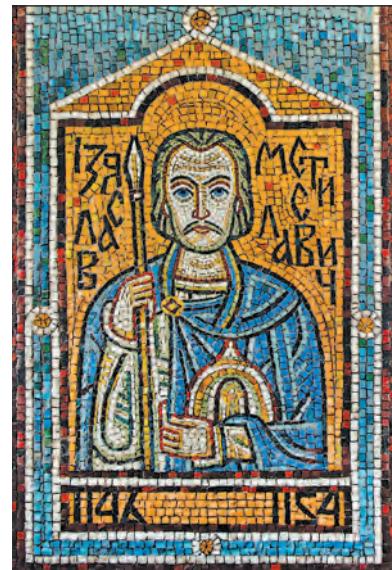
Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха **Ізяслав Мстиславич**, який князював у Володимири протягом 1136—1142, 1146—1154 рр.

За об'єднання і зміцнення Волинського князівства боровся його син **Мстислав Ізяславич** (1154—1170 рр.), а потім онук **Роман Мстиславич** (1170—1205 рр.), який відіграв вирішальну роль у подальшій долі Волинського Галицького князівства і всієї Південно-Західної Русі.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У другій половині XII — на початку XIII ст. відбулося остаточне дроблення Русі-України на окремі князівства, які, у свою чергу, поділялися на уділи. На руських землях постали Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства.
- Після декількох погромів Київ занепав і втратив роль політичного центру Русі-України.
- У другій половині XII — на початку XIII ст. виникли нові політичні центри Русі-України, у кожному з яких утвердилася власна князівська династія.

Ізяслав Мстиславич.
Мозаїка на станції метро
«Золоті ворота» в Києві

Запам'ятайте дати

1141 р. — об'єднання галицьких земель у єдине князівство Володимиром Володаревичем.

1152—1187 рр. — зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.

1169 р. — розорення Києва Андрієм Боголюбським.

1170 р. — початок князювання Романа Мстиславича на Волині.

1185 р. — невдалий похід Ігоря Святославича проти половців, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім».

1187 р. — перша літописна згадка назви «Україна».

1203 р. — розорення Києва об'єднанням смоленських і чернігівських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем.

Михайло Чернігівський перед ставкою Батия.
Художник В. Смирнов

Пам'ятник Ярославу Осмомислу у Володимирі-Волинському (Волинська обл.).
Скульптор Л. Яремчук

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Правда — неправда». **Правила гри.** Учні та учениці визначають, які з наведених тверджень є правдивими, а які — ні, та пояснюють свій вибір. Потім вони самостійно складають декілька правильних і неправильних тверджень.
1) Головна причина децентралізації Русі-України та дроблення її на окремі князівства була пов'язана з утвердженням і розвитком приватного землеволодіння.
2) Першим князівством, яке утвердило свою самостійність, було Галицьке.
3) У 1169 р. володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський влаштував погром Києва.
4) У Чернігівському князівстві правили нащадки Володимира Мономаха.
5) Найбільше потерпало від набігів половців Волинське князівство.
- ▲ 2. Якими були найважливіші події життя Київського князівства у XII—XIII ст.? **3.** Якою була роль князівських міжусобиць в історії Русі-України X—XIII ст.? Чим відрізнялися міжусобиці в різні періоди розвитку Русі-України? **4.** Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII — першої половини XIII ст. Чим вони уславилися? **5.** Визначте характерні риси розвитку Чернігівського і Переяславського князівств у період дроблення Русі-України.
6. Якими були основні причини децентралізації Русі-України?
7. Покажіть на карті:
1) території князівств, які утворилися на землях Русі-України;
2) князівство, яке найбільше потерпало від набігів половців;
3) місто, яке в 1169 та 1203 рр. було розорене й пограбоване під час князівських міжусобиць;
4) князівства, де правили Ростиславичі, Ольговичі, Мономаховичі.
8. Робота в парах. Обговоріть роль Києва в період роздробленості Русі-України.
9. Порівняйте розвиток Галицького й Волинського князівств доби роздробленості.
10. Колективне обговорення. Якими були позитивні та негативні прояви децентралізації для розвитку Русі-України?
11. Складіть таблицю «Розвиток руських князівств у часи дроблення Русі-України».

Назва князівства	Територія розташування	Господарський розвиток	Політичне життя

- ★ **12. Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентацією за однією з тем:
1) Чернігівське князівство; **2)** Князь Ярослав Осмомисл.
13. Чи була роздробленість закономірним явищем у розвитку Русі-України? Якими були її особливості порівняно з країнами Західної Європи?
14. В історії Русі-України існуvalа така соціальна група, як князі-ізгої. Із чим це було пов'язано?
15. Історик Б. Рибаков зазначав: «У 1132 р. Русь неначе раптово розпалася на півтора десятка князівств... Однак ця раптовість лише уявна, — насправді цей процес готовувався вже давно всім перебіgom історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й поширювались нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства...». На яких причинах роздробленості Русі-України наголошує історик?

68 Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 13. Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як розвивалася культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Русі-України збереглися до нашого часу; яку роль відіграла Русь-Україна в історії середньовічної Європи; що таке «берестяні грамоти».

1. Освіта. Розвиток наукових знань. У другій половині XI — першій половині XIII ст. освіта, як і в попередні століття, розвивалася під зверхністю церкви.

Провідним освітнім центром Русі-України був Софійський собор, де продовжувала діяти школа, заснована Ярославом Мудрим. У 1068 р. донька князя Всеволода Ярославича Янка відкрила при Андріївському монастирі школу для дівчат, у той час як у Західній Європі жінки взагалі не здобували освіту. За свідченням літописів, розвивалося і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобув освіту в містечку Курськ, навчаючись у «єдиного вчителя».

Історичні джерела засвідчують поширення освіти серед населення Русі. Підтвердженням цього є берестяні грамоти, знайдені переважно в північних містах Русі (у Новгороді — понад тисяча), графіті на стінах культових споруд (найбільш цінні — на стінах Софійського собору), написи на ремісничих виробах, предмети для письма. На території сучасної України берестяні грамоти були знайдені в селі Звенигород Львівської області. В інших містах знайшли багато приладів для письма: писала й воскові дощечки.

Продовженню та поглибленню освіти сприяли бібліотеки, яких у Русі-Україні було багато (у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимири тощо).

Для поширення книг у Києві, Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимири, Переяславі, Ростові та інших містах діяли центри з переписування книг (скрипторії).

Потреба в книгах сприяла виникненню в Русі-Україні своєрідної галузі ремесла. Крім книгописців і палітурників, були редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри.

У руських школах і бібліотеках виховалося багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів. Імена деяких із них збереглися до наших днів. До них належать літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополити Іларіон і Клим Смолятич, епископ Кирило Туровський, Данило Заточник та інші.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Що таке політична децентралізація? 2. Які наймогутніші князівства постали на південних землях Русі-України? 3. Що таке літопис, ікона, мозаїка? 4. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»?

Берестяні грамоти — написи на шматках берести, корі берези, зроблені за допомогою спеціальних писал — застосрених металевих паличок.

Нестор Літописець.
Скульптура М. Антокольського

У писемних джерелах доби Русі-України збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря Агапіта. У 1076 р. Святославу Ярославичу навіть була зроблена хірургічна операція з видалення пухлини на шиї. А онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичний трактат «Мазі».

До часів Русі-України належать казки, де згадується Змій Горинич. Літописець неодноразово називає половецького хана Тугоркану «змієвичем», а розповідаючи про перемогу руських дружин над половцями в 1103 р., говорить, що Володимир Мономах «роздробив голови зміям». Таким чином, вчені вважають Змія Горинича узагальненим образом половців.

Євангеліст Лука. Мініатюра з Остромирового Євангелія

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить «Ізборник» 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книгу відкриває розворот, на лівому боці якого зображеній князь Святослав із родиною — перший груповий портрет реальних людей у давньоруському мистецтві, на правому — Спас на престолі. На третій сторінці зображені орнаментований триверхий храм, далі — чотири портретні мініатюри.

Хоча в Русі-Україні, як і в усій Європі, не існувало такої галузі діяльності людини, як наука, нагальні потреби життя вимагали розвитку наукових знань. Переважно вони передавалися усно з покоління в покоління як професійні секрети фахівцями з певних ремісничих спеціальностей.

Знання люди здобували і з книг. Як правило, це були переклади античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів із різних галузей: історії, географії, філософії, біології, математики тощо. Особливістю тогочасних наукових знань було поєднання реальних фактів і вигаданих подій.

2. Усна народна творчість. У другій половині XI — першій половині XIII ст. в Русі-Україні продовжували розвиватися такі види усної народної творчості, як перекази і легенди, билини, різноманітні пісні, колядки й щедрівки, казки, прислів'я і приказки. З усієї сукупності зразків народної творчості, що збереглися до нашого часу, доволі складно виокремити ті, які належать саме до цього періоду, оскільки на твори попереднього періоду нашаровуються більш пізні сюжети. Наприклад, язичницькі за змістом колядки, щедрівки, казки поєднувалися із християнськими мотивами.

Серед народної творчості цього періоду слід відзначити **дружинний епос**, у якому оспіувалися перемоги вождя-князя та його дружини. Билини доповнювалися новими сюжетами про боротьбу з половцями. Під Володимиром Красне Сонечко вже мали на увазі Володимира Мономаха. Чимало казок було присвячено боротьбі Котигорошка, Кирила Кожум'яки та інших героїв зі злими силами.

3. Книжкові пам'ятки. Літописання. Книжкова культура Русі-України формувалася за візантійськими та болгарськими зразками. Розквіт власної літератури припадає на період другої половини XI — першої половини XIII ст.

Найдавнішою книгою Русі-України, що збереглася, є **Остромирове Євангеліє**, створене в 1056—1057 рр. у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира. Ця пам'ятка має суто мистецьке значення завдяки своєму багатому оформленню.

На замовлення князя Святослава Ярославича були створені своєрідні енциклопедії — «Ізборники» (1073 і 1076 pp.). Вони являють собою збірники уривків різних за тематикою творів переважно візантійських авторів, які пояснюють біблійні сюжети, а також повчають і дають настанови. В «Ізборнику» 1076 р. уперше наголошується на існуванні конфлікту між бідними та багатими, який автори закликають розв'язувати на принципах християнської моралі, проповідуючи загальну любов і всепрощення.

Перлиною давньоруської художньої літератури є «**Слово о полку Ігоревім**» 1185 р. Головна думка твору — єдність князів у боротьбі із зовнішньою небезпекою Русі-України.

Значний історичний матеріал міститься в «**Києво-Печерському патерику**» початку XIII ст. — збірнику розповідей про життя святих. Зокрема, у ньому є інформація про будівництво Успенської церкви Києво-Печерського монастиря, живописця Аліпія і взагалі життя Києва тієї доби.

Найоригінальнішою формою давньоруської літератури були літописи. Традиції літописання склалися в Києві, але згодом поширилися на всю територію Русі-України. На відміну від європейських хронік, літописи створювалися рідною мовою та містили роздуми й оцінки автора. Їх читали й переписували впродовж кількох століть, завдяки чому вони збереглися до нашого часу. На сьогодні найдавніші переписи створені у XV ст. Авторами літописів були ченці, священники, наближені князя та самі князі.

Майже всі літописи мають в основі спільній київський літописний звід, відомий під назвою «**Повість минулих літ**» (кінець XI — початок XII ст.). Літописець намагався розповісти нащадкам, «звідки пішла земля Руська, хто почав у Києві першим князювати і як виникла держава Русь». Для цього він використовував чимало легенд, власних роздумів. Імовірною датою завершення написання «Повісті минулих літ» вважають 1113 р. Близько середини XII ст. вона розпалася на ряд регіональних літописів.

Продовженням «Повісті минулих літ» є **Київський літописний звід** кінця XII ст., укладений ігуменом Мойсеєм у Видубицькому монастирі. Це сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. У Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимира й Галича.

Твором мемуарного жанру (спогадів) є «**Повчання дітям**» Володимира Мономаха.

4. Архітектура. За часів Ярославичів і Володимира Мономаха в Русі-Україні продовжувала розвиватися архітектура. Як і раніше, архітектурний вигляд міст і сіл визначався насамперед дерев'яними будівлями, які були пишно декоровані. Із дерева будували укріплення міст і зводили храми. У літописі йдеться, що на початку XII ст. у Києві існувало щонайменше 600 дерев'яних храмів. Проте головні храми будували із цегли та каменю.

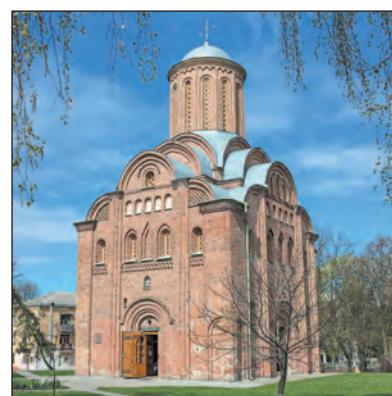
Від другої половини XI ст. спостерігалося справжнє піднесення монументального будівництва. Так, у **другій половині XI — на початку XII ст.** у Києві були споруджені собори Дмитрівського, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Києво-Печерського та Кловського монастирів. Набував поширення новий тип монастирського храму: шестистовпна будівля з одним куполом.

«Ізборник Святослава». Сторінка із заставкою та ініціалом. 1073 р.

Видубицький монастир у Києві.
Сучасний вигляд

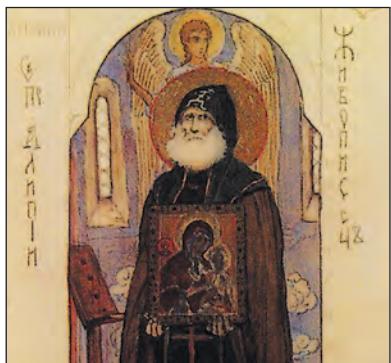

П'ятницька церква в Чернігові.
Сучасний вигляд

У Переяславському князівстві наприкінці XI ст. при єпископі Ефремі виникла перша в історії руського зодчества регіональна школа. Переяславське князівство було серед руських земель чи не найбільш «кам'яним», маючи власне об'єднання зодчих-каменярів і власні виробництва цегли, скла, посуду, які зовні помітно відрізнялися від тогочасних київських. Кам'яні храми — божниці (так їх називали на Переяславщині) будували не тільки в княжому місті, але й в інших містах і навіть селах. Переяславці також працювали і за межами своєї землі.

Пророк Самуїл. Фрагмент розпису XII ст. Фреска Михайлівського Золотоверхого монастиря

Іконописець Аліпій (фрагмент). Художник В. Васнецов

Новий тип храму започаткував Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1078 р.). Згодом за його зразком Володимир Мономах збудував храм у Ростові. У 1108 р. за типом Успенського був зведений Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

Починаючи з 30-х рр. XII ст. архітектура Русі-України набувала нових рис. Це було пов'язано з посиленням політичної ролі удільних князівств і розбудовою їхніх столиць. Значно збільшувалася кількість споруд, але зменшувалися їхні розміри. Також спрощувалися й архітектурні форми. Замість шестистовпних будівель поступово з'являлися чотиристовпні. Змінювалася техніка кладки стін.

Характерними пам'ятками цього періоду є храм Федорівського монастиря (1131 р.), церква Богородиці Пирогіщі (1132 р.), Кирилівська (1146 р.) і Василівська (1183 р.) церкви в Києві, Юр'ївська церква (1144 р.) у Каневі, Борисоглібський (1128 р.) та Успенський (40-ві рр. XII ст.) храми в Чернігові.

У цей самий час формувалися і власні архітектурні школи: переяславська, галицька та інші. Так, галицька архітектурна школа активно запозичувала елементи в західноєвропейських майстрів: колони, заглиблення в стінах, вітражі тощо.

Змінення незалежності удільних князівств наприкінці XII — на початку XIII ст. знову позначилося на зовнішніх формах монументальних споруд. Вони ускладнилися, поширеними ставали більш високі конструкції. Храми були невеликими, пишно прикрашеними, як правило, без внутрішніх стовпів або із двома стовпами, зміщеними до виходу або до вівтаря. Новий архітектурний стиль найяскравіше проявився в зовнішньому вигляді П'ятницької церкви в Чернігові.

5. Мистецтво. З архітектурою церков тісно пов'язаний монументальний живопис, представлений мозаїками і фресками. Мозаїками були прикрашені храми Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенський собор Києво-Печерського монастиря. У Михайлівському храмі збереглися композиція «Євхаристія», зображення Димитрія Солунського, Стефана і Фадея. Порівняно із Софійським собором мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору насичені більш яскравими кольорами, мають чіткіші лінії, більшу динаміку, а його персонажі наділені індивідуальними рисами.

Із початку XII ст. храми прикрашали переважно фресками, мозаїки вже не використовувалися. Найбільш цікавими вважають фрески Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові.

Визначним здобутком мистецтва Русі-України є ікоонопис. Ікони були першими творами станкового живопису. Проте ікона — це не просто картина. Це предмет релігійного

культу, перед яким віруюча людина молиться Ісусу Христу, Богородиці, святым. На іконах зображеній, як правило, один образ.

Видатним живописцем Русі-України був чернець **Аліпій**, що брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Він прославився написанням ікон, деякі з яких вважають чудодійними.

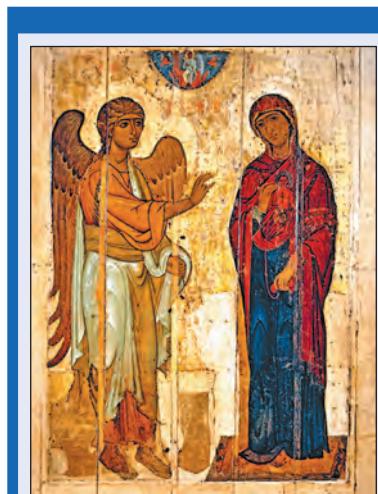
У Русі-Україні розвивалася **книжкова мініатюра**. Вона була невід'ємною складовою мистецтва створення рукописної книги. Якщо говорити сучасною мовою, мініатюра — це ілюстрація до книги. Невеликі розміри цього художнього твору зумовлюють її особливо витончену манеру його виконання. Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас із часів Русі-України, включені до Остромирового Євангелія. Тут на окремих сторінках вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка і Луки. Художнику, який дотримувався всіх тогочасних канонів, вдалося створити яскраві психологічні образи, що свідчить про його високу майстерність. Усі лінії виконані золотом, а тло заповнене яскравими барвами. Це нагадує перегородчасту емаль ювелірів Русі-України. Мініатюри облямовують орнаменти, подібні до тих, які можна побачити в Софійському соборі Києва.

У XIII ст. з'явилася **в'язь** — особливое декоративне письмо, яке використовувалося в рукописах, на фресках, іконах, надгробках тощо.

Також було поширенім і різьблення по каменю. Ним прикрашали храми переважно зовні. Визначним досягненням різьбярів Русі-України є невеликі кам'яні ікони. Найчастіше на них були зображені перші руські святі Борис і Гліб, а також Димитрій Солунський, Богородиця, Спас тощо.

Високого рівня розвитку в Русі-Україні досягло **ужиткове мистецтво**. Його особливістю було те, що на виробах співіснували елементи язичницької та християнської символіки. Ужиткове мистецтво представлене ювелірними виробами, декоруванням предметів побуту, посуду, зброй, різьбленням по кістці. Завдяки різьбленню по кістці давньоруські майстри здобули собі визнання у світі. Їхні вироби були відомі в усіх країнах Європи. Особливу популярність мали різьблені скриньки, образи, ложки, шахи та шашки.

В XI—XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів — **перегородчастої емалі**, зерні та **черні**. Мистецтво зерні передбачало напаювання на виріб невеликих золотих кульок, що утворювали відповідний орнамент. Найкращими виробами, виготовленими в техніці черні у XII—XIII ст., є широкі пластиначасті браслети-наручі зі срібла. На їхніх стулках, поділених на кілька частин, зображували фантастичних звірів і птахів, квіти, рослинні плетіння, сюжетні композиції з язичницькими символами тощо.

Устюзьке Благовіщення. Ікона. 20—30-ті рр. XII ст.

Композиція ікони «Устюзьке Благовіщення» побудована на зіставленні двох фігур — архангела Гавриїла і Діви Марії. Марія, схиливши голову в бік Гавриїла, ніби уважно дослухається до його слів. Права рука архангела простягнута до Марії, а пильний погляд його великих очей прикутий до її обличчя. Цей взаємоспрямований рух зосереджує увагу на композиційному й водночас змістовому центрі ікони — руці архангела, тонкі пальці якого немовби застигли в благословляючому жесті. Архангел змальований як образ неземної краси. Використані фарби, які свідчать про його неземне походження: ми знаходимо відтінки жовтого, коричневого, червоного, зеленого кольорів. Діва Марія написана в синіх і пурпурowych фарбах, які говорять про її земне походження. Їх об'єднує золоте тло, що підкреслює божественний зміст зображеного.

Запам'ятайте дати

- 1056—1057 рр.** — створення Остромирового Євангелія.
- 1068 р.** — донька князя Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.
- 1078 р.** — будівництво Успенського собору Києво-Печерського монастиря.
- 1108 р.** — будівництво Михайлівського Золотоверхого собору в Києві.
- 1113 р.** — імовірна дата завершення написання «Повісті минулих літ».

Хрещення Ольги. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Особливу увагу привертають мініатюри Радзивіллівського літопису початку XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. Книга містить 618 кольорових мініатюр. Малюнки, виконані в довільній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Русі-України, одяг, зброю, речі до машнього вжитку. У них відображені події, що відбувалися впродовж трьох століть: похід руського війська на Константинополь, будівництво Софійського собору, повстання киян у 1068 і 1147 рр., битви з кочовиками, князівські міжусобиці тощо.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Доба Русі-України мала високий для того часу рівень розвитку культури.
- Під впливом християнства в мистецтві Русі-України з'явилися нові риси. Почали з'являтися муровані християнські храми, розвивалися монументальний живопис (фрески і мозаїки), іконопис, книжкова мініатюра.
- Література Русі-України подарувала твори світового значення («Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім» та інші).
- В XI—XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів — перегородчастої емалі, зерні та черні.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Правильне запитання». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди. Їм необхідно знайти в параграфі відповіді на запитання. Виграє та команда, яка першою виконає завдання. **1)** Де в Русі-Україні можна було здобути освіту? **2)** Хто і коли заснував у Русі-Україні першу школу для дівчат? **3)** Яку назву має літописний звід Русі-України, що став основою для всіх наступних? **4)** Хто був автором «Слова о полку Ігоревім»? **5)** Чим були зумовлені зміни в монументальному будівництві в другій половині XI — першій половині XIII ст.? **6)** Скільки храмів було зведені в Русі-Україні в X—XIII ст.? **7)** Як розвивалася усна народна творчість? **8)** Чим усвідмилися архітектура й мистецтво Русі-України цього періоду? **9)** Яким був найбільший собор Русі-України? **10)** У якій техніці працювали руські ювелірні майстри? **11)** Які види ужиткового мистецтва були поширені?
- ▲ **2.** Укажіть особливості розвитку освіти й наукових знань у Русі-Україні. **3.** Назвіть факти, які свідчать про розвиток монументального будівництва. **4.** Які зміни відбулися в розвитку духовного життя Русі-України порівняно з попереднім періодом? **5.** Укажіть найважливіші досягнення архітектури та мистецтва Русі-України.
- ◆ **6. Колективне обговорення.** Які прояви розвитку культури Русі-України слід вважати одними з найкращих у європейській середньовічній цивілізації? Чому? **7.** Назвіть основні книжкові пам'ятки Русі-України другої половини XI — початку XIII ст. **8.** Назвіть визначні пам'ятки архітектури Русі-України другої половини XI — початку XIII ст., які збереглися до нашого часу. **9.** Складіть таблицю «Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.», указавши галузь культури та основні досягнення.
- ★ **10. Робота в парах.** Що об'єднує різні жанри мистецтва Русі-України? Які їх спільні риси? **11. Робота в малих групах.** Визначте місце Русі-України в історії Європи. **12.** Складіть перелік заходів, які необхідно здійснювати для збереження історичних пам'яток архітектури доби Русі-України як частини художнього надбання всього людства.

§ 14. Кочові народи українських степів X—XIII ст. Крим у складі Візантійської імперії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про народи, які населяли степову частину України та Крим у X—XIII ст.; як складалися відносини кочовиків із Руссю-Україною та іншими сусідніми народами та державами.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Із якими кочовиками вели боротьбу київські князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий? 2. Який київський князь найбільше уславився боротьбою з половцями?

1. «Великий Кордон». Із давніх-давен територією сучасної України проходив «Великий Кордон» між лісостепом і степом, між осілим і кочовим, слов'янським і тюркським, православним та юдейським і мусульманським світами. Проте цей кордон не розділяв народи, а завжди був відкритим для контактів та взаємодії: торгівля, набіги, обмін дарами, військова служба, шлюби.

Від загибелі Хозарського каганату й становлення Русі-України (середина X ст.) до 30-х рр. XI ст. там переважали печеніги, потім на короткий час — торки, а від 50-х рр. XI до першої третини XII ст. — половці.

Печеніги, половці не мали організованого державного утворення та не були етнічно або релігійно одноманітними. Вони не претендували на території осілого населення лісостепу. Проте їх господарське життя не могло розвиватися без необхідних товарів, які виробляли осілі народи, а також рабів. Для їх здобуття кочовики здійснювали набіги на сусідні держави (Русь-Україна, Угорщина, Візантія).

2. Печеніги. Печеніги були союзом племен, що утворився в результаті поєднання кочовиків-тюрків із сарматськими та устро-фінськими племенами. Походження назви союзу племен дослідники пов'язують з ім'ям його першого лідера — племінного ватажка Бече.

У першій половині IX ст. під тиском тюркських племен огузів більшість печенігів переселилася в місцевість між річками Емба, Урал та Волга. Це привело до конфлікту печенігів із хозарами. До речі, переселення змусило печенігів відмовитися від осілого способу життя та освоїти кочовий.

У 90-х рр. IX ст. хозари об'єдналися з торками та завдали печенігам нищівної поразки, що привело до нового переселення печенігів. Союз племен прорвався через Хозарський каганат і вирушив у бік Північного Причорномор'я.

Під час переселення печеніги витіснили інші кочові племена, зокрема угрів, і на 150 років осіли на теперішніх українських землях між Доном та Дунаєм. Наблизившись

Печеніг. Сучасна реконструкція

Етнос печенігів утворився між Аральським морем і середньою течією річки Сирдар'я. Центр їхніх земель лежав поблизу сучасного міста Ташкент (Узбекистан). Там вони вели відносно осілій спосіб життя: брали активну участь у торговлі Великим шовковим шляхом, мали тісні звязки з тюркськими племенами.

Напад печенігів на Русь.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

За повідомленнями візантійського імператора Константина Багрянородного, печеніги ділилися на вісім «колін», кожне з яких складалося з п'яти родів. Територія кочовищ кожного «коліна» становила близько 200—300 км. Печеніги не створили своєї держави, іх політичний лад вчені визначили як «воєнна демократія». Кожне плем'я очолював князь-вождь. Він правив разом із радою старішин, а в особливо важливих випадках скликав загальні збори всього племені. Економічною основою життя печенігів були торгівля та скотарство. Русь-Україна купувала в печенігів велику рогату худобу, овець, коней, сир; візантійське місто Херсонес у Криму — шкури, віск. До того ж печеніги виступали гарантами безпеки торгового шляху «із варягів у греки».

Торчеськ. Реконструкція

до кордонів Русі-України, вони стали володарями величезної степової території та мали значний вплив на події у Східній Європі.

У 915 р. печеніги вперше вступили в контакт із Руссю-Україною, а з 920 р. їхні відносини стали ворожими. Війна між ними зі змінним успіхом тривала до 1036 р.

На початку XI ст. серед печенігів стався розкол. Одні прийняли іслам, а інші вирушили за Дунай та перейшли в підданство Візантії. Візантійці хотіли зробити з печенігів охорону кордону — федераців. Проте іхні відносини з Візантією не склалися. Спалахнула війна. Протягом 40 років печеніги набігами наганяли жах на жителів імперії. Із 1087 до 1091 р. візантійці зазнали кількох великих поразок. Імператор Алексій Комнін був змушеній звернутися по допомогу до всіх християнських країн Європи. Проте реальну допомогу Візантія отримала від нових володарів причорноморських степів — половців.

Спільними зусиллями візантійських і половецьких військ 29 квітня 1091 р. печеніги були вщент розбиті в битві біля Левуніона (неподалік Константинополя). Описуючи розгром печенігів у цій битві, дочка імператора Алексія Комніна Анна зазначила, що «цілий народ, який налічував не десятки тисяч, а перевищував усяке число, із жінками і дітьми, повністю загинув у цей день».

Незважаючи на такий погром, печеніги залишилися важливою воєнною силою на Балканах. Під час Першого хрестового походу європейських лицарів (1096—1099 рр.) печеніги захистили імперію від пограбувань уже як союзники Візантії.

Остання згадка про печенігів пов'язана з їх походом на Візантію в 1122 р. разом із половцями й берендеями, які зазнали поразки в боротьбі з князем Володимиром Мономахом. Переїшовши Дунай, військо кочовиків почало спустошувати придунайські землі. Проте у вирішальній битві візантійцям вдалося розгромити кочовиків за допомогою найманіх загонів вікінгів (варягів).

3. Торки. На початку XI ст. до кордонів Русі-України докотилася нова хвиля кочовиків. У давньоруських літописах вони згадуються як торки, у візантійських хроніках — узи, у творах східних авторів — огузи (гузи). Ще в X ст. в племенах торків стався розкол, причину якого деякі дослідники вбачають у прийнятті частиною іх ісламу. Ті, що прийняли іслам (їх називали туркменами), захопили Передню Азію на чолі з ханом Сельджуком та утворили державу сельджуків, яка ледь не знищила Візантійську імперію і завдала поразки хрестоносцям, що намагалися закріпитися в Палестині.

Інші, що залишилися язичниками, рушили в степи Східної Європи. Уперше про них згадується в руських

76 Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

літописах під 985 р., коли вони виступали союзниками Володимира Великого під час його походу на Волзьку Булгарію. У 1049 р. торки вторглися на території кочишніх кочовищ печенігів. У 1055 р. торки були розбиті на річці Сула військом князів Ярославичів.

Частина торків осіла в басейні річки Рось та вступила на службу до київських князів. Центром їх володінь було місто Торчеськ (Торцьк, тепер Кагарлик).

Прагнення отримати заступництво Києва посилилося, коли з-за Волги й Дону прийшли більш сильні претенденти на степові пасовища — половці-кумани, які нещадно винищували суперників. Через навалу половців припинилося сполучення Русі-України з Тмутороканським князівством, а також було закрито торговий шлях до Візантії.

У середині XII ст. торки разом із залишками орд печенігів та інших кочовиків утворили союз **чорних клубуків**. Ставши васалами київських князів, вони охороняли південні кордони Русі-України, брали активну участь у міжусобицях на боці київських князів.

Торки були винищені під час монгольської навали першої третини XIII ст.

4. Половці. Одночасно з торками на історичній арені з'явилися половці. Цей народ залишив глибокий слід в історії не лише Русі-України, а й інших держав Східної та Південної Європи, Африки, Малої Азії.

Назва «половці» не була самоназвою окремого народу. Так називали їх у Русі-Україні. Уперше руські літописи згадують половців у 1055 р., коли вони на чолі з ханом Блужем уклали мир із Руссю-Україною, а вже в 1061 р. «прийшли половці перший раз на Руську землю воювати... Це було перше зло на Руській землі від поганих безбожних ворогів». Загалом літопис згадує 46 великих нападів половців на Русь-Україну за майже 200-річне співіснування.

Перші зіткнення з половцями для руських князів були невдалими. Після тривалого перемир'я розпочалася велика війна 1093—1117 рр., у якій руські князі здобули перемогу. Запорукою їх успіху були об'єднання для спільноти боротьби й наступальна тактика. Потреба захищати свої оселі й сім'ї позбавила половецьке військо рухливості та сприяла перемозі руських князів.

Розпочався новий період русько-половецьких відносин, що характеризувався участю половців у міжусобній війні руських князів, яка спалахнула з новою силою в другій половині XII ст., та укладенням русько-половецьких династичних союзів. Розділивши на два ворогуючі табори — Мономаховичів і Ольговичів, князі вели непримиренну боротьбу один з одним. На боці Мономаховичів виступали «свої погані» — чорні клубуки. Ольговичі спиралися на половців.

Торки — тюркізовані нащадки середньоазійських саків (скіфів) і масагетів, близьких родичів сучасних туркменів, азербайджанців і турків. Торки займали величезні території степів Північного Туркменістану та Південно-Західного Казахстану, через що цей край отримав назву Гузькі степи («Дешт-і-гуззан»).

Чорні клубуки.
Сучасна реконструкція

Чорні клубуки (із тюркської «каракалпаки» — чорні шапки) — назва самоврядного об'єднання, що утворилося не пізніше 1146 р. із залишків тюркських кочових племен берендеїв, торків, печенігів та інших. Поштовхом до їх об'єднання стала небезпека з боку орд половців.

Половці. Мініатюра
з Радзивілівського літопису

Половецький шолом із личиною (захисною маскою)

Половецька юрта-вежа.
Сучасна реконструкція

Європейські середньовічні автори називали **половців** куманами (або команами). Арабські й перські історики IX—X ст. згадували крайній народ кимаків, а також кипчаків. Цей народ мав тюркське походження та належав до Кимацького каганату, основу якого в Х ст. становили кимаки та кипчаки, що проживали від Іртиша до Каспію, від тайги до напівпустель Казахстану. На межі X—XI ст. кипчаки відокремилися від Кимацького каганату та постали як самостійна політична сила. Уже в середині XI ст. степи, що раніше мали назву «Дешт-і-гuzzan», називали Кипчацьким степом — «Дешт-і-кипчак».

У другій половині XII ст. ситуація в степу змінилася. У половецькому суспільстві розпочалися процеси об'єднання племен, розбитих Володимиром Мономахом. Посилилося східне угруповання половців, центр якого був розташований у течії річки Сіверський Донець. Серед донецьких половців з'явилася яскрава особистість — хан Кончак, який об'єднав усі половецькі землі.

У 1172 р. спалахнула нова війна половців із руськими князями, що тривала 20 років. Хан Кончак у 1176 р. розгромив дружини руських князів поблизу Ростовця. Ця перемога стала останнім великим успіхом половців. Через кілька років київський князь Святослав Всеволодович здійснив кілька успішних походів у степ, завдавши відчутної поразки Кончаку.

Відомою подією цієї війни став похід 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, описаний у «Слові о полку Ігоревім». Після розгрому Ігоря половці майже припинили напади на Русь-Україну, обмежуючись участю в міжусобній війні галицько-волинських князів (походи 1202, 1208, 1219, 1226, 1235 рр.). У 1234 р. кочовики востаннє напали на Київ (у складі війська князя Ізяслава). На початку XIII ст. частина половців прийняла християнство. Фактично половці змішалися з населенням Русі-України.

У першій половині XIII ст. половці, як і руські князі, зазнали тяжкої поразки в боротьбі з монголами.

Проте на цьому історія половців не завершилася. Значна їх кількість переселилася в Угорщину й Болгарію, де вони перетворилися на вагомий чинник внутрішнього життя. Половці навіть ставали правителями цих держав.

Навала монголів вплинула на половецький етнос. Частина половців переселилася в далекі монгольські степи, частина — на Середнє Поволжя у Волзьку Булгарію, а частина — на Нижнє Поволжя. Основна частина половців залишилася все ж таки на місцях своїх кочівель, хоча їх і витісняли монголи, що тут оселилися.

Розгром монголами половців привів до масової появи половецьких рабів на східних ринках. У мусульманських країнах тюрків-рабів (мамлюків) дуже цінували за хоробрість, тому вони нерідко ставали особистими воїнами правителів. У Єгипті мамлюки-половці захопили владу та заснували власну династію, яка проіснувала до 1811 р. Часи правління мамлюків відзначенні піднесенням господарства та культури Єгипту.

Половецьке населення, що залишилось у степах Східної Європи, поступово поглинуло монголів. Згодом половці взяли участь у формуванні кримськотатарського народу.

Руські князі й половецькі хани не тільки воювали, але й підтримували тісні династичні зв'язки. Слід зазначити, що шлюби з кочовиками були не менш поширеними серед бояр і дружинників. Ще раніше військова верхівка Русі-

Першим традицію спорідненості з половцями розпочав син Ярослава Мудрого Всеволод. Він у 1068 р. одружився з дочкою половецького хана, яка відома під ім'ям Анни Половецької. Його син Володимир Всеволодович Мономах усе життя воював із половцями, проте втретє одружився з половчанкою та одружив двох своїх синів із половецькими дівчатами: у 1108 р. Георгія (Юрія Долгорукого, майбутнього засновника Москви) — із дочкою хана Аєпи Осеневича і в 1117 р. Андрія Доброго (Волинського) — з онукою Тугор-хана. Половецькі красуні стали матерями й бабусями багатьох руських князів. Юрій Долгорукий мав від половецької княжни 12 синів, зокрема Андрія Боголюбського. Із половчанками були одружені син Ігоря Святославича галицький князь Володимир Ігорович (із дочкою хана Кончака), київський князь Рюрик Ростиславич (із дочкою хана Белука). Князь Данило Романович, сам одружений із дочкою хана Котяна, одружив одного зі своїх синів із дочкою половецького хана Тегака.

Онук Ярослава Мудрого, двоюрідний брат Володимира Мономаха, князь чернігівський і тмуторканський Олег Святославич був одружений із дочкою половецького хана Осолука й мав від неї чотирьох синів. Його онуком був князь Ігор Святославич — головний герой «Слова о полку Ігоревім», який у юні роки разом із «поганими» брав участь у погромі Києва 1169 р. Сам Ігор Святославич був одружений із онукою Юрія Долгорукого (дочкою Ярослава Осмомисла), знаменою Ярославною, прадідом якої був половецький хан Аєпа.

Як бачимо, у жилах руських князів текла кров не лише варягів, але й половців. Тому багато воєн і набігів, описаних літописцями, насправді були звичайними родинними суперечками.

України почала ріднитися з тюркськими родами. За оцінками істориків, майже половина знатних родин Південної Русі має тюркське коріння.

5. Візантійські володіння в Криму в Х—XIII ст. Володіння Візантійської імперії у Криму окреслювалися територією Боспору (колишнє Боспорське царство) і Херсонеса та його околиць. Степові райони Криму опанували кочовики. Головними заняттями населення візантійського Криму були землеробство і скотарство.

Від кінця Х ст. **Боспор** перейшов під владу руських князів та отримав називу **Тмуторканське князівство**, яке було розташоване на перетині великого торгового шляху з Європи на Схід. Під владою Русі-України боспоряні продовжували займатися своїми традиційними промислами.

У 1094 р. Боспор знову перейшов під владу Візантії. Тмуторканське князівство зникло з політичної карти Європи. Із початку XII ст. Боспор номінально входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією Воспро, яка проіснувала до 1475 р.

Херсонес упродовж Х—XIII ст. був найбільшим містом Кримського півострова. За підрахунками істориків, його

Чорнухинська «баба» («мадонна»). Парк-музей половецьких «баб» у Луганську

Найбільш помітним культурним слідом, який залишили половці на українських землях, є **половецькі «баби»**. Історики досі сперечаються про призначення половецьких «баб». Вважається, що вони були покликані «вартувати» мертвих і захищати живих. Причому цікаво, що половецькі «баби» — це не обов'язково кам'яні зображення жінки. Серед них багато і чоловічих облич. Узагалі в тюркській мові слово «баба» походить від слова «бабал» — пращур. Половецькі «баби» є своєрідними охоронними оберегами від душ померлих людей. Провідником і посередником між світом живих і світом мертвих був чоловік з особливими здібностями — шаман, чиє значення в половецькому суспільстві було дуже великим.

Половецькі «баби» — кам'яні статуй, які встановлювали над курганами — похованнями половецької знаті.

Візантія встановила своє панування над Боспором на початку VI ст. за правління імператора Юстиніана I.

Представником імператора на території Боспору був коміт (або дукс). Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії виражалася в запровадженні морського натурального податку, який передбачав постачання кораблів та морського спорядження. Натомість боспоряни разом із херсонеситами, на відміну від решти населення імперії, не сплачували основний поземельний податок. Боспор виступав важливим ринком для закупівлі хутра в кочовиків для потреб Константинополя. У містах Боспору активно розвивалися ремесла, орієнтовані на задоволення потреб сусідів кочовиків.

Із кінця VII ст. на території Північного Причорномор'я поширив владу Хозарський каганат. У Боспорі інтереси кагана представляв намісник із титулом тудун. Проте Візантія не втрачала влади над цією територією. Для воєнних потреб візантійці почали розробляти родовища нафти на Таманському півострові, а Боспор служив портом для вивезення сировини для виготовлення «грецького вогню».

1

2

Залишки візантійської фортеці Алустон (тепер Алушта) у Криму, яка була зведена за імператора Юстиніана I (1) та її реконструкція (2)

населення налічувало близько 5 тис. жителів. У центрі міста розташувалася головна торговельна площа, яку оточували храми й найбільш багаті громадські (світські) споруди. Центральна вулиця міста мала ширину до 6 м.

Формально візантійські імператори зберігали владу на південному узбережжі Криму до монгольського завоювання **1239 р.** У результаті походів монголів 1277 і 1278 рр. повністю занепали Херсонес, Сугдея (Судак) та ряд інших міст. Зрештою ці території перейшли під владу торговельної республіки Генуя, яка заснувала свої торговельні колонії на узбережжі Середземного й Чорного морів. Її головною колонією на Чорному морі стала Кафа (Феодосія). Генуезці панували тут до 1475 р.

У той час як південне узбережжя Криму в Х—XII ст. було під безпосереднім управлінням Візантії, гірські та передгірські райони, де проживали племена готів та аланів (сарматів), зберігали самобутнє життя. Ці племена стали союзниками-федератами Візантії, захищаючи Херсонес від степових кочовиків. Мішане гото-алано-грецьке населення кримського передгір'я управлялося стратигом Херсонської феми, використовувало грецьку мову як офіційну та сповідувало християнство.

Після розгрому в 1204 р. Константинополя хрестоносцями Кримська Готія, або князівство **Феодоро**, яке постало наприкінці XII ст., зажило самостійним життям.

Генуезька фортеця в Судаку.
Сучасний вигляд

Арабський письменник Ібн-ал-Асир про Сугдею

Це місто кипчаків, із якого вони отримують свої товари, тому що він (лежить) на березі Хозарського (Чорного) моря, і до нього пристають кораблі з одягом; товари продають, а замість них купують невільників, хутра й інші предмети...

Що арабський письменник розповідає про Сугдею?

80 Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Степові території півдня сучасної України в Х — першій половині XIII ст. були заселені кочовими племенами тюркського походження, які вели традиційне для них господарство, здійснювали грабіжницькі набіги на Русь-Україну та інші сусідні держави. У ті часи, змінюючи одне одного, тут панували печеніги, торки й половці.
- Племена торків і половців тісно вплелися в політичне, економічне й соціальне життя Русі-України.
- У Х—XIII ст. Крим виконував роль центру поширення християнства, був важливим перехрестям торгових шляхів, що йшли із чотирьох сторін світу. Таке положення зумовлювало те, що могутні держави намагалися встановити над ним свій контроль.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Шість запитань». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди. Кожна команда має за визначений час скласти шість запитань за матеріалом параграфа. Виграє команда, що складе найбільше запитань (запитання не повинні повторюватися).
- ▲ 2. Якими були найважливіші події в житті народів причорноморських степів у Х—XIII ст.? 3. Якою була роль кочовиків в історії Русі-України Х—XIII ст.? 4. Розкрийте взаємозв'язок між київськими князями й половцями. 5. Чому, на вашу думку, кочовики відіграли велику роль в історії Русі-України, Болгарії, Угорщини, але не збереглися як етнос? 6. Визначте спільне й відмінне між набігами на Русь-Україну печенігів і половців за таким планом: 1) мета; 2) масштаби; 3) наслідки.
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** Чи можна стверджувати, що на початок XIII ст. половці стали складовою частиною населення Русі-України? 8. Покажіть на карті: 1) напрямки походів на Русь-Україну печенігів і половців; 2) територію «Дешт-і-кипчак»; 3) територію розселення чорних клобуків; 4) місця визначних битв між руськими князями й кочовиками. 9. **Робота в парах.** Обговоріть роль Криму в подіях Х—XIII ст. у Причорномор'ї.
- ★ 10. **Робота в малих групах.** Підготуйте повідомлення з презентацією: 1) Половецькі «баби» — пам'ятки історії України; 2) Крим у Х—XIII ст. 11. Визначаючи роль кочовиків в історії Русі-України, історик М. Грушевський писав про «передатчиків, хоч би й пасивних, яких кочовий потік дійсно забирає із собою і прибиває до наших берегів культурні форми і технічні сили далеких культур». На якій ролі кочовиків наголошує історик? 12. Прочитайте уривок із джерела та визначте, яку тактику в набігах використовували печеніги: «Їх набіг — удар блискавки. Нападаючи, вони завжди випереджають поголос, не дають можливості переслідувачам про них почути... Їх відступ важкий і легкий одночасно: важкий від великої кількості здобичі, легкий від швидкості втечі...».

Запам'ятайте дати

915—1036 pp. — панування печенігів у причорноморських степах.

1055 р. — поразка торків від київського князя Всеволода Ярославича, переїзд їх на службу до князів Русі-України.

1055—1239 pp. — панування половців у причорноморських степах.

Практичне заняття за розділом III

Узагальнення за розділом III

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III

Варіант 1

Варіант 2

Розділ IV. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 15. Утворення Галицько-Волинської держави

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як і чому Галицьке й Волинське князівства об'єдналися в єдину державу; якою є роль Романа Мстиславича в історії України; чому синам Романа Мстиславича довелося вести тривалу й запеклу боротьбу за батьківську спадщину.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Що таке політична децентралізація? 2. Коли постали Галицьке і Волинське князівства? Які відмінності були між ними?

Роман Мстиславич.
Сучасний малюнок

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяло вдале географічне положення. Вона розташовувалася на перехресті важливих торгових шляхів і була важкодоступною для набігів кочовиків. Віддаленість від Києва послаблювала її залежність від центральної влади. До того ж, ставши єдиною державою, Галичина й Волинь змогли об'єднати свої сили для боротьби з агресією сусідніх Польщі та Угорщини, а пізніше — проти монгольської навали й наступу хрестоносців.

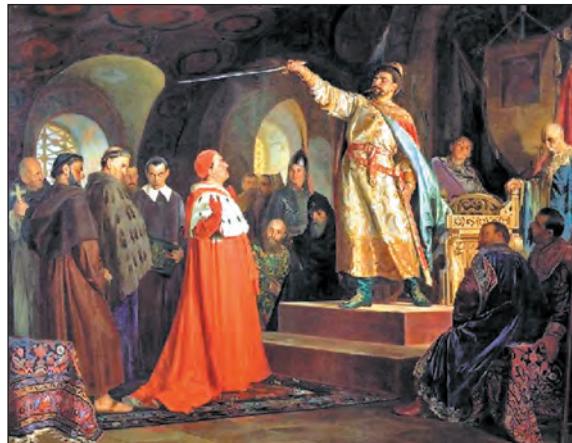
1. Об'єднання Волинського і Галицького князівств. У середині XII ст. в Галицькому князівстві знову спалахнула боротьба між боярами і князем. Боярству, що збагатилося й зміцніло в попередні роки, здавалася обтяжливою сильна влада князя, тому воно намагалося в будь-який спосіб її позбутися. Це протистояння призвело до послаблення галицької династії Ростиславичів. Її останнім представником на галицькому престолі був **Володимир** (1187—1199 рр.), син Ярослава Осмомисла.

Після смерті Володимира в 1199 р. до Галича вступило військо волинського князя Романа Мстиславича (1199—1205 рр.), який був одним із претендентів на галицький престол.

Так відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину **Галицько-Волинську державу**. Ця подія мала велику історичну вагу, оскільки новоутворена держава претендувала на центр об'єднання земель Південно-Західної Русі, тобто українських земель.

2. Галицько-Волинська держава в період правління Романа Мстиславича. Нова держава завдяки діяльності Романа Мстиславича майже одразу набула авторитету як серед руських князівств, так і серед сусідніх держав. Роман Мстиславич був сміливою, твердою та рішучою людиною. Ще з юнацьких років він поринув у вир політичної боротьби. Ставши в 1168 р. новгородським князем, Роман разом із батьком, волинським князем Мстиславом, зміг стримати західання на свої землі володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Після смерті батька в 1170 р. Роман Мстиславич посів волинський престол і відстояв своє право на нього.

Захопивши Галич, Роман переніс туди свою резиденцію. Для утвердження особистої влади він жорстоко розправлявся з тими, хто був невдоволений його діями. Унаслідок

Роман Мстиславич приймає папських послів.
Художник М. Неврев

Загибель князя Романа Мстиславича в битві
під Завихостом. Сучасний малюнок

цього було страчено багато бояр, а деякі були змушені рятуватися втечею. Виправдовуючи свої дії, Роман говорив: «Не почавивши бджіл, меду не найшся». Після такої кривавої розправи решта боярства не наважилася виступити проти нього. Свідченням зміцнення його влади було те, що літописець називав Романа «**самодержцем усієї Русі**».

Для зміцнення своєї держави Роман Мстиславич розширював її кордони, організовуючи походи на литовців, половців, поляків. Його послів і купців приймали в Константинополі, містах Німеччини, Польщі, Угорщини. Важливим у політиці князя було приєднання до своїх володінь у 1202 р. Києва. Кияни охоче перейшли під його владу, відкривши перед князем ворота міста.

Як наслідок під владою Романа Мстиславича опинилися Галицьке, Волинське, Київське, Переяславське та Турово-Пінське князівства. Його володіння за розмірами перевершували Священну Римську імперію. Здобувши Київ, Роман до свого титулу додав ще й «**великий князь**», але відмовився від запропонованого Папою Римським королівського титулу. Деякі дослідники називають Галицько-Волинську державу першою дійсно українською державою.

Активна зовнішня політика князя зумовила його втручання в боротьбу між прихильниками римських пап (гвельфів) та імператорів (гібелінів), у якій він став прибічником останніх. Прямуючи в липні **1205 р.** до Німеччини, біля містечка Завихост (Завихвост) Роман Мстиславич несподівано зіткнувся із загоном краківського князя Лешка Білого. У бою з ним Роман загинув. Про цю подію французька хроніка повідомляє: «Король Русі на ім'я Роман, вийшовши за межі своїх кордонів і бажаючи пройти через Польщу до Саксонії... за волею Божою вбитий двома братами, князями польськими, Лешком і Конрадом, на річці Вісла».

Як загибель князя вплинула на долю його держави?

Роману Мстиславичу припиняють розробку проєкту «**доброго порядку**» в Русі-Україні. Він пропонував покласти край міжусобицям, які ослаблюють державу та роблять її легкою здобиччю для половців. Головною умовою «**доброго порядку**» було те, що в разі смерті великого князя його наступника мали обирати шість наймогутніших князів: галицький, суздалський, чернігівський, смоленський, полоцький і рязанський. Князі також мали взяти на себе зобов'язання не чинити напади один на одного, а в разі порушення цієї умови стати на бік скривдженого. Щоб запобігти дробленню земель-князівств на уділи, Роман пропонував передавати князівський престол старшому синові, а не діліти між усіма. Для обговорення цих питань планувалося скликати з'їзд князів. Проте всі князі під різними приводами відмовилися.

Карта «Галицько-Волинська держава в першій половині XIII ст.»

Персні галицьких бояр XIV ст.

Страта галицьких бояр.
Художник М. Горелик

Боярин Володислав Кормильчич, у 1213—1214 рр. — галицький князь. Художник З. Царик

Раптова смерть князя перешкодила здійсненню його планів. Створена ним Галицько-Волинська держава розпалася.

3. Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинської держави. За спадщину велико-го князя Романа Мстиславича в боротьбу вступили руські князі з інших земель, Угорщина та Польща. Однак головною руйнівною силою єдиного князівства було галицьке боярство, яке прагнуло не допустити посилення князівської влади. Скориставшись малолітством синів Романа Мстиславича **Данила** та **Василька**, галицькі бояри запро-сили на князівський престол онуків Ярослава Осмомисла, синів Ігоря Святославича, — Романа, Святослава і Рос-тислава.

Проте Ігоровичі вимагали реальної влади. У відповідь на це бояри почали чинити заколоти. У той час угорський король разом із військом вирушив на Галич і за допомогою боярства захопив його. Ігоровичів було взято в полон, а на-селення потонуло в насильстві. Свавілля угорських військ викликало обурення жителів, і вони підняли повстання.

У результаті на престол повернулися Ігоровичі, яким удалося втекти з полону. Отримавши владу, вони жорстоко розправилися з галицькими боярами.

Проте це не допомогло Ігоровичам закріпитися при владі. Уцілілі бояри на чолі з **Володиславом Кормильчичем** звернулися до угорського короля з проханням відпустити з ними законного князя Данила й надати допомогу проти Ігоровичів. Заручившись підтримкою короля, велике вій-сько рушило на Галич, який без бою прийняв нащадка Романа. Таким чином, у вересні **1211 р.** Данило повернув-ся на батьківський престол, а декількома роками раніше його братові Васильку та матері Анні вдалося закріпитися на Волині (у містах Берестя і Белз).

Однак протистояння князя з галицьким боярством тривало. Щоб довести свою силу, бояри за великі гроші викупили з угорського полону Ігоровичів і стратили їх на очах у жителів Галича. Це був єдиний випадок у Середньо-вічній історії України, коли васали привселюдно страчували своїх сюзеренів.

Проте Данило та його матір усе одно не бажали кори-тися боярській сваволі. Через конфлікт із боярами Анна з дітьми знову змушені була рятуватися втечею. Провідник боярства Володислав Кормильчич у **1213 р.** наスマлився проголосити себе князем. Уперше цей титул отримувала людина, що не належала до князівської династії.

Такий вчинок боярина викликав обурення руських кня-зів. Цим фактом вирішили скористатися угорці та поляки. Їхні володарі домовилися про поділ Галицько-Волинської держави. У місті **Спіш** у **1214 р.** вони уклали угоду, за якою

Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогочином у 1238 р. Художник С. Серветник

Яке значення мала ця перемога для розвитку Галицько-Волинської держави?

передбачалося одружити п'ятирічного сина угорського короля Коломана із трирічною дочкою польського князя Соломією та проголосити Коломана «королем королівства Галицького». Ще однією умовою було укладення унії (союзу) Галицької православної митрополії з католицькою церквою.

Угода в Спіші виявилася нетривалою. Між завойовниками виникла суперечка, якою скористався Данило. Він разом зі своїм тестем Мстиславом Удатним, що був запрощений на галицький престол, звільнив Галич і всі землі, захоплені поляками. Так, у 1221 р. Мстислав Удатний, який походив з удільних київських князів, а до того князював у Новгороді, утверджився в Галичі, а Данило — на Волині. Однак згода між князями тривала недовго. Мстислав послухався намовлянь галицьких бояр і заповів у 1228 р. Галицьке князівство синові угорського короля Коломану, що був одружений із його другою дочкою. Із цим не міг змиритися Данило, якому в результаті десятирічної боротьби з угорцями вдалося відновити свою владу в Галичині. Волинь він заповів молодшому братові Васильку, який в усіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

У 1238 р. Данило Романович розгромив під Дорогочином (Дорогичином) тевтонських лицарів, що вторглися в його володіння. За літописом, Данило напередодні битви виголосив: «Не годиться держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)».

Наприкінці 1239 р. Данило захопив Київ, чим завершив відновлення володіння свого батька.

Таким чином, тільки після 40 років жорстокої боротьби сини Романа Данило і Василько змогли відродити єдність володінь свого батька. Столицею відновленої держави Данило обрав новозбудоване місто Холм, щоб не залежати від галицького боярства.

ДИНАСТІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

Замок короля Данила Романовича в місті Холм (нині Польща). Сучасна реконструкція

Данило Романович вступає в Київ. Мініатюра з літопису

Запам'ятайте дати

- 1199 р.** — похід Романа Мстиславича на Галич. Об'єднання Волинського і Галицького князівств у єдину державу.
- 1205 р.** — загибель Романа Мстиславича.
- 1206—1238 рр.** — боротьба нащадків Романа Мстиславича за відновлення Галицько-Волинської держави.
- 1213 р.** — проголошення боярина Володислава Кормильчича галицьким князем.
- 1214 р.** — угода в Спіші між правителями Угорщини та Польщі про поділ Галицько-Волинської держави між ними.
- 1238 р.** — утвердження князя Данила Романовича в Галичі.
- 1239 р.** — установлення зверхності князя Данила над Києвом. Завершення відновлення єдності Галицько-Волинської держави.

Галицькі воїни.
Сучасна реконструкція

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У 1199 р. відбулося об'єднання Галицького й Волинського князівств волинським князем Романом Мстиславичем. Це об'єднання започаткувало появу нової держави, яка на декілька століть стала вагомим чинником історії Центральної та Східної Європи.
- Загибель Романа Мстиславича перервала процес зміцнення держави.
- Згодом сини Романа Мстиславича Данило і Василько змогли подолати опір боярства і втрュчення інших держав та відновити батьківську спадщину.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Відгадайте героя (героїнню)». **Правила гри.** Ведучий(-а) загадує історичну особу за розглянутою темою, записує її ім'я на картці та кладе в конверт. Учні та учениці мають право поставити йому (їй) визначену кількість запитань (наприклад, десять), щоб визначити, про кого йдеться. Ведучий(-а) може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
- ▲ 2. Як відбувалося формування Галицько-Волинської держави Романом Мстиславичем? Які землі вдалося приєднати до своїх володінь Роману Мстиславичу? 3. Укажіть основні причини об'єднання. Чому саме волинський, а не галицький князь об'єднав князівства? 4. У 1205 р. держава Романа Мстиславича розпалася. За яких обставин на престол Галицько-Волинської держави повернулися Данило та Василько Романовичі? 5. Яку політику проводив Роман Мстиславич після утворення єдиної Галицько-Волинської держави?
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Чим була зумовлена запекла боротьба за відновлення спадщини Романа Мстиславича? Чому сини Романа Мстиславича були змушені силою доводити своє право на батьківську спадщину? 7. Підготуйте розповідь за планом: 1) об'єднання Галицького і Волинського князівств; 2) правління Романа Мстиславича в 1199—1205 рр.; 3) боротьба синів Романа за відновлення батьківської спадщини. 8. **Робота в парах.** Чому саме в Галицькому князівстві стало можливим єдине в Русі-Україні вокняжіння боярина? 9. Визначте чинники, які сприяли посиленню Галицько-Волинської держави, і чинники, що послаблювали її. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 10. Покажіть на карті: 1) Галицько-Волинську державу за Романа Мстиславича; 2) держави, які намагалися загарбати її землі.
- ★ 11. **Робота в малих групах.** Складіть історичний портрет Романа Мстиславича. Кожен(-на) учасник(-я) групи самостійно складає портрет князя, потім результати роботи обговорюються в групі. 12. Чи можна вважати Галицько-Волинську державу першою дійсно українською державою?

§ 16. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: коли відбувся перший похід монгольського війська на Русь і в чому полягає сутність трагедії на річці Калка; що таке монгольська навала та якими були її наслідки; як утворилася Золота Орда; хто такий «баскак»; що таке «ярлик», «улус».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Які князівства існували на сучасних українських землях напередодні монгольської навали? 2. Яке князівство було наймогутнішим? 3. Якими землями на 1239 р. володів Данило Романович?

1. Перший похід монголів на Русь. Битва на річці Калка.

Калка. На початку XIII ст. в монгольських степах під владою хана Чингізхана постала могутня держава, яка протягом 1207—1222 рр. підкорила Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію та Закавказзя.

Для подальшого вторгнення через Кавказ було направлено 30-тисячне військо під керівництвом найдосвідченіших полководців Чингізхана — Субедея і Джебе.

У 1222 р. монгольське військо здолало Кавказькі гори й опинилося поблизу володінь половців. Їхні хани, зібравши сили, дали монголам бій на березі річки Сіверський Донець, але зазнали поразки. Потім монголи рушили до Криму, де захопили венеціанську фортецю Сугдея.

Тим часом тесть галицького князя Мстислава Удатного половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів: «Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас назавтра порубають». На з'їзді князів у Києві було вирішено дати монголам бій у половецьких степах. У похід проти монголів виступили київський, галицький, волинський, чернігівський, смоленський, курський, трубчевський і пущивльський князі. Лише володимиро-суздальський князь відмовився від походу.

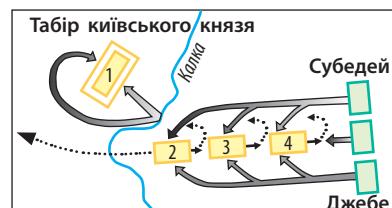
31 травня (за іншими джерелами — 16 червня) **1223 р.** головні сили русько-половецького війська й монголів зустрілися на річці Калка (зараз — Кальчик, притока річки Кальміус, що впадає в Азовське море). Спочатку русько-половецьке військо примусило монголів відійти на лівий берег річки.

Однак між князями не було згоди. Мстислав Удатний, прагнучи слави, вступив у бій без погодження своїх дій з іншими князями. Так, дружини під проводом Данила Романовича й половці переправилися через Калку та атачували монголів, які під ударом важкоозброєних дружинників почали відступати. Однак половці не витримали монгольського контрудару й кинулися тікати.

Чингізхан. Китайський середньовічний малюнок

СХЕМА БИТВИ НА РІЧЦІ КАЛКА
31 травня 1223 р.

- Русько-половецькі війська:
1 — полки Мстислава Кіївського
2 — полки Мстислава Чернігівського
3 — полки волинського князя Данила Романовича і галицького князя Мстислава Удатного
4 — полки Яруна Половецького

■ Монгольське військо

← Оточення і знищення
rusько-половецького війська

Під час битви на Калці найзаявітіше чинив опір монгольському війську великий київський князь Мстислав, який встиг збудувати укріплений табір. Монголи три дні намагалися захопити його, але їхні спроби були невдалими. Тоді вони вдалися до хитрощів, пообіцявши, що відпустять обложених в обмін на викуп. Мстислав повірив цій обіцянці. Проте тільки-но руські князі склали зброю, монголи «людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки, а самі зверху сіли бенкетувати».

До монгольської армії, що рушила на захід, крім монголів, увійшли загони підкорених племен. Серед них були **татари**. Саме цю назву використовували літописці щодо монгольського війська. Татарами часто називали монголів і в європейських хроніках.

Наприкінці березня 1238 р. головні сили монголів підійшли до невеликого міста Козельськ у Чернігівському князівстві. Протягом семи тижнів Батий намагався златити опір його жителів. Лише після застосування облогових машин монголам вдалося потрапити до Козельська. Останні захисники вночі вийшли з палаючого міста й ціною своїх життів знищили 4 тис. монголів та облогові машини. За відчайдушний опір населення монголи назвали Козельськ «злим містом».

Під час бою Данила було поранено, але він зміг організовано вивести військо з бою й повернутися додому. Інших князів монголи розбили поодинці.

Поразка на Калці призвела до загибелі шести князів, і лише кожен десятий воїн повернувся з бою неушкодженим. Як повідомляє літопис, «руські князі зазнали такої поразки, якої ще не було ніколи».

Монгольське військо, зруйнувавши декілька невеликих міст, повернулося у свої степи.

2. Монгольська навала на північно-східні князівства. Після десятирічної перерви монголи продовжили свій рух на Захід. Очолив Великий західний похід хан **Батий** (Бату), який був онуком Чингізхана.

Першим ударом монголів на початку зими 1237 р. зазнало Рязанське князівство. Батий, розгромивши князівську дружину на кордоні, узяв в облогу Рязань. Жителі міста чинили опір шість днів, але не змогли встояти перед монгольськими облоговими машинами, створеними за допомогою китайських інженерів.

Наступною жертвою монголів стало Володимиро-Сузdalське князівство, яке мало доволі сильне військо. Проте великий князь Юрій Всеволодович так і не зміг ним скористатися. Військо, яке зібрал князь, було зненацька захоплено монголами в таборі на річці Сіть та знищено разом із князем. Інші міста князівства стали легкою здобиччю монголів.

Далі монголи повернули на південь у степи, несподівано перервавши похід на Новгород. У 1238 р. Батий завдав поразки й половецькому ханові Котяну, після чого той зі своїм племенем подався до Угорщини.

3. Падіння Переяславського та Чернігівського князівств. Узимку 1239 р. монголи спрямували свої війська на Переяславське й Чернігівське князівства. Здолавши оборонну лінію проти кочовиків на кордоні Переяславського князівства, монголи підійшли до головного міста.

Переяслав мав сильні укріплення. Крім того, оборону міста зміцнювали природні перешкоди — річки Трубіж і Альта та рів між ними. Очолив оборону міста епископ Симеон. Незважаючи на відчайдушний опір, 3 березня 1239 р. місто впало. Як свідчить літопис, ворог узяв місто «списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І епископа, преподобного Симеона, вони вбили».

Восени монгольське військо підійшло до Чернігова. Князь Мстислав Глібович дав бій монголам під стінами міста, але був переможений. Князь із рештою дружини врятувався втечею, а місто було пограбоване та спалене монголами. Далі військо Батия зруйнувало Глухів, Путивль, Вир, Рильськ та інші міста.

Наприкінці року монгольське військо підійшло до Києва, але не наважилося на його штурм і відійшло в степи. Того самого року монголи здійснили вдалий похід у Крим, підкоривши його східну частину, обклали даниною Сугдею.

Карта «Монгольська навала на Русь»

4. Оборона Києва. Монгольська навала на Галицько-Волинську державу.

5 вересня 1240 р. Батий підійшов до стін Києва та взяв його в облогу. Дізнавшись про найслабше місце в обороні Києва, яке розташувалося в районі Лядських воріт, монголи зосередили там основну кількість стінобитних машин, які «безперестанно били день і ніч».

Зрештою 19 листопада в стінах виникли проломи. Монголи пішли на штурм. У перший день вони оволоділи стінами й валом «міста Ярослава», але далі просунутися не змогли. Скориставшись перервою, кияни на чолі з воєводою Дмитром створили нову лінію оборони вздовж укріплень «міста Володимира». Однак 6 грудня монголам усе ж таки вдалося підійти до останнього рубежу оборони міста біля Десятинної церкви. Знову застосувавши облогові машини, військо Батия завалило кам'яні стіни, під уламками яких загинули останні захисники міста.

Узяття Києва відкрило Батию шлях на захід. Проте несподівано для себе монголи зіткнулися із сильним опором міст-замків Колодяжин, Данилів, Кременець та інших. Колодяжин вдалося захопити лише обманом після тривалого штурму. Інші встояли. Тоді Батий змінив тактику. Він поділив свою армію на кілька сильних загонів, які розійшлися землями Галичини й Волині, знищуючи все на своєму шляху. Прорвавшись через Волинську лінію укріплень, на початку 1241 р. основні сили Батия взяли в облогу Володимир, потім — Звенигород, Галич, Райки, Ізяслав тощо. Лише Холм та гірські фортеці змогли відбити напади.

Тим часом князь Данило Романович марно намагався схилити до спільноНої боротьби проти монголів правителів Угорщини та Польщі. Останні сподівалися, що навала омине їх. Проте Батий, здолавши Карпатські перевали, увійшов на території їх країн та завдав угорцям і полякам нищівної поразки. Далі монгольське військо рушило до Адріатичного моря, спалило Загреб і розорило Далмацію. Серйозною перешкодою просуванню стали погодні умови.

У 1242 р. монголи повернулися до причорноморських і прикаспійських степів. Приводом до цього стала смерть головного монгольського хана Угедея, проте причини були набагато серйознішими: Батий не мав достатніх сил, щоб тримати в покорі всі завойовані народи, які не змирилися зі своїм становищем.

5. Наслідки монгольської навали.

Навала Батия не була звичайним грабіжницьким набігом кочовиків, яких раніше зазнавала Русь-Україна. Правляча монгольська

Оборона Києва від монголів.
Художник В. Шаталін

Італійський мандрівник Плано де Карпіні про відвідання Києва в 1246 р.

Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови й кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто це було досить великом і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві.
(До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб.)

- ?
1. Через скільки років після монгольської навали посланець Папи Римського відвідав Київ?
  2. Яку картину спустошень він побачив?
  3. Якими були наслідки навали для Києва?

Золотоординське ярмо — традиційна назва системи експлуатації східнослов'янських земель у XIII—XV ст. монгольськими завойовниками, встановленої в результаті навали хана Батия.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який проводив облік населення й збирал данину.

Ярлик (туркською «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на правління князівствами або окремими територіями.

Особливістю монгольського панування було те, що руські землі не були безпосередньо включені до складу Золотої Орди (за деяким винятком). Також на території Русі не існувало постійного монгольського адміністративного апарату. Монголи терпимо ставилися до християнства й православного духовенства.

Золотоординський ярлик

верхівка прагнула не лише збагатитися за рахунок пограбування, а поставити під свою залежність князівства, приднати їх до своєї імперії, якою управляли нащадки Чингізхана, та отримувати з них постійний дохід.

Наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. Із 74 міст Русі було розорено 49, із них 14 міст уже не відродилися, а 15 міст із часом перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного нового міста, а відродити рівень кам'яного будівництва вдалося лише через 100 років. Занепав ряд ремісничих спеціальностей, було втрачено секрети виробництва ювелірних виробів (перегородчаста емаль, зернь, чернь). Деякі райони знелюдніли, скоротилися посівні площи, занепала торгівля.

6. Утворення Золотої Орди. Монгольське панування на українських землях. У 1242 р., повернувшись із походу, монголи облаштувалися в прикаспійських і причорноморських степах. Там вони заснували власну державу — **Золота Орда** зі столицею в місті Сарай (у перекладі — Палац).

Спочатку Золота Орда була складовою частиною Монгольської імперії, що постала в результаті монгольських завоювань, і називалася **улус** (вотчина). Столицею Монгольської імперії було місто Каракорум (на території сучасної Монголії), де перебував великий хан. У 60-ті рр. XIII ст. Золота Орда звільнилася від влади каракорумських ханів.

Після навали Батия землі Київщини, Чернігівщини, Переяславщини потрапили в **золотоординське ярмо**. На підкорених землях монголи вимагали, щоб народи «давали ім десяту частину від усього — як від людей, так і від майна». Крім того, вони збирали поплужне (податок із плуга), мито, подвірне (податок із двору), корм (перевезення й утримання ханських послів). Для визначення розмірів надходжень монголи здійснювали переписи населення й майна. Перший такий перепис на українських землях відбувся на межі 1245—1246 рр. Крім того, починаючи з 50-х рр. XIII ст. на українських землях монголи запровадили баскакську систему. **Баскаки** (намісники) із військовим загоном, об'єджаючи свої володіння, збирали данину та здійснювали нагляд за цими територіями. На землях, де монголи зберегли князівську владу, князь збирал данину, а потім відправляв її в Орду. Для цього князь мав отримати **ярлик** — дозвіл на княжіння у своїх володіннях.

Частина земель Київського, Переяславського й Чернігівського князівств безпосередньо увійшли до складу Орди. У межах цих земель постали монгольські округи — **тьми**. Землі на південь від Києва почали називати **Татарською землею**. На цих землях жило як монгольське, так і місцеве населення.

Незважаючи на руйнівні наслідки, монгольська навала не зупинила розвиток земель Русі. Поступово населення відродило міста й господарство. Після розгрому монгольських військ на річці Сині Води в 1362 р. землі Русі були звільнені від їхнього панування.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У 1237—1241 рр. руські князівства зазнали спустошливої навали монголів. Проте руські князівства діяли нарізно, тому були приречені на загибель.
- Оселившись у степах, монголи заснували державу Золота Орда, що стала складовою могутньої Монгольської імперії.
- Руські князівства на тривалий час потрапили під монгольське панування. Це затримало та змінило їх подальший розвиток.

Запам'ятайте дати

31 травня 1223 р. — битва на річці Калка.

1237—1241 рр. — монгольська навала на Русь.

1239 р. — спustoшення монголами Переяславського та Чернігівського князівств.

Кінець 1240 р. — оборона Києва.

1240—1241 рр. — спustoшення монголами Київського князівства і Галицько-Волинської держави.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Знайдіть на карті». **Правила гри.** Учні та ученици об'єднуються у три команди. Перша команда (двоє осіб) готує перелік із 12 географічних об'єктів, які пов'язані з певними історичними подіями (тут: пов'язані з монгольською навалою на Русь). Треба вказати суттєві ознаки об'єкта, при цьому не називаючи його. Друга команда (двоє осіб) має за чітко визначений час (10 секунд на один географічний об'єкт) показати ці об'єкти на стінній карті. Третя команда експертів (двоє осіб) визначає правильність складання та виконання завдань.
- ▲ **2.** Якою була реакція руських князів на першу появу монголів біля кордонів Русі-України? **3.** Чому трагедія на річці Калка не спонукала руських князів зміцнювати оборону своїх володінь? **4.** Чому монголи змінили тактику, коли вступили в межі Галицько-Волинської держави? **5.** Як проявлялося панування монголів на землях Київського, Переяславського й Чернігівського князівств? **6.** Чому монголи не включили землі руських князівств безпосередньо до своєї держави і не ліквідували владу князів? **7. Робота в малих групах.** Чому руські князі зазнали поразки в боротьбі з монгольською навалою?
- ◆ **8. Колективне обговорення.** Чим монгольська навала відрізнялася від нападів кочовиків, яких зазнавала Русь-Україна в по-передні століття? **9.** Складіть хронологічну таблицю «Монгольська навала на Русь».
- ★ **10.** Складіть розповідь про монгольську навалу на північно-східні князівства та її результат. **11.** Чому жителі Києва та інших руських міст до останнього захищали від навали Батия свої міста, розуміючи, що вони приречені? Аргументуйте свою відповідь. **12. Робота в парах.** Дovedіть, що боротьба жителів Київського князівства і Галицько-Волинської держави мала геройчний характер.

Столиця Золотої Орди — Сарай — спочатку була звичайною ставкою правителя кочовиків. Проте згодом з'явилися постійні будівлі, завдяки яким місце ставки хана перетворилося на місто. Центральну частину міста займала площа близько 10 км², територія навколо була забудована помістями та садибами, а це ще близько 20 км². У час свого розквіту багатонаціональне населення міста становило близько 75 тис. осіб. Крім монголів, тут жили слов'яни, половці, алани, черкеси, болгари тощо. Кожна етнічна група селилася в окремому кварталі. Ремісники різних спеціальностей теж селилися окремими кварталами. Палаци й громадські будівлі споруджували виключно з обпаленої цегли, будинки звичайних жителів — із цегли-сирцю та дерева. Сарай мав каналізацію й систему водопостачання, а деякі будівлі — навіть систему центрального опалення. Оборонних споруд до середини XIV ст. місто не мало.

§ 17. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) у період піднесення і стабілізації (друга половина XIII ст.)

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: коли і за яких обставин було відновлено Галицько-Волинську державу, що була зруйнована монгольською навалою; як складалися відносини між Галицько-Волинською державою та Золотою Ордою; яку внутрішню й зовнішню політику проводив Данило Романович.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Коли й ким була утворена Галицько-Волинська держава? 2. У якому році Данило Романович відновив батьківську спадщину? 3. Які наслідки мала навала Батия для Галицько-Волинської держави?

Данило Романович.
Воскова фігура.
Сучасна реконструкція

1. Відновлення Галицько-Волинської держави. Монгольська навала, хоча й завдала значної шкоди Галичині та Волині, усе ж не мала таких катастрофічних наслідків, як для Переяславщини, Київщини та Чернігівщини. І ці землі навіть не потрапили в безпосередню залежність від Орди. Міста й господарство земель швидко відновилися, проте єдиність Галицько-Волинської держави, що ледь відродилася напередодні навали, була порушена. Данилові й Василькові Романовичам знову довелося долати опір бояр і відстоювати своє право на державу в боротьбі із сином чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростиславом.

У такому скрутному становищі Данило проявив свої кращі якості державного діяча й політика. Спочатку він приборкав бояр, які підтримували Ростислава. Потім князь пішов і проти самого претендента на його престол, який спирається на воєнну силу Угорщини та Польщі.

Вирішальна битва між противниками відбулася **17 серпня 1245 р.** під **Ярославом**, де Данило та його брат Василько здобули близькочу перемогу. Ця перемога поклала край тривалій боротьбі за відновлення єдності Галицько-Волинської держави.

Данило Галицький під Ярославом.
Художник А. Теленик

У битві під Ярославом 17 серпня 1245 р. Данило Романович проявив справжній талант полководця. Він розмістив війська так, що наумисно послабив центр своїх позицій. Це дало змогу під час бою заманити угорське військо та дружину Ростислава під фланговий удар своєї добірної кінноти. Під час бою Данило перебував у самому центрі подій та особисто захопив хоругву командувача угорських військ Фільня і порвав її, засвідчивши повну та остаточну перемогу. Були схоплені Фільний і командувач польських військ Флоріан, а також багато ворожих Данилу бояр. Лише Ростиславові вдалося втекти. Спочатку він переховувався в Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

2. Боротьба проти монгольської зверхності. Зміцнивши свою владу, Данило Романович знову опинився перед загрозою монгольської навали. Хан Батий вимагав віддати йому Галич. Як назначав галицький літописець, Данило подумав і відповів: «Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!».

Батий поважав мужніх і сповнених гідності людей.Хоча Данилові довелося визнати зверхність монгольського хана, вона виявилася досить помірною. Князь лише мав надавати ханові допоміжні загони в його походах. Проте навіть така залежність обтяжувала Данила («О, лихіше лиха честь татарська!»).

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність своєї держави, не впустив монгольських баскаків на рідні землі, отримавши перепочинок для підготовки до збройної боротьби з Ордою.

Своїми головними союзниками Данило вважав руських князів, яких не влаштовувала влада монголів. Одним із них став великий князь володимиро-суздальський Андрій Ярославич. Здійснюючи незалежну від Орди політику, він скріпив союз із Данилом, одружившись із його дочкою.

Однак цей союз не став запорукою успіху. Монголи заходали несподіваного удару по Володимиро-Суздальському князівству. Андрій Ярославич був змушенний втекти до Швеції.

Незважаючи на втрату союзника, Данило не залишив своїх намірів звільнитися від влади Орди. Значну увагу князь приділяв побудові укріплених міст. Він реорганізував військо, запозичивши все краще у військовому мистецтві Заходу й Сходу. Князівська важкоозброєна кінна дружина була переозброєна на зразок західноєвропейських рицарів. Також була створена легка кіннота, озброєна луками й шаблями на зразок монгольських.

Після тривалих переговорів було досягнуто згоди з Папою Римським Інокентієм IV. У 1253 р. він закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії до хрестового походу проти монголів і направив Данилові королівську корону, сподіваючись підпорядкувати собі православну митрополію Галицько-Волинської держави. Цього ж року Данило Романович без осібливих урочистостей коронувався в Дорогочині, перетворивши свою державу на **Королівство Руське**.

Конфлікт із монголами прискорила боротьба за Болохівську землю (область у верхів'ях річок Південний Буг, Тетерев, Случ), що увійшла до складу Золотої Орди після монгольської навали. У 1254—1255 рр. війська короля Данила вторглися до Болохівської землі й захопили її. Також була зроблена спроба взяти Київ.

Тим часом у Золотій Орді відбулася зміна влади. Після смерті Батия новим ханом став Берке, який у відповідь на дії Данила вислав проти нього намісника **Куремсу**. Однак його війська не змогли здолати опір міст Володимира

Руські князі в Орді.
Сучасний малюнок

Галицький боярин XIII ст.
у західноєвропейському
озброєнні з візантійським
шоломом. Реконструкція І. Дзися

Корона Данила Романовича.
Сучасна реконструкція

Данило Галицький приймає послів. Художник П. Андрусів

Куремса. Кадр із кінострічки «Данило — князь Галицький». Режисер Я. Лупій

? Розгляньте картину та складіть імовірний діалог Данила Романовича з послами.

Літописець дав влучну характеристику діяльності Данила: «[Був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви... і братолюбством він світівся був із братом своїм Васильком».

Карта «Галицько-Волинська держава в другій половині XIII — першій половині XIV ст.»

Портрет князя Льва Даниловича. Художник Л. Долинський. XVIII ст.

й Луцька. Куремса був змушений відступити в степ. Це був перший успіх руських князів у боротьбі з монголами.

У літку 1258 р. хан Берке спрямував до Галицько-Волинської держави величезне військо на чолі з досвідченим полководцем **Бурундаем**, який вирішив діяти шляхом залякування. Він запросив Данила й Василька на знак підтвердження своїх зобов'язань перед Ордою взяти участь у спільному поході проти Литви. Брата, не маючи реальної можливості чинити опір, погодилися.

Похід на Литву монголи здійснили з особливою жорстокістю. Це справило гнітюче враження на населення Русі, Литви й Польщі. Після демонстрації сили Бурундай заявив: «Якщо ви мої мирники (союзники), розкидайте городи свої всі». Протистояти новій навалі було неможливо, і на знак покори довелося розібрati укріplення міст Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а укріplення Володимира були спалені. Лише залога Холма відмовилася користися вимогам монголів і відбila всі їхні спроби захопити місто. Розлючений Бурундай спрямував свій гнів на Польщу, де вчинив жахливе розорення.

Дії Бурундая зруйнували всі плани Данила, і йому довелося починати все спочатку. Однак роки брали своє: князь часто хворів і вже не міг дієво втілювати в життя свої наміри. У 1264 р. він помер. В історію князь увійшов як **Данило Галицький**, оскільки вся його діяльність здебільшого була пов'язана з Галичиною.

3. Лев Данилович і Володимир Василькович. Після смерті Данила єдиним правителем Галицько-Волинської держави залишився його брат **Василько** (1264—1269 рр.).

Однак володіння, що раніше належали Данилові, були розділені між трьома його синами — Львом, Мстиславом та Шварном. Лев Данилович отримав Галич і Перемишль, Мстислав — Теребовлянщину, Луцьк та Дубно, Шварно —

Белз, Холм, Дорогочин, Чорну Русь та «червенські міста». Після смерті Василька Волинь успадкував його син Володимир Василькович. Проте Романовичі вели спільну зовнішню політику, особливо щодо Литви, Польщі та Золотої Орди.

Серед усіх Романовичів найбільш енергійним і войовничим правителем вважається князь **Лев I** (1264—1301 рр.). Він був одним із найпомітніших політиків тогочасної Східної Європи. Однак князь не завжди діяв виважено, послідовно і в інтересах держави, через що дістав прізвисько **Шалений**.

Розгніваний, що не йому, а молодшому брату Шварну литовський князь Войшелк передав владу над Литвою, Лев убив Войшелка, чим фактично поклав край можливості об'єднання Литви й Русі під владою Романовичів.

Більшу частину свого тривалого правління Лев Данилович провів у майже безперервних війнах із сусідами. У 1279 р. Лев Данилович втрутівся в боротьбу за володіння Krakівською землею (Малопольщею), де після смерті князя не залишилося наступника. Однак, не маючи підтримки серед місцевої знаті, приеднав до своїх володінь лише Люблін. Більш-менш значним успіхом князя було відвоювання в Угорщині частини Закарпаття із центром у Мукачевому.

У своїх зовнішньopolітичних діях Лев Данилович неодноразово спирається на військову могутність монгольських ханів.

Постійні війни призвели до занепаду володіння Льва Даниловича. Лише наприкінці життя він став перейматися господарськими питаннями, зокрема запросив вірменську громаду до Львова для налагодження нових торговельних зв'язків.

Повною протилежністю Льва Даниловича був волинський князь **Володимир Василькович** (1269—1288 рр.). Свої володіння він зробив процвітаючими. Зростали міста, розвивалися торгівля й ремесла. За сприяння князя велося будівництво церков, монастирів, розвивалося літописання.

Сусідні правителі шанували Володимира як мудрого та справедливого правителя. У зовнішній політиці він віддавав перевагу дипломатії.

Під 1279 р. у літописі вміщено таку розповідь: «Прислали ятвяги своїх послів до Володимира, таке кажучи: «Пане наш, князю Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів... Пане, не помори нас [голодом], допоможи нам прогодуватися». Володимир... послав їм жита, хоча і в його володіннях було сутужно з хлібом». Значення цієї події важко переоцінити, адже близько трьох століть Русь-Україна та ятвяги воювали між собою, а тепер ятвязькі князі зверталися по допомозу до князя тієї землі, яка найбільше потерпала від їхніх набігів.

У 1289 р. землі Володимира за заповітом успадкував **Мстислав Данилович**. Він приеднав Волинське князівство до свого Луцького й тим самим став стримуючою силою для запального Льва, який мав зважати на інтереси брата.

Наймолодший син короля Данила **Шварно** був одружений із дочкою литовського князя Міндовга. У 1267 р. литовський князь Войшелк передав владу над Литвою Шварну. Розміри утвореної в результаті цього акту держави вражают уяву. Протягом **1267—1269 рр.** це була найбільша країна в Європі, кордони якої простягалися від Балтійського до Чорного моря, від Вісли до Дніпра. На жаль, це піднесення тривало недовго. У 1269 р. Шварно несподівано помер.

Володимир Василькович.
Ікона. ХХ ст.

Володимир Василькович був одним із небагатьох князів, про якого літопис залишив словесний портрет: «Цей благородний князь Володимир був високий на зрост, широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав кучеряве. Бороду він стриг; руки й ноги в нього були гарні, голос низький. Він тлумачив книжне писання, тому що був великий філософ, лагідний, смиренний, незлобивий, правдивий».

Запам'ятайте дати

- 17 серпня 1245 р.** — битва під Ярославом.
- 1253 р.** — коронування Данила Романовича.
- 1254—1259 рр.** — походи монголів під проводом Куремси та Бурундая.
- 1264 р.** — смерть короля Данила Романовича.
- 1267—1269 рр.** — правління Шварна Даниловича у Великому князівстві Литовському.

Мстислав проявив себе як миролюбний і розважливий політик. Про його правління літописець розповідав: «Він держав мир із навколошніми землями: із німцями, Литвою. Землю свою держав величною аж по татар, а сюди — по ляхи і Литву».

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Правління Данила Романовича та його брата Василька було часом піднесення Галицько-Волинської держави.
- Отримавши королівську корону в 1253 р., Данило перетворив свою державу на Королівство Руське, яке стало вагомим чинником розвитку Східної Європи. Проте Данилу не вдалося позбутися монгольської залежності.
- За нащадків Данила й Василька Галицько-Волинська держава була сукупністю князівств, але зберегла єдність, розширювалися її володіння.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Продовжте розповідь». **Правила гри.** Два(-ї) учасники(-ці) гри мають продовжити розповідь, фрагмент якої наведено. Кожен(-на) учасник(-ця) додає по одному реченню. Виграє той(-а), речення якого(-ї) буде останнім. 1) Королівство Руське в період піднесення... 2) Після монгольської навали значна частина володінь галицько-волинських князів лежала в руїнах. Найбільшою втратою став Київ...
- ▲ 2. Як вплинула монгольська навала на становище Галицько-Волинської держави? 3. Як складалися відносини Данила Романовича із Золотою Ордою? Поясніть слова Данила: «О, лихіше лиха честь татарська!». 4. Чому Данило Романович прийняв королівську корону від Папи Римського? 5. **Робота в малих групах.** Поміркуйте та обговоріть, чи можна назвати Данила Романовича успішним князем. Свою відповідь аргументуйте. Назвіть, яка з перемог Данила Романовича була найважливішою. 6. Якими були наслідки зовнішньої політики князя Льва Даниловича?
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** Як впливала монгольська загроза на розвиток Галицько-Волинської держави в період її піднесення? 8. Покажіть на карті території, які займала Галицько-Волинська держава в період її піднесення за правління Данила Романовича і Льва Даниловича. 9. Складіть хронологічну таблицю подій у Галицько-Волинській державі в період її піднесення. 10. Порівняйте діяльність князів Романа Мстиславича та Данила Романовича. Визначте спільне й відмінне. Відповідь подайте у вигляді таблиці. 11. Якими були відмінності зовнішньої політики Данила Романовича і Льва Даниловича?
- ★ 12. **Робота в парах.** Чи можна однозначно стверджувати, що після смерті Данила Романовича існувала єдина Галицько-Волинська держава?

Пам'ятник королю Данилові у Львові. Скульптори В. Ярич, Р. Романович

§ 18. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) у період поступового занепаду (перша половина XIV ст.)

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: що зумовило поступовий занепад Галицько-Волинської держави та припинення династії Романовичів; яким було правління останнього галицько-волинського князя; якими були причини загибелі Галицько-Волинської держави; чим відзначилося правління князя Любарт на Волині.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. За часів правління якого князя Галицько-Волинська держава досягла розквіту? 2. Яку внутрішню та зовнішню політику здійснював Данило Романович? 3. Назвіть нащадків Данила Романовича. Як їхня політика вплинула на подальшу долю держави?

1. Правління Юрія I. Загибель князів Андрія і Льва II.

Після смерті Мстислава і Льва I Даниловича більшу частину Галичини та Волині успадкував **Юрій I Львович (1301—1308 (1314—1315) pp.)**.

Дитячі роки Юрія минули в постійних походах і війнах, у яких він брав участь разом зі своїм батьком Львом. Проте роки свого самостійного правління він провів переважно в мірі. Юрій I переніс свою столицю з Холма до Володимира, тим самим знову з'єднавши Волинь і Галичину, але то вже була зовсім інша Галицько-Волинська держава, ніж за часів Данила. Юрій I був змушений поступитися Литві Дорогочином і Берестям, Польщі — Західною Галичиною та Люблюном, Угорщині — Закарпаттям.

Проте, скориставшись послабленням Золотої Орди, у якій спалахнула міжусобна війна, Юрій I відновив владу над Пониззям, розширивши його кордони аж до гирла Дністра й Південного Бугу, і звільнився від зверхності монголів. Він установив дружні відносини з Польщею та Тевтонським орденом.

Юрій I домігся утворення **окремої Галицької православної митрополії (1303 р.)**, зміцнивши свою владу та незалежність держави. Галицька митрополія включала в себе Галицький, Волинський, Луцький, Перемишльський, Турівський, Холмський єпископати.

Такий крок Юрія I був продиктований подією, яка сталася в 1299 р., коли митрополит київський і всієї Русі перебрався до Московської землі. Першим митрополитом галицьким був, імовірно, грек Нифонт, а другим — русин Петро, який згодом під тиском константинопольського патріарха перебрався до Володимира-на-Клязьмі.

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською державою вступили його сини **Андрій і Лев II (1308—1323 pp.)**, що титулувалися як «божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимириї». Інформації про їх

Юрій I Львович.
Середньовічний малюнок

Польський хроніст Ян Длугош розповідає: «Юрій був людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. За його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту».

Печатка Льва II
з його зображенням

Юрій II Болеслав.
Сучасний малюнок

6 квітня 1340 р. князь Юрій II прибув до міста Володимира. Наступного дня володимирський тисяцький Юрій Лисий справив на честь князя бенкет. Під час цього бенкету хтось підсипав до княжої чаши з вином отруту. Вона виявилася настільки сильною, що Юрій II одразу помер. Винуватців злочину так і не знайшли.

правління вкрай мало. Відомо, що між 1316—1320 рр. та в 1323 р. брати змогли відбити напади монголів, а також стримати наступ литовців. Проте під час одного з боїв за невідомих обставин Андрій і Лев II загинули. Династія Романовичів припинилася.

2. Правління Юрія II Болеслава. На початку 1325 р. галицько-волинський престол посів 14-річний син мазовецького князя й дочки Юрія I Львовича Болеслав Тройденович. Він прийняв православ'я та став останнім самостійним володарем князівства під ім'ям **Юрій II Болеслав (1325—1340 рр.)**.

Незважаючи на своє польське походження, князь здійснював антипольську політику. Для цього він уклав союз із Литвою, одружившись із дочкою литовського князя Гедиміна Євфимією, і Тевтонським орденом. Другий напрям політики він убачав у протидії монголам.

За його правління було остаточно втрачено землі Берестейщини, Підляшшя та Пониззя.

Хоча в зовнішній політиці князя були певні успіхи, міцної опори серед місцевої знаті його правління не знайшло. Князю докоряли за надмірну підтримку городян-іноземців — чехів і німців, поблажливість щодо католицького духовенства, а також утиски в правах волинської верхівки.

Щоб усунути від влади свавільних бояр, Юрій II намагався реформувати систему управління державою. Так, до боярської ради були включені лише ті бояри, що безпосередньо служили князеві. Владу на місцях він передав своїм відданим намісникам (палатинам), які зосередили у своїх руках адміністративну, судову й військову владу.

Юрій II знову відновив Галицьку православну митрополію. Митрополитом став Теодор.

Однак боротьба з боярами коштувала Юрію II життя. У 1340 р. його було отруено.

3. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинської держави. Раптова смерть Юрія II не дала новій династії можливості утвердитися в Галицько-Волинській державі. Ще в 1339 р. Польща й Угорщина домовилися про спільні дії проти Галицько-Волинської держави. Смерть князя стала сигналом до вторгнення.

Польський король **Казимир III Великий (1333—1370 рр.)** уже через кілька днів після смерті Юрія II оволодів Львовом, де захопив князівську скарбницю, а далі стрімко пройшовся Волинню, узявши Володимир. Проте втримати ці території він не міг. У Галичині бояри на чолі з **Дмитром Дедъком (Дятьком)** звернулися по допомогу до монголів, а на Волинь рушило сильне литовське військо. У результаті

Казимир III був змушений визнати владу місцевого боярина Дмитра Дедька. Під титулом управителя (або старости) Руської землі він визнавав себе васалом волинського князя Любарта, Казимира III і тогочасного короля Угорщини Лайоша I Великого.

Проте така ситуація довго тривати не могла. Після смерті Дмитра Казимир III відділив від Галичини Сяноцьку землю, а в 1349 р. здійснив масштабний похід, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року місто Володимир, Берестейщину й Белзьку та Холмську землі захопив волинський князь Любарт, який мав більше підстав на панування в Галицько-Волинській державі. Проте поляки перейшли в новий наступ і змогли відвоювати деякі землі.

Зрештою в 1352 р. між Польщею та Литвою було укладене перемир'я: Галичина відійшла до складу Польщі, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм і Берестейщиною — до складу Литви. Такий поділ був скріплений «Вічним миром» 1366 р., у результаті якого територія Польської держави збільшилася в 1,5 разу. Проте боротьба за Галичину не припинилася.

На захоплених землях польська влада одразу почала запроваджувати польське право та систему управління. Одночасно із цим насаджувався католицизм і чинилися всілякі перешкоди для розвитку православ'я. Уже в 1361 р. було утворено католицьке архієпископство із центром у Львові. У 1374 р. константинопольський патріарх ліквідував Галицьку православну митрополію. Наприкінці XIV ст. її було відновлено, але на початку XV ст. знову скасовано.

Після смерті Казимира III у 1387 р. за династичною угодою Галичина від Польщі перейшла до Угорщини. Тут «Королівство Галицьке» стало власним володінням короля Лайоша I Великого, який додав собі титул «короля Русі». Правителем приєднаних земель він поставив свого племінника — сілезького князя Владислава Опольського. «Королівство Галицьке» стало васалом Угорщини.

Проте Владислав, що правив у Галичині в 1372—1378 і 1385—1387 рр., прагнув позбутися залежності. Він створив свій апарат управління, карбував власну монету з гербом і навіть титулувався «самодержцем Русі». Однак у реалізації своїх планів Владислав спирається не на місцеве українське населення, а на переселенців — поляків, німців, угорців; активно насаджував католицизм.

Така політика робила його владу хиткою, що дало змогу Польщі після смерті Лайоша I знову захопити Галичину. Цьому сприяло те, що королевою Польщі було обрано молодшу дочку Лайоша I Ядвігу. Чоловіком Ядвіги й королем Польщі за умовою Кревської унії 1385 р. став литовський князь Ягайло.

Казимир III Великий.
Художник Я. Матейко

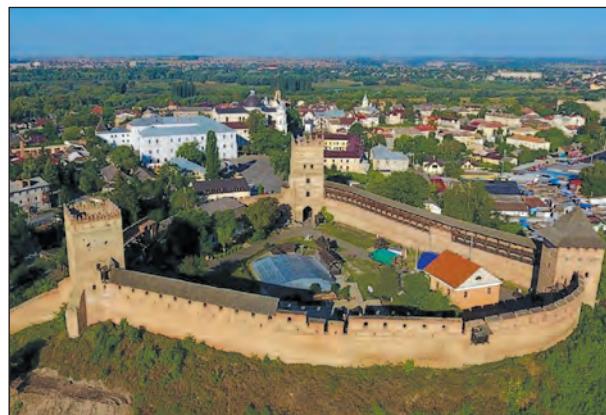
Карта «Українські землі у другій половині XIV ст.»

Лайош I Великий.
Художник М. Баччареллі

Закладення Казимиром III Великим католицького собору у Львові. Художник Я. Матейко

Замок Любарта в Луцьку.
Сучасний вигляд

Печатка Владислава Опольського

Підписуючи унію, Ягайло зобов'язувався «навік приєднати всі свої землі, литовські й руські, до Корони Польської».

Таким чином, до 1772 р. Галичина перебувала під владою Польщі.

4. Волинь за правління Любарта. Любарт Гедимінович (? — 1385) — син великого князя литовського Гедиміна. Він прийняв православну віру й одружився з дочкою галицького й волинського князя Андрія Юрійовича Анною-Буче. Завдяки цьому династичному шлюбу після смерті братів Андрія та Льва II Юрійовичів він отримав Східну Волинь із Луцьком як зять померлого й переселився на ці землі.

Після смерті Юрія II Болеслава Любарт став першим претендентом на Галицьке князівство (він був дядьком Болеслава по лінії матері). Проте, як уже зазначалося, йому довелось майже 40 років відстоювати своє право на ці землі. За «Вічним миром» 1366 р. Любартові залишився лише Луцьк. Решту земель Волині отримав Олександр Коріятович як намісник польського короля. Однак Любарт не бажав миритися із ситуацією.

Скориставшись смертю Казимира III та присутністю на його похороні Олександра Коріятовича, він легко захопив Володимир і зруйнував польський замок. У 1382 р. після запеклої боротьби Любарт повернув собі й Галичину. (Проте вже після смерті Любарта Галичина знову відійшла до Польщі.)

Незважаючи на тяжкі війни й великі невдачі, Любарт дбав про розвиток торгівлі, був засновником оборонного замку в Луцьку, зводив церкви, побудував місто Любар. А найголовніше: за його князювання Волинь залишалася руською (українською) землею за своєю суттю.

Князь Любарт Гедимінович.
Художник А. Сlapшиш

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- За правління Юрія I Королівство Руське опинилося під владою одного правителя. Йому вдалося стабілізувати становище держави. Одним із головних досягнень правління Юрія I було створення Галицької православної митрополії (1303 р.).
- Припинення династії Романовичів дало поштовх швидкому занепаду Галицько-Волинської держави. Отруєння Юрія II Болеслава не дало утвердитися новій династії. Головними причинами цього були боярське свавілля та агресія сусідніх держав — Польщі, Угорщини та Литви.
- Після смерті Юрія II Болеслава між Польщею, Угорчиною та Литвою спалахнула запекла боротьба за галицько-волинську спадщину. Зрештою за «Вічним миром» 1366 р. Галичина увійшла до складу Польщі, а Волинь — до складу Литви.
- У складі Литви Волинь під владою князя Любарта зберігала свій руський (український) характер, у той час як у Галичині він нещадно викорінювався.

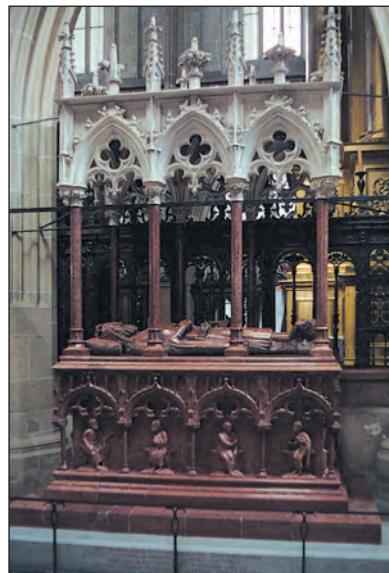

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно передати зміст пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає той(-а), у кого розповідь буде стислішою, але водночас правильно передаватиме зміст матеріалу. Гру доцільно проводити в письмовій формі.
- ▲ 2. Якими були найважливіші події в житті Галицько-Волинської держави першої половини XIV ст.? 3. З ініціативи якого князя було створено Галицьку православну митрополію? 4. Чим політика Юрія I Львовича відрізнялася від політики його батька? 5. Розкрийте зв'язок між заходами правління князя Юрія II Болеслава та його трагічною смертю. 6. Чому, на вашу думку, після отруєння Юрія II не було жодного претендента на владу з колишніх князівств Русі-України? 7. Яким був результат правління князя Любарта Гедиміновича на Волині?
- ◆ 8. **Колективне обговорення.** Яку дату можна вважати кінцем існування Галицько-Волинської держави? 9. Покажіть на карті, як були розподілені між сусідніми державами володіння Галицько-Волинської держави. 10. Складіть план розповіді за темою «Загибель Галицько-Волинської держави». 11. Визначте роль Дмитра Дед'ка в долі Галицько-Волинської держави. 12. Складіть схему «Причини загибелі Галицько-Волинської держави». Зробіть відповідні висновки.
- ★ 13. **Робота в малих групах.** Чи мала Галицько-Волинська держава шанс за тогочасних умов зберегти незалежність? Поясніть свою відповідь. 14. Чому після припинення династії Романовичів у Королівстві Руському розпочалася боротьба за поділ його володінь, а не за утвердження нової династії? Чому між країнами-сусідами велася така гостра боротьба за галицько-волинську спадщину?

Запам'ятайте дати

- 1301—1308 pp.** — правління Юрія I Львовича.
- 1303 р.** — створення окремої Галицької православної митрополії.
- 1323 р.** — загибель князів Андрія і Льва II; припинення династії Романовичів.
- 1325—1340 pp.** — правління Юрія II Болеслава.
- 1325—1385 pp.** — правління Любарта Гедиміновича на Волині.
- 1349 р.** — захоплення Галичини польським королем Казимиром III.
- 1366 р.** — «Вічний мир» між Литвою та Польщею. Поділ галицько-волинської спадщини між двома державами — Польщею (Галичину) і Литвою (Волинь).
- 1387 р.** — остаточне встановлення польської влади в Галичині.

Надгробок Казимира III у Вавельській кафедрі в Кракові (Польща)

§ 19. Культура Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) XIII — першої половини XIV ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були особливості культури Галицько-Волинської держави; у чому проявилися особливості галицько-волинського літописання; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Галицько-Волинської держави збереглися до нашого часу.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Назвіть основні джерела дослідження культури Русі-України. 2. У чому полягають особливості літописання в Русі-Україні? 3. Назвіть визначні архітектурні пам'ятки Русі-України.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Головні особливості

Велика роль церкви

Збереження слов'янської спадщини

Поєднання західноєвропейського та слов'яно-візантійського впливів

Формування української національної культури

Вплив війн, міжусобиць, що відбувалися на території держави

Графіті на стінах церкви Святого Пантелеймона в с. Шевченкове (Івано-Франківська обл.)

1. Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави. Культура Галицько-Волинської держави є складовою частиною культури Русі-України. При цьому вона має власні самобутні риси та оригінальність.

Галицько-Волинська держава була відкрита для культурних впливів як Заходу, так і Сходу, але при цьому вона зберігала свою східнослов'янську своєрідність і перебувала під впливом православної церкви.

Незважаючи на те що риси культури Галицької та Волинської земель мають відмінності, їхній розвиток відбувався одночасно, а процеси були тотожними. Це дає змогу вченим розглядати культуру Галицько-Волинської держави як цілісне явище.

Культура Галицько-Волинської держави стала однією зі складових формування української культури.

2. Освіта. У Галицькій і Волинській землях освіта продовжувала традиції Русі-України. При церквах, особливо при монастирях, єпископських кафедрах існували школи. До них приймали хлопчиків із семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали писарчуками в князівській або єпископській канцелярії, ставали священниками або продовжували справу батьків. Поширенім було й домашнє навчання, особливо для дітей бояр.

У Галицькій і Волинській землях також діяли бібліотеки при монастирях і князівських палатах. Існують відомості про велику книгозбирню князя Володимира Васильковича. Про освіченість широких верств населення Галицько-Волинської держави свідчать пам'ятки писемності XII—XIV ст. та археологічні знахідки: предмети для письма, написи на стінах церков (графіті), бересті, речах, зброй та знаряддях праці (мітки), грамоти князів на пергаменті тощо.

Галицько-Волинський літопис містить величезну кількість згадок про писців, князівські канцелярії, архіви, грамоти, заповіти, купчі тощо.

3. Література і літописання. Найбільш ранньою літописною пам'яткою Галичини й Волині є «Повість про осліплення Василька», написана в 1097 р. невідомим автором. У ній розповідається про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь.

Найяскравішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є **Галицько-Волинський літопис**. Він був знайдений у 1809 р. істориком М. Карамзіним. Крім художньої самобутності, літопис вирізняється глибоким змістом. Літописці, яких, на думку вчених, було щонайменше п'ятеро, майстерно передають події тогочасної епохи. Ідейно літопис був спрямований проти боярського свавілля та прославляв руську зброю і Руську землю. Літопис також є цінним джерелом для вивчення давньоукраїнської мови.

4. Архітектура. У галицьких та волинських містах переважали споруди з дерева, але було багато й кам'яних будівель: храмів, князівських палаців, замків, укріплених дворів бояр. Спочатку кам'яними були лише храми й князівські палати.

Перші кам'яні храми в Галичині та на Волині з'явилися досить рано — від **кінця IX — початку X ст.**, що було зумовлено впливом чеської архітектури. На жаль, більшість храмів, збудованих до XIII ст., назавжди втрачена.

У **XII—XIII ст.** сформувалися волинська і галицька архітектурні школи. На волинських будівничих відчутний вплив справила київська школа, а галицькі архітектори використовували як традиції Русі-України, так і надбання західноєвропейських майстрів.

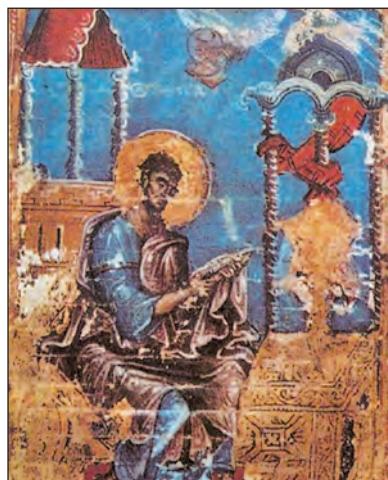
До нашого часу зберігся **Успенський собор у Володимири-Волинському**. Він був збудований у **1160 р.** київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславича. Ця шестистовпна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд. Його сучасник — **Успенський собор у Галичі**, збудований Ярославом Осмомислом у **1157 р.**, зберігся до нашого часу лише у вигляді руїн. Це був чотирьристовпний однокупольний храм, оточений галереями та прикрашений білокам'яним різьбленням. Він є яскравим виразником галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з поширеного в Європі романського стилю.

У Галичі будували не із цегли, а з місцевої сировини, використовуючи алебастр і вапняк. На території міста археологи знайшли близько 30 кам'яних будівель. До особливостей галицької архітектури належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами.

На місці давнього Галича (тепер тут розташоване село Шевченкове Івано-Франківської обл.) до нашого часу збе-

Галицько-Волинський літопис складається із двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літопису Данила Галицького (розповідає про події 1205—1258 рр.) і Волинського літопису (1258—1290 рр.).

Літопис Данила Галицького містить окремі повісті, що були об'єднані укладачами в більш пізній час. Центральною темою літопису є життя князя Данила Романовича. Ця праця описує широку картину подій у сусідніх землях: Угорщині, Польщі, Литві, інших руських князівствах, Золотій Орді. Літопис — майже єдине джерело, яке дає змогу відтворити основні події в Мазовецькому князівстві та Литві цього періоду. У Волинському літописі багато уваги приділено розвитку культури на землях Галичини та Волині.

Євангеліст Лука. Малюнок із Волинського Євангелія. XIII ст.

Успенський собор у Володимири-Волинському. Сучасний вигляд

Кам'янецька вежа (Білорусь). Сучасний вигляд

Найстарішою іконою, що збереглася в Галичині, є фрагмент візантійської ікони «Менологія» (кінець XII — початок XIII ст.). Вона була знайдена в 1930 р. в церкві Святого Миколая в Тур'ї поблизу Старого Самбора (Львівська обл.), але до науковців потрапила лише в 1983 р. Зображені на ній фігури святих мають підкреслено видовжені пропорції з малими головами. Одяг святих поданий у темних тонах. Серед них виділяється постать великомученика Георгія.

реглася церква Святого Пантелеймона (XII—XIII ст.), яка також належить до галицької архітектурної школи.

У XIII ст. в Галицько-Волинській державі велося активне будівництво міст і фортець. Так, на Волині поряд із Холмом були збудовані укріплені міста Данилів, Кременець, Угровськ, у Галичині — Ярослав, Сянік. Усі вони мали оборонні споруди, які були не в змозі здолати навіть монгольські війська з їхньою облоговою технікою.

Від кінця XIII ст. на Волині під впливом західноєвропейської оборонної архітектури розпочалося будівництво нового типу оборонних споруд — **донжонів** (мурованих «веж-стовпів»). До сьогодні такі вежі збереглися в околицях міста Холм (село Стовп'є, Польща) та в місті Кам'янець (Білорусь). У XIV ст. розгорнулося будівництво кам'яних замків, першим серед яких був замок у Луцьку.

5. Образотворче мистецтво. Мистецька культура Галицько-Волинської держави представлена монументальним живописом (фресками) та іконами.

Фресковим живописом, який продовжував київські традиції, було розписано головні храми міст Волині й Галича. Проте починаючи з останньої чверті XII ст. будували храми, у яких не було фресок. До таких споруд, наприклад, належить собор у Луцьку.

Водночас фрески значною мірою поширилися в князівських палацах. Існують літописні свідчення, що ними були прикрашені палати Ярослава Осмомисла. Усі вони мали світські мотиви. До нашого часу майже не збереглося значних фрагментів фресок, за винятком розпису Вірменського собору у Львові, що датується XIV—XV ст.

В оформленні храмів Галичини та Волині акцент робили на **іконах**, які утворювали цілі ансамблі.

Спочатку храми прикрашали двома великими за розмірами іконами, що нагадували фресковий розпис. Згодом їхня кількість збільшилася. Було створено **іконостас** — особливу перегородку, що закривала вівтарну частину й складалася з кількох рядів ікон.

Ікони, що були поширені в Галичині та на Волині, мали візантійське або київське походження. Згодом тут постали власні школи іконопису. Його розквіт припадає на **кінець XIII — початок XIV ст.** Особливістю іконопису цього періоду є те, що він розвивався без суворого контролю з боку церкви або влади.

Митці іноді порушували канони (правила), тому зображення на іконах мали легку об'ємність, чим суттєво відрізнялися від візантійських зразків.

До найкращих зразків галицько-волинського іконопису цього періоду належить чудодійна ікона Волинської Богоматері («Одигітря» з Покровської церкви в Луцьку, початок XIV ст.). Вона вражає глядача особливою суворістю

Вірменський собор у Львові. Сучасний вигляд

образів Богоматері й малого Ісуса, якої не було в іконах попереднього періоду. Свідченням проникнення елементів народного мистецтва є сорочка Ісуса, прикрашена вишитими квітами.

Ще одним шедевром іконопису є шанована в Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері (XIV ст.), що була написана в Галичині.

У галицько-волинських землях у цей період набула поширення **скульптура**. Цей вид мистецтва розвивався у формі рельєфу, яким прикрашали храми. Яскравим зразком скульптури цієї доби є шиферний рельєф XIII ст. із зображенням Святого Димитрія. Зараз він зберігається в Кам'янець-Подільському музеї.

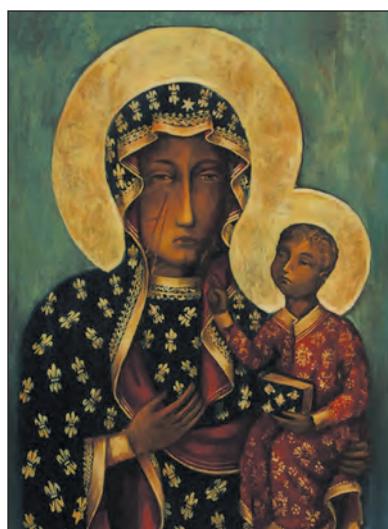
Під час розкопок руїн Успенського собору в Галичі було знайдено рельєфне зображення дракона, із пащі якого виростає пишна гілка. Щедро прикрашені рельєфами також церкви Святого Пантелеймона в Галичі та Іоанна Златоуста в Холмі. Їхнім творцем був «великий хитрець Авдій». Це перше ім'я майстра скульптури, яке знає історія українського мистецтва.

Мистецтво Галицько-Волинської держави представлене і **книжковою мініатюрою**, розквіт якої припадає на XIII ст. Нечисленні мініатюри рукописів, що збереглися, належать виключно до високопрофесійних зразків. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є Добрилове Євангеліє (1164 р.), у якому містяться чотири мініатюри евангелістів на тлі обладнання книгодрукарні майстерні.

На території Галицько-Волинської держави археологи знайшли багато скарбів із різноманітними ювелірними прикрасами. Ці знахідки свідчать про високу майстерність галицько-волинських ювелірів, які добре знали різні технічні прийоми: ліття, кування, карбування, позолоту, інкрустацію тощо.

Ікона Волинської Богоматері. XIV ст.

Ченстоховська ікона Божої Матері. XIV ст.

Запам'ятайте дати

1157 р. — будівництво Успенського собору в Галичі.

1160 р. — будівництво Успенського собору у Володимирі.

Кінець XIII ст. — будівництво муріваних «веж-стовпів» на Волині.

Кінець XIII — початок XIV ст. — розквіт мистецтва іконопису в Галицько-Волинській державі.

Практичне заняття за розділом IV

Узагальнення за розділом IV

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV

Варіант 1

Варіант 2

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Культура Галицько-Волинської держави залишила після себе зразки, які вражають високою майстерністю.
- Як складова культури Русі-України культура Галицько-Волинської держави мала певні відмінності, що були спричинені місцевими умовами й культурними впливами країн-сусідів.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Снігова куля». **Правила гри.** У грі беруть участь декілька учнів та учениць. Перший(-а) учасник(-ця) гри називає ім'я, твір, назгу пам'ятки, поняття тощо за темою. Це слово повторює наступний(-а) учасник(-ця) гри й потім називає своє слово. Кожен(-на) наступний(-а) учасник(-ця) називає вже озвучені слова й додає нове. Зрештою утворюється довгий тематичний ланцюжок. Якщо учасник(-ця) гри робить помилку або довгу паузу, то вибуває з гри. Перемагає учень(-иця), що складе найдовший ланцюжок.
- ▲ 2. Де в Галицько-Волинській державі можна було здобути освіту? 3. Чим вирізнялося літописання в Галицько-Волинській державі? 4. Назвіть найвідоміші архітектурні пам'ятки Галицько-Волинської держави. Які з них збереглися до наших днів? 5. Які жанри образотворчого мистецтва були поширені в Галицько-Волинській державі? 6. Якими були найвідоміші зразки пам'яток образотворчого мистецтва Галицько-Волинської держави?
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** Які прояви розвитку культури Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) є результатом впливу західноєвропейської середньовічної культури? 8. Складіть план розповіді за темою «Мистецтво Королівства Руського (Галицько-Волинської держави)». 9. Заповніть таблицю «Досягнення культури Королівства Руського (Галицько-Волинської держави)».

Галузь культури	Основні досягнення

- ★ 10. Зробіть докладний опис однієї з пам'яток культури Галицько-Волинської держави. 11. **Робота в парах.** Підготуйте повідомлення з презентацією «Пам'ятки архітектури Королівства Руського (Галицько-Волинської держави)» або «Іконопис Королівства Руського (Галицько-Волинської держави)» (за вибором). 12. **Робота в малих групах.** Порівняйте рівень розвитку, спільне й відмінне в особливостях культури Русі-України та Королівства Руського (Галицько-Волинської держави). 13. Складіть перелік заходів, які необхідно здійснювати для збереження історичних пам'яток архітектури доби Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) як частини художнього надбання всього людства. 14. У чому виявлялася самобутність культури Галицько-Волинської держави? Поясніть свою відповідь.

Розділ V. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

§ 20. Інкорпорація руських удільних князівств до складу інших держав

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким чином більшість українських земель потрапила до складу Великого князівства Литовського; за яких обставин частина українських земель опинилася під владою Угорщини, Молдавії, Московської держави; яку політику проводили ці держави щодо українських земель; що таке «інкорпорація земель».

1. Утворення Литовської держави та її політика щодо українських земель. У той час як більшість руських князівств потрапила під монгольське панування, на північно-західних кордонах Русі постала Литовська держава.

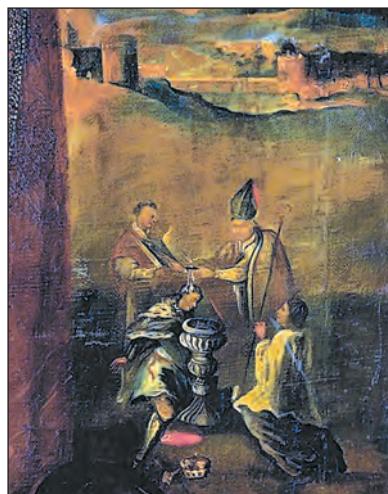
Початок існування держави був покладений князем Ріngольдом, який у першій четверті XIII ст. об'єднав під своєю владою декілька литовських племен. Син Ріngольда Міндовг продовжив політику батька з розширенням своїх володінь. Саме з його правлінням і пов'язують створення Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського (скорочено називають Литва). Столицею своїх володінь Міндовг обрав місто Новогрудок (Новгородок).

На середину XIII ст. Міндовг приєднав усі литовські землі та підкорив своїй владі землі Чорної Русі (Гродно, Слонів та інші) і частину Білої Русі, а також примусив по-лоцьких, вітебських і мінських князів визнати його владу. У 1242 і 1249 рр. Міндовг завдав поразок монголам, що посилило й зміцнило його авторитет. Важливою подією стало хрещення князя в 1246 р. за православним обрядом. На цей крок Міндовга підштовхнуло те, що основу економічної та воєнної могутності його держави становили руські князівства. У 1251 р., намагаючись протидіяти зазіханням Тевтонського та Лівонського орденів, а також Галицько-Волинської держави, він хрестився за католицьким зразком, отримавши покровительство Папи Римського Інокентія IV. Щоб закріпити свою владу, 6 липня 1253 р. в Новогрудку Міндовг коронувався. Проте вже в 1261 р. він звіксся християнства.

Активна політика Міндовга викликала опір із боку Данила Романовича. Між двома правителями спалахнула тривала війна. Однак із часом вони встановили союзницькі відносини, скріпивши їх династичним шлюбом своїх дітей.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Коли припинила своє існування Галицько-Волинська держава? 2. Хто був останнім князем Галицько-Волинської держави? 3. Які країни поділили між собою галицько-волинську спадщину? 4. Що таке удільне князівство?

Інкорпорація земель — поступове приєднання, включення земель однієї держави до іншої зі збереженням, переважно тимчасово, існуючих соціально-економічних відносин.

Хрещення Міндовга.
Невідомий художник. XVII ст.

Мукачівський замок (Закарпатська обл.)

Ранок на Синіх Водах. Художник О. Демко

Швидкий перехід українських земель під владу Литви пояснюється тим, що литовські князі дотримувалися право-слав'я, культура Русі мала на них вагомий вплив. Литовці фактично не змінювали існуючих відносин, не порушували традицій. Зберігалися віра, мова, судочинство. Литовці діяли за принципом: **«Ми старого не рушимо і нового не вводимо»**. До того ж руські князівства не мали реальної сили, щоб протистояти литовському просуванню.

Пам'ятник Федору Коріятовичу в Мукачівському замку

Згодом, як вам уже відомо, син Данила Шварно став литовським князем. Дві держави перетворилися на своєрідний щит для Європи від монгольських набігів. Після смерті Шварна до влади в Литві повернулася литовська династія.

Особливо швидко зростала Литва за правління князя Гедиміна (1316—1341 рр.), який завершив розпочате Міндовгом приеднання білоруських земель, а також захопив частину північноукраїнських. Гедимін заснував нову столицю князівства — **Вільно**. Подальше просування Литви на південний стримувалося Галицько-Волинською державою. Після її занепаду правителем Волині став син Гедиміна Любарт.

Поширення влади литовців на південний відбулося за правління великого князя Ольгерда (1345—1377 рр.), сина Гедиміна. Наприкінці 1361 — на початку 1362 р. він оволодів Києвом та навколоишніми землями, потім Чернігівщиною та більшою частиною Переяславщини. Успішне просування литовців до узбережжя Чорного моря викликало опір монголів, що володіли Поділлям і причорноморськими степами. Вирішальна битва відбулася в 1362 р. поблизу річки **Сині Води**. Здобувши перемогу, Ольгерд остаточно закріпив за собою Київщину, Переяславщину, Поділля і Чернігівщину. Після включення цих земель до складу Великого князівства Литовського Ольгерд відновив удільний устрій. На чолі князівств стояли представники як литовських династій, так і Рюриковичів. Удільні князівства перебували у васальній залежності від великого князя й зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічну данину і в разі потреби надавати своє військо.

2. Польська політика на українських землях наприкінці XIV — у XV ст. Після відвоювання литовцями Подільської землі утворилося Подільське князівство, володарями якого стали князі Коріятовичі. За правління **Федора Коріятовича** князівство домоглося майже цілковитої самостійності. У 1392 р. великий князь литовський Вітовт ліквідував князівство, і Федір Коріятович утік до Угорщини.

Проте на землі князівства почала претендувати Польща. Скориставшись усобицею в Литві, у 1430 р. польське військо вторглося на Поділля. Цього разу поляки зустріли сильний опір місцевого населення, очолюваного князями Фед'єком Несвізьким та Олександром Носом. Поляки зазнали поразки, але саме в цей час між великим литовським князем Свидригайлом і Фед'єком спалахнув конфлікт, у результаті якого останній перейшов на бік Польщі й допоміг полякам захопити Західне Поділля.

Щоб закріпитися на приєднаних українських землях, поляки в 1434 р. в Галичині створили Руське воєводство, а в Західному Поділлі — Подільське воєводство.

Установлення польського панування супроводжувалося поширенням впливу католицької церкви на нових землях.

3. Закарпаття у складі Угорщини. Угорські племена, що наприкінці IX — на початку Х ст. переселилися до Паннонії (сучасна Угорщина) — Придунайської низовини, зіткнулися тут із місцевим слов'янським населенням, що жило переважно в передгір'ях Карпат.

Щоб підкорити слов'янське населення Закарпаття, угорцям знадобилося століття. За часів розквіту Русі-України та Галицько-Волинської держави Закарпаття не раз входило до їхнього складу. Після ослаблення Галицько-Волинської держави Закарпаття остаточно приєдналося до Угорщини, де було поділене на окремі територіально-адміністративні одиниці — комітати. Їх очолювали призначенні королем із-поміж угорських панів намісники — ішпани (жуپани), що здійснювали адміністративну, військову й судову владу. Землі, особливо в низинних районах Закарпаття, роздавали угорським землевласникам, а в міста переселялися угорці, німці, евреї. Слов'янське населення витісняли в гори або насильно насаджували угорську мову та культуру (піддавали мадяризації).

Помітний слід в історії краю залишив подільський князь Федір Коріятович. Він отримав від угорського короля місто Мукачеве та став намісником Березького комітату. Прихід Коріятовича із 40 тис. подільських селян зміцнив становище слов'янського населення Закарпаття. Федір Коріятович виступав проти запровадження кріпацтва й мадяризації. Із його ім'ям пов'язаний бурхливий розвиток краю: значно зросли міста Мукачеве та Берегове, виникло багато нових поселень. Був добудований Мукачівський замок, місто обнесли захисним валом, а поряд заснували православний монастир Святого Миколая, що діє й дотепер. Згодом у Мукачевому виникло православне єпископство.

4. Доля Буковини. За часів Русі-України та Галицько-Волинської держави Буковина була невід'ємною їх частиною. У результаті монгольської навали край увійшов до складу Золотої Орди. Його північна частина, яка управлялася

На приєднаних українських землях польського Польщі докорінно відрізнялася від політики Литви. Поляки запроваджували польську систему управління, передаючи її виключно в руки поляків. Крім того, польські землевласники отримували маєтки, а в міста запрошувалися німецькі, єврейські та вірменські переселенці, яким надавалися всілякі пільги та привілеї. У результаті міста втрачали український характер, українці витісняли з ремесла й торгівлі. На українських землях була запроваджена польська система судочинства, яка мала становий характер. Тобто кожен стан мав власний судовий орган. Шляхта підлягала земському суду, міщани — магістрату, а решта — старостинському суду.

Утвердження польського панування супроводжувалося наступом католицької церкви на православну. На цих землях католицька церква створювала власну церковну організацію: у Володимири, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі було засновано єпископства, а в 1412 р. у Львові — архієпископство.

У Львові українські православні міщани перетворилися на найбільшу безправну групу населення. Їм заборонялося продавати певні товари, селитися за межами визначеного кварталу — Руської вулиці. Усі ділові папери в місті мали вести тільки латиною або польською мовою.

У XIV—XV ст. у Шипинській землі швидко розвивалося господарство, зростала кількість населення. Міста Хотин і Чернівці стали важливими осередками ремесла й торгівлі. У Хотині проходили найбільші в Молдавському князівстві ярмарки.

Українська мова та культура справляли значний вплив на духовне життя молдавського суспільства. До середини XVII ст. офіційною діловою мовою тут була давньоукраїнська, якою складали літописи та літературні твори. Великих землевласників, як і на українських землях, називали боярами.

Зі слів сучасника про Хотинський ярмарок
...Вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином місто Венеція.

- ?
- 1. Яка галузь господарства Буковини була найбільш розвиненою?
- 2. Із якими державами підтримувалися торговельні відносини?

ординцями, отримала назву Шипинська земля. Від середини XIV ст. Буковина опинилася під владою Угорщини, а південну частину краю активно заселяли волохи (румуни).

У середині XIV ст. спалахнула боротьба волоського та молдавського населення за створення власної держави, яка завершилася проголошенням у 1359 р. незалежного **Молдавського князівства**. Шипинська земля увійшла до складу князівства як автономне утворення, що зберігало свій статус до середини XV ст. Після ліквідації автономії в XV ст. Шипинська земля була перейменована на **Буковину**. Уперше назва «Буковина» зустрічається в грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р. Від другої половини XV ст. Молдавії довелося вести жорстоку боротьбу за незалежність від Османської імперії, володіння якої наблизилися до кордонів князівства. Спочатку Молдавія (а в її складі й Буковина) була змушена визнати васальну залежність від турків, а згодом у 1514 р. безпосередньо увійшла до Османської імперії, у складі якої перебувала до 1775 р.

5. Українські землі у складі Московської держави. Ліквідація на українських землях удільних князівств у складі Великого князівства Литовського та поширення впливу католицької церкви відбувалися одночасно з піднесенням Московської держави, яка звільнилася від монгольської зверхності й була єдиною незалежною православною державою після падіння під ударами турків Константинополя (1453 р.).

Ці обставини дали можливість московським великим князям вступити в боротьбу з Великим князівством Литовським за спадщину Русі-України. Великий князь московський Іван III почав титулуватися «Государем і великим князем усієї Русі», а в 1489 р. вперше зауважив великому князеві литовському й королю польському: «Наши города, і волости, і землі, і води король за собою держить». Така позиція московського правителя спричинила майже безперервну низку війн **кінця XV — початку XVI ст. (1487—1494, 1500—1503, 1507—1509, 1512—1522, 1534—1537 pp.)**.

У битві під **Оршею 1514 р.** литовське військо на чолі з князем Костянтином Острозьким розгромило московське військо. Проте через внутрішні негаразди Литва не змогла скористатися цією перемогою для повернення втрачених у 1503 р. Смоленської та Чернігівської земель.

У результаті, спираючись на підтримку удільних чернігівських князів, що були переважно нащадками Рюриковичів, Московська держава збільшила свої володіння за рахунок Чернігово-Стародубського і Новгород-Сіверського князівств. Новоприєднані землі були поділені на повіти на чолі з воеводами. Удільні князі вступили на службу до великого московського князя й отримали володіння. У 1523 р. Новгород-Сіверське князівство було ліквідоване.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XIV ст. більшість українських земель опинилася у складі Великого князівства Литовського. Спочатку політика литовських князів не була обтяжливою для місцевого населення, оскільки ті не руйнували їхніх традицій і не запроваджували нових порядків.
- Литовські князі сприяли звільненню українських земель від ярма Золотої Орди. Битва на Синіх Водах (1362 р.) фактично поклала край монгольському пануванню.
- Після ліквідації Королівства Руського Східна Галичина увійшла до складу Польського королівства.
- У другій половині XIV — XV ст. українські землі опинилися у складі різних держав. Так, у Закарпатті остаточно поширилася влада угорського короля. Буковина під назвою Шипинська земля увійшла до складу Молдавського князівства, що постало в 1359 р. Чернігівщина наприкінці XV ст. увійшла до складу Московської держави.

Запам'ятайте дати

- 1359 р.** — входження Шипинської землі до складу Молдавського князівства.
1362 р. — битва на Синіх Водах.
1392 р. — перша згадка назви «Буковина» в писемних джерелах.
Кінець XV — початок XVI ст. — литовсько-московські війни за спадщину Русі-України.
1503 р. — захоплення Чернігівщини московським великим князем Іваном III.
1514 р. — битва під Оршею.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Знавці хронології». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) учасник(-ця) гри називає дату за змістом параграфа, інший(-а) вказує подію, яка відповідає цій даті. Через деякий час вони міняються ролями.
- ▲ 2. Чому битва на Синіх Водах поклала край монгольському пануванню на українських землях? 3. Які наслідки мало для Литви приєднання значної частини земель колишньої Русі-України? 4. Чим відрізнялася політика литовських і польських правителів щодо українських земель? 5. Поясніть принцип литовської верхівки, якого вона дотримувалася в XIV ст.: «Ми старого не рушимо і нового не вводимо». 6. Охарактеризуйте долю Буковини у складі Молдавії та Османської імперії. 7. Якою була роль Федора Коріятовича в історії Закарпаття?
- ◆ 8. **Колективне обговорення.** Що дозволило Великому князівству Литовському оволодіти більшістю земель Русі-України? 9. **Робота в парах.** Заповніть таблицю «Приєднання руських удільних князівств до складу інших держав».

Назви держав	Велике князівство Литовське	Польське королівство	Молдавське князівство	Московська держава
Історико-географічні назви земель та роки їх приєднання				

10. Покажіть на карті українські землі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського та інших держав у XIV—XV ст. 11. **Робота в малих групах.** Чи є підстави характеризувати Велике князівство Литовське як Литовсько-Руську державу?

Воїн Великого князівства Литовського на початку XV ст. Реконструкція Ю. Бохана

§ 21. Кревська унія 1385 р. та українські території. Опір руських князів політиці централізації та його наслідки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким чином більшість українських земель потрапила до складу Великого князівства Литовського та інших держав; яку політику здійснювали литовські князі й Польща щодо українських земель; як були ліквідовані удільні князівства на українських землях і був придушений опір місцевих князів; що таке «унія».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. До складу якої держави в XIV ст. увійшла більшість українських земель? 2. Яку політику проводила Польща на приєднаних до неї українських землях?

Унія — об'єднання, союз.
Тут: об'єднання на певних умовах двох держав під зверхністю одного монарха.

Владислав II Ягайло.
Художник Я. Матейко

Ядвіга. Художник М. Баччареллі

1. Кревська унія. Ліквідація удільних князівств на українських землях. Після смерті Ольгерда постало питання збереження цілісності Великого князівства Литовського.

Ядро своїх володінь Ольгерд заповів своєму старшому синові від другої дружини — Ягайлу. Розуміючи непевність свого становища, Ягайло вирішив скористатися підтримкою Польщі, яка, у свою чергу, потребувала допомоги Литви в боротьбі з Тевтонським орденом. Зрештою в 1385 р. між двома державами було укладено Кревську унію, згідно з якою Литва мала перейти в католицтво й назавжди приєднати до Польщі свої литовські та руські землі. Отже, об'єднавшись із Польщею, Велике князівство Литовське втрачало свою незалежність. У 1386 р. великий князь Ягайло хрестився за католицьким обрядом під ім'ям Владислав, одружився з польською королевою Ядвігою та став королем Польщі, а одночасно й великим князем литовським.

Ставши королем, Ягайло активно взявся за реалізацію умов унії. Почалося хрещення литовців за католицьким обрядом, а литовці-католики отримали такі самі привілеї, як і польська верхівка.

Удільні князі були приведені до присяги новому королю. Їхня васальна залежність від Ягайла проявлялася у сплаті щорічної данини та необхідності надавати військову допомогу в походах. У всіх інших питаннях вони мали повну свободу. Так, київські й подільські князі навіть карбували власну монету.

Проте Кревською унією була невдоволена значна частина литовських князів, на чолі яких став Вітовт. Вони виступили за збереження самостійності Литви. Їхня збройна боротьба змусила Ягайла в 1392 р. підписати Острівську угоду, за якою Вітовт визнавався намісником Литви. Він фактично став литовським князем, але без титулу великий. У 1398 р. Кревська унія фактично була скасована.

Битва на річці Ворскла. Сучасний малюнок

Грюнвальдська битва. Розгром військ Тевтонського ордену. Мініатюра з хроніки XV ст.

? Який момент битви відображенено на картині: початок, кульмінацію, завершення? Як ви це визначили? Якими були наслідки битви?

Однак київський князь Володимир, новгород-сіверський князь Дмитро Корибут і подільський князь Федір Коріято-вич відмовилися визнати владу Вітовта. Спалахнула збройна боротьба, під час якої Вітовт розпочав ліквідацію удільніх князівств. До кінця 90-х рр. XIV ст. всі найбільші удільні князівства було ліквідовано, а князів замінено на намісників Вітовта.

Владу Вітовта підтримувала українська знать, що виступала проти поширення католицизма та бачила в ньому того правителя, який може протистояти зазіханням Московської держави й нападам монголів. Подальшому зміцненню влади Вітовта завадила поразка від монгольських ханів Тимура-Кутлука та Едигея в битві на річці Ворскла в 1399 р. Вітовт був змушений шукати порозуміння з Ягайлом.

18 січня 1401 р. в місті **Вільно** було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі, але Вітовт ставав довічним правителем Литви з титулом великого князя. Укладши унію, Вітовт почав активно зміцнювати своє князівство. Він досяг успіху у війні з Московською державою, приєднавши до себе частину її володінь. У Новгороді Вітовт привів до влади своїх прихильників, а Рязанське і Тверське князівства визнали васальну залежність від нього. Упорядкувавши східні кордони, Вітовт разом із Польщею взяв участь у боротьбі з Тевтонським орденом, яка завершилася переможною для нього **Грюнвальдською битвою** (1410 р.).

Після перемоги над Тевтонським орденом, що став васалом Польщі, знову з'явилися надії на незалежність Великого князівства Литовського. Новий розподіл сил був закріплений **Городельською унією** 1413 р. Вона визнавала незалежність Литви й після смерті Вітовта, але під зверхністю польського короля. Також унія підтверджувала

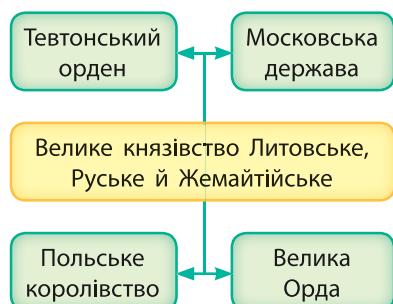

Карта «Українські землі у XV — на початку XVI ст.»

Битва на річці Ворскла мала трагічні наслідки для українських земель: під час збройної сутички загинуло 18 князів і понад 50 інших нащадків Рюриковичів, Гедиміновичів.

Перед початком Грюнвальдської битви два війська де-кілька днів стояли одне проти одного. Тевтонські рицарі, що заздалегідь підготували позиції до бою, вирішили спровокувати противників до атаки. Вони принесли Ягайлу й Вітовту два мечі, натякаючи: «Нате зброю, як своєї не маєте». Така образа змусила польсько-литовське військо рушити в бій і перемогти.

**НАПРЯМИ
ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
КНЯЗЯ ВІТОВТА**

Великий князь литовський Вітовт оголошує Чорне море межою своїх володінь.

Художник І. Мацкявічюс

Свидригайло.
Художник А. Слапшиш

привілейоване становище католиків: тільки вони могли обіймати вищі посади в державі. Ці положення викликали обурення православної знаті, що згодом спричинило внутрішній конфлікт у Литві.

Щоб закріпити свої здобутки та зміцнити незалежність Литви, Вітовт у **1429 р.** скликав у Луцьку з'їзд європейських монархів. На ньому більшість підтримала надання великому князю титулу короля. Проте 27 жовтня 1430 р. Вітовт несподівано помер, так і не ставши королем. Деякі історики припускають, що його було отруено.

2. «Велике князівство Руське». Битва під Вількомиром та її наслідки. Після смерті Вітовта білоруська, українська та частина литовської знаті без згоди польського короля обрали князем Великого князівства Литовського **Свидригайла Ольгердовича** (1430—1432 рр.). Ці дії поставили під загрозу подальше існування унії. Польща одразу розпочала війну. Її військо вдерлося на Волинь і Поділля, але запеклий опір населення, а також союз, укладений Свидригайлом із Тевтонським орденом і гуситами, завадили полякам оволодіти цими землями. Проте утриматися при владі Свидригайло не зміг. Литовська католицька знать, що боялася втратити свої привілеї, вчинила заколот і посадила на велиkokнязівський престол брата Вітовта **Сигізмунда Кейстутовича**. Свидригайло ледь урятувався втечею.

Сигізмунд одразу відновив Віленську унію 1401 р., але поширити владу на все Велике князівство Литовське не зміг. Берестейщина, Підляшшя, Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, Сіверщина, Київщина, Волинь і Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла й об'єдналися у **«Велике князівство Руське»**.

Свидригайло розпочав успішний наступ проти Сигізмунда. Занепокоєні таким розвитком подій Сигізмунд і Ягайло внесли деякі зміни до угоди про унію. У 1432 і 1434 рр. були видані акти, які зрівнювали в правах католицьку й православну знать. Однак православним усе одно заборонялося обіймати найвищі посади в державі. Ці поступки дещо зменшили кількість прихильників Свидригайла, який і без того втрачав підтримку своєю непослідовністю та жорстокістю.

Вирішальною в боротьбі за велиkokнязівський престол стала битва, що відбулася **1 вересня 1435 р.** на річці Швентої неподалік міста **Вількомир** (зараз місто Укмерге в Литві). У цій битві Свидригайло та його прихильники зазнали поразки, й ідея створення незалежного «Великого князівства Руського» так і не була втілена в життя. До кінця 1438 р. Сигізмунд оволодів усією територією Великого князівства Литовського.

Сигізмунд здобув перемогу завдяки Польщі, але його обтяжувала її зверхність, і він розпочав політику, спрямовану на змінення незалежності Литви.

Битва під Вількомиром. Атака польських рицарів, що забезпечила перелом у битві на користь Сигізмунда

Пам'ятник битві під Вількомиром у Литві

?

Спираючись на малюнки та додаткові джерела, складіть розповідь про битву під Вількомиром.

У своїй діяльності Сигізмунд спирався на дрібних землевласників, рицарів, а не на удільних князів, владу яких він обмежував. Це викликало невдоволення серед українських і білоруських князів. Вони організували змову та вбили Сигізмунда. Новим великим князем литовська знать обрала молодшого сина Ягайла — **Казимира**, проте реальна влада зосередилася в руках литовської знаті на чолі з **Яном Гаштольдом**. У відповідь на ці події на українських землях спалахнуло повстання, яке вдалося приборкати завдяки поступкам православній знаті.

Проголошення великим князем Казимира, а не правлячого польського короля Владислава III означало фактичний розрив польсько-литовської унії. Хоча в 1447 р. Казимир став польським королем після загибелі Владислава III у битві з турками під Варною, Велике князівство Литовське зберегло свою незалежність. Крім того, прийняттям того самого року Віленський привілей надавав додаткові права католицькій і православній знаті. Зокрема, як і англійська Велика хартія вольностей 1215 р., він гарантував недоторканність особи без вироку суду.

3. Київське і Волинське удільні князівства. Щоб запобігти новим виступам українських удільних князів, після проголошення Казимира великим князем були відновлені Київське й Волинське удільні князівства. Волинське князівство віддали Свидригайліві, який правив ним до кінця життя (помер у 1452 р.), після чого воно було ліквідоване.

У Київському удільному князівстві була відновлена династія Ольгердовичів. Князем став син Володимира Ольгердовича **Олександр (Олеся) Володимирович** (1441—1454 рр.). У період князювання Олеся та його сина **Семена** (1455—1470 рр.) відбулася спроба відновлення могутності руських удільних князівств.

Хроніст Ян Длугош про причини ліквідації Київського князівства

Литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство [Київське] знову було повернене на звичайну провінцію великого князівства, як і інші руські князівства, і вимагали від короля, щоб він тут призначив намісником Мартина Гаштольда.

«Додаток до Іпатіївського літопису» про ліквідацію Київського князівства

Року 1471. Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб припинило існувати князівство Київське, посадив [там] воєводу з Литви Мартина Гаштольда, ляха, якого не хотіли кияни прийняти... тому, що він був ляхом; однак будучи примушений, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи.

?

1. Які причини ліквідації Київського удільного князівства називає Ян Длугош?
2. Чому кияни не прийняли литовського воєводу?
3. Чи була ліквідація удільних князівств закономірним явищем?

У молоді роки **Михайло Глинський**, прийнявши католицтво, війшов за кордон, де навчався при дворах європейських монархів (імператора Священної Римської імперії, курфюрста Саксонії тощо). Він здобув добру освіту, досконало опанував військове мистецтво, а після повернення на батьківщину став найвпливовішою особою при дворі великого князя литовського Олександра. Брати Михайла Глинського Іван і Василь стали воєводами (відповідно київським і берестейським). Зі зростанням впливу князя збільшувалися його земельні володіння. Однак після смерті Олександра за нового великого князя Сигізмунда він потрапив у немилість і втратив усі свої посади. Його землі стали об'єктом зазіхання інших князів. Розуміючи хиткість свого становища, Михайло Глинський наважився на повстання.

У 1458 р. Семен Олелькович домігся створення окремої Київської православної митрополії. Ця подія остаточно розділила українську й московську православні церкви.

Зростання могутності князівства та його майже самостійне існування занепокоїло великого князя литовського. Після смерті Семена Олельковича в 1471 р. Казимир скасував Київське князівство. Брат Семена **Михайло Олелькович** не був допущений до Києва, а його намісником призначили сина литовського магната Яна Гаштольда — **Мартина**. Йому довелося силою утверджувати свою владу в Києві, жителі якого не бажали бачити його намісником.

Таким чином, на початку 70-х рр. XV ст. на українських землях було остаточно ліквідовано удільний устрій і поширене управління намісників.

4. Антилитовські виступи руської православної знаті наприкінці XV — на початку XVI ст. Після ліквідації Волинського й Київського удільних князівств литовська знать зміцніла настільки, що могла вже не зважати на інтереси руської православної знаті. Однак це не влаштовувало провідників руської православної знаті, які намагалися відновити свій колишній вплив і становище. Одним із проявів цього стала змова 1481 р., коли молодші нащадки Олельковичів, що були позбавлені своїх уділів, намагалися відділити свої колишні володіння від Великого князівства Литовського та приєднати їх до Московської держави. Проте змову було викрито, а її учасників страчено. Так, руська православна знать була остаточно усунута від влади.

Після смерті великого князя литовського й короля польського Казимира IV Ягеллончика в 1492 р. спадкоємцем став його син **Олександр** (1492—1506 рр.), який продовжив політику свого батька, надаючи привілеї католикам. Натомість литовська католицька знать убачала в польській знаті своїх конкурентів і противилася унії. Напруженими відносинами між Литвою й Польщею одразу скористалася Московська держава, яка, уклавши союз із Кримським ханством, почала наступ на Литву. Московська держава остаточно підкорила Твер і Новгород, що тяжіли до Литви, захопила майже всю Чернігівщину. Верховські князі, нащадки Рюриковичів, перейшли на службу до московського князя. У цей самий час українські землі потерпали від набігів кримських татар. Щоб стримувати тиск Москви, Литві доводилося йти на поступки Польщі.

Тим часом у 1508 р. відбувся останній виступ руської православної знаті під проводом князя **Михайла Глинського**. Повстання охопило Турівську й Київську землі. Однак інші князі не підтримали його, і Глинський утік до Москви. Вирішальну роль у придушенні виступу відіграв князь Костянтин Острозький. Руська знать була остаточно приборканана, але ціною значного послаблення Литви.

Герб князів Глинських

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Наприкінці XIV ст. відбулося зближення Литви та Польщі, що зумовило укладення між ними в 1385 р. Кревської унії.
- Зближення з Польщею спричинило у Великому князівстві Литовському внутрішній конфлікт, який перетворився на відкрите збройне протистояння.
- Вількомирська битва 1435 р. визначила подальший шлях розвитку Великого князівства Литовського в бік зближення з Польщею.
- У 1452 і 1471 рр. були ліквідовані Волинське й Київське удільні князівства, руська православна знать остаточно втратила свій вплив. Усі її спроби відновити старі порядки вже не мали успіху.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Хто з них?». **Правила гри.** Із-поміж учнів та учениць обираються три головні герої (Вітовт, Ягайло, Свидригайло), четвертий(-а) учень(-иця) зачитує перелік подій, на які мають відгукуватися головні герої, якщо вони брали в них участь.
Зразок переліку подій: учасник битви під Вількомиром; погодився на укладення Кревської унії; зазнав поразки в битві на річці Ворскла; утворив «Велике князівство Руське»; остаточно ліквідував Київське удільне князівство тощо.
- ▲ 2. Що таке унія? Між якими державами й коли була укладена Кревська унія? 3. Охарактеризуйте зовнішню політику князя Вітовта. 4. **Робота в малих групах.** Обговоріть і визначте спільне й відмінне в політиці князів Ольгерда та Вітовта щодо українських земель. 5. Чому наприкінці XIV ст. на українських землях були ліквідовані удільні князівства? 6. Чим були зумовлені виступи православної знать наприкінці XV — на початку XVI ст. проти Литви? Чому всі виступи зазнали поразки?
- ◆ 7. Складіть хронологію ключових подій перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського. 8. **Колективне обговорення.** Визначте здобутки внутрішньої та зовнішньої політики литовського князя Вітовта. 9. Складіть розгорнутий план за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського». 10. Покажіть на карті: 1) території, які увійшли до складу Великого князівства Литовського за часів правління князя Вітовта; 2) території, які підтримали виступ князя Свидригайла та утворили «Велике князівство Руське»; 3) території Волинського й Київського удільних князівств.
- ★ 11. Доведіть або спростуйте твердження, що українська знать опидалася союзу Литви й Польщі. 12. **Робота в парах.** Складіть історичний портрет князів (за вибором): Ягайло, Вітовт, Свидригайло, Олександр (Олелько) Володимирович. 13. Чому боротьба удільних князів на українських землях завершилася поразкою? Поясніть значення князівської верстви для збереження державотворчих традицій.

Запам'ятайте дати

- 1385 р.** — Кревська унія.
90-ті рр. XIV ст. — ліквідація удільних князівств на українських землях.
1401 р. — Віленська унія.
1410 р. — Грюнвальдська битва.
1413 р. — Городельська унія.
1429 р. — з'їзд монархів у Луцьку.
1 вересня 1435 р. — битва під Вількомиром.
1452 і 1471 рр. — ліквідація Волинського й Київського удільних князівств.
1458 р. — поділ Київської православної митрополії на Київську й Московську.
1481 р. — змова князів Олельковичів.
1508 р. — повстання Михайла Глинського.

Ядвіга та Ягайло.
Скульптор О. Сосновський

§ 22. Утворення Кримського ханства. Суспільний устрій та культура ханства. Держава Феодоро в Криму

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яку політику проводили Кримське ханство та Османська імперія щодо українських земель; які наслідки мали татаро-турецькі набіги на українські землі.

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Коли монголи вперше з'явилися на Кримському півострові? 2. Які держави мали володіння в Криму на початку XIII ст.? 3. Яку роль відігравав Крим у Чорноморському регіоні? 4. Що таке факторії?

Походження Хаджі-Гірайа остаточно не з'ясовано. На думку деяких істориків, його справжнє ім'я — Даулет-Бірді. Він був сином кримського хана Таш-Тимура (кінець XIV ст.). Інші стверджують, що Хаджі-Гірай був представником двох могутніх кримських родів Ширинів і Баринів. У юнацькі роки він жив при дворі литовського князя Вітовта, який і допоміг йому утвердитися на престолі. Хаджі-Гірай прагнув перетворити свою державу на важливий центр торгівлі й навіть збудував великий торговельний флот. Поляки його називали «стражем українських земель».

1. Утворення Кримського ханства та його входження до складу Османської імперії. Монгольська навала та захоплення степових просторів Причорномор'я і Криму суттєво змінили склад населення цих земель. Панівною етнічною групою стали монголи, що змішалися з половцями та іншими місцевими етнічними групами, до яких переважно застосовували називу «татари».

Поступово центр Золотої Орди зміщувався до Криму. Від кінця XIII ст. монгольські хани дедалі частіше обирали Крим для постійного проживання. Одним із таких місць було місто Солхат (тепер Старий Крим).

Утвердження монголів на кримських землях згодом спричинило й поширення там ісламу. У середині XV ст. Золота Орда розпалася, і на її території виникло кілька самостійних держав: Велика Орда, Астраханське, Казанське, Сибірське ханства, Ногай і Кримське ханство.

Виникнення Кримського ханства пов'язане з ім'ям хана Хаджі-Гірайа (1428—1466 pp.).

Хаджі-Гірай зміг, спираючись на Литву, відстояти незалежність свого ханства від зазіхань хана Великої Орди. Це сталося, за різними джерелами, у 1449 або 1455 р. Після смерті Хаджі-Гірайа в результаті міжусобиці влада перейшла до його молодшого сина Менглі-Гірайа (1467—1515 pp.).

Кримські хани зберігали формальну зверхність над українськими землями у складі Великого князівства Литовського та вдавали великому князю ярлик на княжіння на цих землях. Останній був виданий у 1472 р.

Проте влада Менглі-Гірайа була хиткою. На ханський престол претендували представники інших знатних родів. Менглі-Гірай був позбавлений влади й ув'язнений. Бунтівний бей Емінек звернувся по допомогу до турецького султана Мехмеда II. Останній, скориставшись цим, у 1475 р. оволодів усім південним узбережжям Криму та фортецею Азов у гирлі річки Дон.

Менглі-Гірай, що опинився на волі, був змушений визнати зверхність султана, а Кримське ханство від 1478 р. стало васалом Османської імперії.

Менглі-Гірай на прийомі в султана. Середньовічна мініатюра

2. Політичний устрій і соціально-економічний розвиток Кримського ханства. На чолі держави стояв **хан** — «Великий хан Великої Орди та престолу Криму і степів Кипчаку». Як спадкоємець Мехмеда він користувався правом верховного володіння землею. Частина землі була в безпосередній власності хана, яку він міг передати в спадок. Крім цього, хану належали всі соляні озера, а також необроблювані землі. Основну частину його прибутку становили надходження від торгівлі здобиччю та невільниками, що були захоплені в полон під час походів.

Важливу роль у владній верхівці відігравали офіційно оголошенні спадкоємці хана — **калга-султан** та **нуреудін-султан**. Вони мали окремі палаці, і їхня влада відрізнялася від ханської лише тим, що вони не могли карбувати власну монету.

Особливе місце в управлінні ханством посідав **великий бей** — «очі та вуха хана». Він командував особистим військом, стежив за порядком у столиці — Бахчисараї, затверджував усі судові справи. За зовнішню безпеку ханства й відносини з ордами, що кочували за межами Криму, відповідав **ор-бек**. Усі найважливіші питання в житті ханства (війни і миру, витрат на утримання ханського двору тощо) вирішувалися на державній раді — **дивані**, до якого входили найвищі посадовці ханства. Важливу роль в управлінні ханством відігравав релігійний лідер — **муфтій**, який завідував судами, церковними володіннями, освітою.

Більшість населення ханства складали вільні люди. Чимало з них були християнами. Основу господарства становило скотарство (коні, велика рогата худоба, вівці). У передгір'ях Криму також було розвинене землеробство. Тут вирощували злакові, городні культури; поширювалися виноградарство й садівництво. Стрімко розвивалося ремесло: гончарство, килимарство, виготовлення мідного й олов'яного посуду, кінської зброй, зброї тощо.

3. Формування культури Кримського ханства. Центрами зародження культури Кримського ханства стали резиденції ханів: спочатку це був Солхат, згодом — Кирк-Ор, а на початку XVI ст. — Бахчисарай.

До найдавніших архітектурних пам'яток ханства належать купольні усипальниці правителів, знатних людей і духовних лідерів — **дюрбе**. Їх будували з тесаного каменю, скріпленим міцним вапняним розчином. Найдавніше дюрбе розташоване в Чуфут-Кале. Найбільш відомим є Ескі-дюрбе XV ст., що розташоване в межах сучасного Бахчисарай.

Значне місце в архітектурі ханства посідали мечеті. Однією з перших мечетей була шестистовпна базиліка під двосхилим дахом, закладена в 1314 р. в Солхаті на честь хана Узбека. Храм добре зберігся до наших днів.

Султан — титул монархів у деяких країнах Сходу.

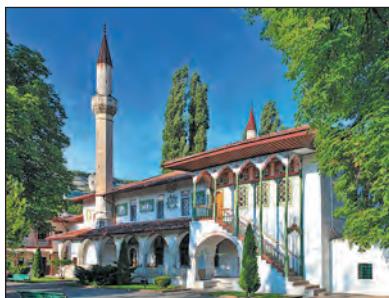
Вирощування зерна в степах Криму було поєднано з відгінним скотарством. Сутність цієї системи господарювання: навесні ділянку землі засівали, а поки хліб дозрівав, улус ішов зі своєю худобою на далекі пасовища. Восени він повертається та збирати достигле зерно.

Дюрбе (гробниця) Хаджі-Гірая в Бахчисараї. Сучасний вигляд

Мечеть хана Узбека в Старому Криму. Сучасний вигляд

Бахчисарайський палац.
Сучасний вигляд

Ясир — полонені, яких захоплювали турки й татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польщу, Московську державу.

Козак — слово тюркського походження, що означає вільну озброєну людину. Спочатку застосовувалося для назви жителів Дикого Поля, які на свій страх і ризик на цій території займалися різними промислами. Згодом стало позначати соціальну верству.

Татари ведуть ясир.
Фрагмент гравюри XV ст.

У XVI ст. почалася розбудова Бахчисарайського палацу, який став перлиною культури кримських татар.

4. Татаро-турецькі набіги на українські землі. Дике Поле. Після розпаду Золотої Орди, яка була одним із головних противників Великого князівства Литовського, литовські князі втратили інтерес до союзу з Кримом. Цією ситуацією скористався великий князь московський Іван III: після наполегливих домагань він зміг схилити Менглі-Гірая до союзу, який був спрямований як проти Великої Орди, так і проти Великого князівства Литовського. Завдяки цьому союзу Менглі-Гірай завдав остаточної поразки Великій Орді, захопивши її знищивши в 1502 р. місто Сарай.

Московсько-татарський союз трагічно позначився на долі українського народу. Перший великий напад кримських татар на українські землі відбувся в **1474 р.**

Особливо спустошливим був похід татар 1482 р. на Київ. Місто та навколоїні міста було розорено й спалено. Хан Менглі-Гірай узяв багатий **ясир**. Після походу на знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань хан надіслав московському великому князю Івану III золоту чашу й таріль із пограбованого Софійського собору.

У цей самий період на українських землях з'явилися турки, які в 1476 р. спустошили Буковину, а в 1498 р. — Галичину та взяли в полон близько 100 тис. осіб. У результаті величного походу 1500 р. був зібраний 50-тисячний ясир.

За підрахунками істориків, протягом другої половини XV — XVI ст. було здійснено близько 110 великих татаро-турецьких набігів, у результаті яких українські землі на південь від Києва були майже знелюднені й спустошені. Ці землі дістали назву **Дике Поле**, або просто Поле.

Опір українського населення став одним із важливих чинників формування українського **козацтва**, перші згадки про яке в писемних джерелах з'явилися у **1489** та **1492** рр.

5. Генуезькі колонії. Князівство Феодоро. За Німфейським договором між Візантією і Генуею (1261 р.) генуезці отримали виключне право на торгівлю в Чорному морі. Генуезці на місці стародавньої Феодосії заснували торговельну факторію Кафа, яка стала важливим торговельним пунктом між Сходом і Заходом. Також їм удалося витіснити з Криму своїх суперників — венеціанців.

У генуезців складалися непрості відносини з монголами, а згодом і з кримськими татарами: війни чергувалися з укладанням союзів. Поступово до початку XV ст. генуезці оволоділи всім південним узбережжям Криму від Кафи до Херсонеса. У Сугдєї та Чембало (нині Балаклава) вони збудували міцні фортеці.

Поряд із генуезькими факторіями від **кінця XII ст.** в гірських районах Криму розвивалося князівство Феодоро.

Його столицею було місто Феодоро, відоме також під на-
звою Мангуп. Феодорити змогли знайти спільну мову
з монголами й мирно співіснувати з ними.

Розквіт князівства припав на XV ст. Воно мало розвинені сільське господарство й ремесла, його населення становило 200 тис. осіб. У 30-ті рр. XV ст. розпочалася боротьба з генуезцями за вихід князівства до морського узбережжя, яка тривала з перемінним успіхом аж до підкорення Кафи й Мангупа турками в 1475 р.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У причорноморських степах і Криму сформувалася держава кримських татар — Кримське ханство, яке разом із Молдавським князівством потрапило у васальну залежність від Османської імперії.
- Наприкінці XV — на початку XVI ст. через татаро-турецькі набіги було спустошено значні території України на південні від Києва.
- Із кінця XII до кінця XV ст. у гірських районах Криму існувало князівство Феодоро, яке поєднало в собі традиції Візантійської імперії та народів, що заселяли гірські райони Криму. Князівство вело боротьбу з генуезцями за вихід до портів Чорного моря. Проте в 1475 р. воно було підкорене Османською імперією.

Запам'ятайте дати

Кінець XII — 1475 р. — існування князівства Феодоро.

Середина XV ст. — утворення Кримського ханства.

1474 р. — перший великий напад кримських татар на українські землі.

1478 р. — установлення васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії.

1489, 1492 рр. — перші писемні загадки про українських козаків.

Кафа (Феодосія). Район гавані.
Середньовічна гравюра

Емблеми князів Феодоро з напису на стінах фортеці Фуна. 1459 р.

§ 23. Суспільне й церковне життя на українських землях у XIV—XV ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: які зміни в соціальному устрої відбулися порівняно з попередньою добою; чим була зумовлена поява нових соціальних верств; як розвивалося церковне життя на українських землях у XIV—XV ст.; що таке «стани», «шляхта», «магнат».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Назвіть основні соціальні верстви суспільства Русі-України та Галицько-Волинської держави. 2. Які з них були панівними? 3. У чому це проявлялося?

Стани — великі соціально-правові групи людей, що відрізнялися між собою спадковим, закріпленим у законах становищем у суспільстві, певними правами, привілеями та обов'язками.

Шляхтянка та заможна селянка.
Сучасна реконструкція.
Художник С. Шаменков

1. Соціальна структура суспільства. Тогочасне українське суспільство мало становий характер. Для соціальної структури суспільства, що зазвичай містить декілька станів, характерна ієрархічна будова (підпорядкованість одних станів іншим).

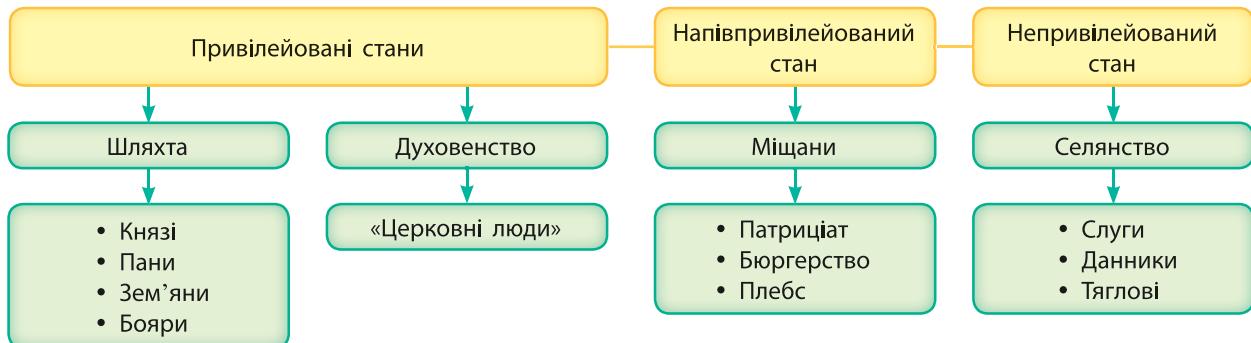
Стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані. Соціальна структура українського суспільства XIV—XV ст. була досить різноманітною. Вона передувала стани, які існували за часів Русі-України та в період перебування українських земель у складі інших держав.

До **привілейованих** станів належали князі, пани, зем'яни, бояри, духовенство. До **напівпривілейованих** — різноманітні групи міщан (патриціат, бургерство, плебс). **Непривілейованими** були різноманітні групи селян (слуги, данники, тяглові).

У XV—XVI ст. соціальна структура суспільства спростилася. Різні групи землевласників сформували єдиний привілейований стан — **шляхту**. Міщани незалежно від майнового стану отримали єдині права. Те саме відбулося з різними групами селян.

Духовенство утворювали «церковні люди» — окремий привілейований стан українського суспільства. Вони не підлягали світському суду, а в разі потреби потрапляли під суд єпископів. Духовенство поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, архієпископи та інші) і рядових священ-

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО в XIV—XV ст.

нослужителів. Найбільшу частину складали парафіяльні священники, життя яких мало чим відрізнялося від життя більшості селян.

2. Панівні (привілейовані) стани суспільства та їхнє життя.

На кінець XV ст. більша частина українських земель опинилася під владою Польщі та Великого князівства Литовського. Ці держави мали дещо відмінні соціальні структури. У Польщі всі панівні стани суспільства називали шляхтою. Через свої представницькі органи (місцеві сеймики та загальний сейм) шляхта визначала політику держави. У Великому князівстві Литовському панівний стан був більш різноманітним. Тут поєднувалися елементи власне Литви, Русі та Польщі.

У другій половині XIV — на початку XVI ст. відбувалося формування єдиного панівного стану із загальними правами, привілеями та обов'язками, що теж отримав назву «шляхта».

Шляхтичі входили до шляхетської корпорації, що вирішувала різні питання життя повіту, та могли бути обраними до повітових органів влади й сейму. Крім права носити й використовувати зброю, шляхта мала широкі привілеї в торгівлі та землекористуванні.

Шляхта виробила своєрідний кодекс шляхетської честі. У суді слово шляхтича не потребувало доказу. Шляхтич, який скоїв злочин, підлягав шляхетському суду й позбавлявся привілеїв. Одночасно з наданням привілеїв запроваджувалися й певні обмеження на зростання кількості шляхти за рахунок переходу з інших станів.

Шляхта була неоднорідна за своїм майновим становищем. Умовно її поділяли на три основні групи — дрібна шляхта, середня шляхта й магнати. Дрібні шляхтичі мали від 1 до 50 селянських дворів, магнати — кілька або десятки тисяч.

До панівних верств населення також належала частина духовенства — вищі ієрархи (митрополит, єпископи, ігумені тощо).

3. Князь Костянтин Острозький.

Особливе становище в тогочасному суспільстві й навіть серед панівного стану посідали князі. Це були нащадки князівських родів Рюриковичів, Гедиміновичів, Ольгердовичів. Вони мали своє військо, у їхніх володіннях діяло князівське право з власними податками й судом.

Наймогутнішим князівським родом були Острозькі. За родовими переказами, вони походили від князя Романа, батька Данила Галицького. Найвідомішим представником родини Острозьких був Костянтин Іванович (блізько 1463 — 1530) — великий гетьман литовський (головно-командувач литовських військ протягом 26 років), каштелян віденський. Загалом у володінні гетьмана було понад 30 міст і містечок, а також щонайменше 500 сіл, йому

Шляхта — привілейований стан у Польщі, Угорщині, Литві, на українських і білоруських землях, що в XIV—XVIII ст. входили до складу Польського королівства й Великого князівства Литовського. Належність до шляхетського стану забезпечувала людині широкі права й привілеї. Головними обов'язками шляхти були військова служба власним коштом і сплата невеликого грошового збору.
Магнат — найбільш знатний представник шляхти.

Польські магнати кінця XIV ст.
Сучасна реконструкція

Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Найвідомішою перемогою князя Костянтина Острозького була битва під **Оршею** **8 вересня 1514 р.** під час литовсько-московської війни 1512—1522 рр. У ході цього збройного протистояння князь розгромив московське військо, кількість якого вдвічі переважала литовське. У полон було взято понад 1,5 тис. знатних «московитів». Загалом московське військо втратило близько 30 тис. осіб загиблими та полоненими.

належали більше ніж 40 тис. селян-чоловіків. Костянтин Острозький був ревним захисником православної церкви від наступу католицизму. Він організував захист українських земель від татаро-турецьких набігів системою міст і замків та навіть сам здійснював походи проти татар.

4. Церковне життя в другій половині XIV — XV ст.

Важливу роль у житті українського суспільства XIV—XV ст. відігравало духовенство, яке складало майже десяту частину населення. Православне духовенство поділялося на дві категорії: біле (парафіяльні священники) і чорне (чerneцтво, вищі ієархи).

Приєдання Галичини до Польщі призвело до насильницького насадження католицтва. Поряд із наявними православними єпископствами створювалися католицькі для ще не існуючої парафії. У **1375 р.** Папа Римський задовольнив прохання польського уряду про заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства). Йому були підпорядковані Перемишльське, Холмське, Володимирське, Луцьке, Кам'янецьке й Молдавське єпископства, хоча католиків у краї в цей час майже не було.

Наприкінці свого життя польський король Казимир III домігся від константинопольського патріарха згоди на створення окремої Галицької православної митрополії (**1371 р.**). Проте вона проіснувала лише до **1401 р.** її була підпорядкована київському митрополиту.

Проблема православної церкви турбувалася й правителів Великого князівства Литовського. Після Кревської унії в Литві почало поширюватися католицтво. Це викликало опір із боку православної церкви й руських князів. Вони підтримали литовського князя Вітовта в боротьбі з пропольським налаштованим королем Ягайлом. Зміцнивши свою владу, Вітовт здійснив спроби вивести православну церкву на своїх землях із підпорядкування Московської митрополії. Перша спроба в **1406 р.** виявилася невдалою. Друга спроба була здійснена в **1415 р.**, коли в місті Новогрудок собор православних єпископів українських і білоруських земель обрав окремого київського («литовського») митрополита **Григорія Цамблака**. Проте після його смерті в **1420 р.** Вітовт був змушений визнати зверхність над православними московського митрополита **Фотія**.

У **XV ст.** було зроблено спробу об'єднати католицьку та православну церкви. У **1439 р.** на Вселенському соборі у **Флоренції** було укладено унію між Вселенським (константинопольським) патріархом і Папою Римським. Однак унію не визнали в московських та українсько-білоруських землях. Московське духовенство обрало своїм митрополитом Іону, що започаткувало автокефалію (самостійність) Московської митрополії. Після захоплення турками в **1453 р.** Константинополя вплив московського митрополита посилився.

Литовські правителі, не бажаючи залишати своїх численних православних підданих під впливом і зверхністю московського митрополита, у 1458 р. відновили Київську митрополію, яка остаточно відокремилася від Московської та була підпорядкована безпосередньо константинопольському патріархові. Митрополитом обрали Григорія Болгарина.

Православна церква у складі Польщі й Литви перебувала в становищі другорядної та залежала від світської влади.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На середину XVI ст. завершилося становлення шляхти як панівного стану суспільства на українських землях.
- У другій половині XIV — XV ст. православна церква почала втрачати підтримку держави й занепадати.
- У XIV—XV ст. католицька церква активно розширювала межі свого впливу за підтримки правителів Польщі та Литви.

Запитання та завдання

- 1.** Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Три речення». **Правила гри.** Учням та ученицям необхідно передати зміст пунктів параграфа трьома простими реченнями. Перемагає той(-а), у кого розповідь буде коротшою, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Гру доцільно проводити в письмовій формі.
- 2.** Назвіть основні стани суспільства на українських землях у XIV — першій половині XVI ст. Укажіть особливості соціальної структури населення. Хто належав до панівного стану населення? **3.** Як відбувався процес формування шляхти? Які права та обов'язки мали шляхтичі? **4.** Чим була зумовлена складна релігійна ситуація на українських землях у XIV — першій половині XVI ст.? Які події сприяли поширенню католицтва на українських землях?
- 5. Колективне обговорення.** Що спонукало правителів Литви та Польщі до створення окремих православних митрополій у своїх володіннях? **6. Робота в малих групах.** За якими ознаками зі шляхетського стану Литви та Польщі можна виділити «українську шляхту»? **7.** Заповніть порівняльну таблицю «Привілейовані стани населення українських земель».

Русь-Україна в X—XIII ст.	Українські землі в XIV — першій половині XVI ст.

- 8. Робота в парах.** Розгляньте діаграму «Соціальна структура суспільства на українських землях у другій половині XIV — першій половині XVI ст.» та виконайте завдання: **1)** Назвіть основні стани населення українського суспільства. Який із них був найчисленнішим? **2)** Виходячи зі структури населення, назвіть основні галузі господарства. **3)** Які з наведених станів відносяться до привілейованих, а які — до непривілейованих? Поясніть, чому ви так вважаєте.

Запам'ятайте дати

Друга половина XIV — початок XVI ст. — формування шляхти як привілейованого стану.

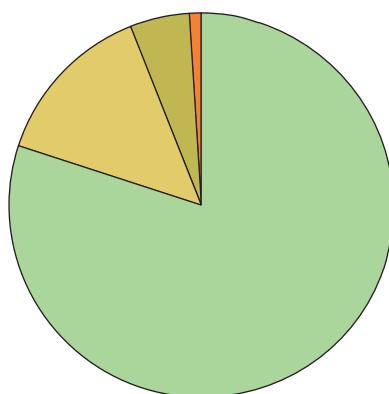
1371—1401 рр. — час існування Галицької право-славної митрополії.

1375 р. — заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства).

1439 р. — Флорентійська унія.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
у другій половині XIV — першій половині XVI ст.

- Селянство — 80 %
- Міщани — 14 %
- Шляхта — 5 %
- Духовенство — 1 %

§ 24. Сільське господарство. Ремесла й торгівля. Міста і магдебурзьке право

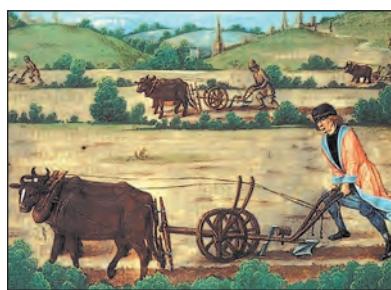
ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: які зміни відбулися в господарському розвитку українських земель; як розвивалися ремесла й торгівля на українських землях у XIV—XV ст.; що таке «натуральне господарство», «оброк», «панщина», «латифундія», «фільварки», «кріпацтво», «магдебурзьке право».

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Яку роль відігравали міста в Русі-Україні? 2. Які форми залежності селян існували в Русі-Україні та Галицько-Волинській державі? 3. Охарактеризуйте розвиток ремесла й торгівлі за часів Русі-України та Галицько-Волинської держави.

Натуральне господарство — тип організації виробництва, за якого люди виробляють продукти для задоволення власних потреб.
Оброк — частка продуктів (зерно, худоба, птиця, сало, мед), яку залежні селяни сплачували феодалу.

Селянська оселя.
Експозиція музею

Важкий колісний плуг.
Середньовічна мініатюра

1. Сільське господарство. Життя селянства. Упродовж XIV—XV ст. у господарському житті населення українських земель продовжувало переважати сільське господарство, що мало **натуральний характер**. Традиційними його видами були землеробство, скотарство, рибальство й присадибне бджільництво. Попри це в господарському житті відбулися помітні зміни. Завдяки колісному плугу селяни могли розорювати нові землі. Більшого поширення набули городництво й садівництво. Розвивалися промисли, передусім ті, що були пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів. Солеварінням займалися в Карпатах і на соляних озерах Північного Причорномор'я. Усупереч феодальному праву, за яким тільки шляхтичі могли займатися полюванням, у Подніпров'ї селяни та міщани активно ходили на дичину, що приносило їм чималий дохід.

За правовим становищем селяни поділялися на дві основні групи: «**похожих**» (вільних), які мали право відходити від феодала, і «**непохожих**» («**отчичів**»), позбавлених такого права. У XIV ст. більшість селян на українських землях були вільними й лише сплачували данину за користування землею. Земля була поділена між селянськими дворищами на ділянки — лани (волоки) по 16,8—21,4 га. Дворище складалося з 5—10 хат (димів), у кожній із яких жила велика селянська родина. Кілька дворищ утворювали сільську громаду (село), яку очоловав отаман. Кілька сіл об'єднувалися у волость — копу, головою якої був староста. На зборах копи розглядалися всі важливі справи. Також діяв копний суд.

Селяни сплачували чимало податків і виконували різні повинності. Основним державним грошовим податком у Великому князівстві Литовському був податок на військові потреби. Селяни також відбували й державні повинності: споруджували й ремонтували замки, зводили мости та греблі, прокладали дороги тощо. Церкви віддавали десятину.

Селяни феодальних помість сплачували **оброк** продуктами або грошима та відробляли **панщину**. У XV ст. пан-

щина складала 14 днів на рік із лану. У 1520 р. встановилася одноденна панщина на тиждень у Польщі, а в 1557 р. — у Литві. У Закарпатті на цей час панщина складала вже два дні на тиждень. У Північній Буковині існувало близько 20 повинностей і податків.

Села, які утворювали німецькі або польські поселенці, сплачували лише оброк і не відробляли панщину. Від кінця XIV ст. в Галичині ці села займалися переважно вирощуванням худоби. Оброк і податок вони сплачували худобою, а суд тут відбувався за стародавніми звичаями й правом.

У XIV—XV ст. відбулося помітне збільшення велико-го феодального землеволодіння. Уже наприкінці XIV ст. на українських землях налічувалося кілька десятків **латифундій**. Основними джерелами їх зростання були дарування від правителя держави, захоплення земель громади, купівля помість у їхніх власників, освоєння нових земель.

У зв'язку зі зростанням попиту на продукти харчування (особливо на зерно і м'ясо) у Західній Європі великі землевласники, реагуючи на потреби ринку, перетворювали свої господарства на **фільварки**. Найбільшого поширення фільваркові господарства набули в Галичині, Західній Волині, Західному Поділлі, Київському Поліссі. Нарешті українських земель вони поширилися лише із середини XVI ст. Для існування фільварків було потрібно багато землі, тому землевласники почали відбирати її в селян, водночас збільшуючи панщину та запроваджуючи **кріпацтво**.

Із XV ст. селян почали переводити під судочинство феодалів. У 1447 р. селян було позбавлено права на суд, тобто феодали могли втрутатися в їхнє особисте життя. Феодали також змушували селян користуватися за плату їхніми млинами й шинками. На початку XVI ст. селяни вже не мали права скаржитися на феодалів великому князеві чи королю. Майже припинилася діяльність копних судів. Водночас обмежувалося право селян на переселення (перехід). Так, у 30-х рр. XV ст. в Галичині було визнано певний час для переходів — тільки в дні Різдва за умови виплати феодалові викупу. Сейм 1496 р. постановив: протягом року залишити село мав право тільки один селянин. Сейм 1503 р. видав ухвалу, за якою селяни не могли переселятися без дозволу феодала, що означало втрату ними особистої свободи.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського процес закріпачення відбувався дещо повільніше. Це було зумовлено набігами татар і нестачею робочих рук.

Остаточне закріпачення селян відбулося на території Польщі в 1573 р., а на землях Великого князівства Литов-

ПАНЩИНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Риси панщини

- Безкоштовна праця на землях феодала (пана)
- У ролі «пана» могли виступати церква й держава
- Роботи проводилися переважно в сільському господарстві
- Кількість часу для відпрацювань визначалася власником землі самостійно
- Поширилася після впровадження фільваркового господарства

Панщина — безкоштовна праця залежних селян на феодала.

Латифундія — велике приватновласницьке земельне володіння з натуральним характером господарювання, у якому застосовувалася праця залежного населення.

Фільварки — багатогалузеві господарські комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали риси натурального господарства.

Кріпацтво — залежність селян, яка полягала в їх прикріпленні до землі, підпорядкуванні адміністративній та судовій владі великого землевласника.

Повстання під проводом Мухи.
Художник І. Їжакевич

Назва «**опришки**» співзвучна зі словами «опріч» (у стороні), «оприск» (скеля), «оприсливий» (нестриманий). Більш імовірно є версія, що до XIX ст. діловодство в Речі Посполитій здійснювалося латиною, і в документах зустрічалося слово «oppressor» (порушник). Можливо, це слово потрапило в народну мову та закріпилося в ній.

Марш опришків.
Художник В. Скоциляс

Правовою основою життя багатьох українських міст було **руське право**, що розвивалося із часів Русі. Головною посадовою особою в місті був **війт**, який мав право приймати остаточне рішення в усіх судових справах, міг навіть засудити винуватця до страти.

ського — у 1588 р., що було закріплено в сеймовому законі й Третьому Литовському статуті.

Протягом XIV—XV ст. відбулося загальне погіршення становища селянства на українських землях.

2. Соціальні виступи населення. Злам традиційного життя селянина, загальне погіршення становища населення спричиняли невдоволення, а іноді й відкритий опір. Популярним явищем були втечі. Багато селян залишали свої села, прямуючи на південь і схід, та оселялися на межі Дикого Поля. Там не було експлуатації з боку феодалів, але постійну небезпеку становили татари.

Уперше опір населення набув масового характеру в 1431—1434 рр. у Західному Поділлі, де в цей час насаджувалися польські порядки. Селяни в околицях Хмельника та Брацлава піднялися на повстання.

Найбільший виступ населення відбувся в 1490—1492 рр., охопивши Галичину, Західне Поділля й Буковину.

Улітку 1490 р. 10 тис. селян, міщенців і дрібних шляхтичів під керівництвом отамана **Мухи** (ім'я ватажка нам не відоме) захопили міста Сняток, Коломию, Галич і навколо них села. Масштаби заколоту занепокоїли владу, і проти повстанців вирушило велике військо. Вирішальна битва відбулася під Рогатином, у ній повстанці зазнали поразки. Муха врятувався втечею, але невдовзі був схоплений і вивезений до В'язниці в Кракові, де й помер.

Навесні 1491 р. повстання спалахнуло з новою силою. Загін буковинських селян виступив на Галичину. Проте восени військо було розгромлено, а його ватажка **Андрія Борулю** ув'язнено. Улітку 1492 р. він опинився на волі і знову очолив боротьбу, але був схоплений біля Коломиї та страчений у Хотині разом зі своїми полоненими товаришами.

У 1529 р. вперше згадуються **опришки** — народні месники, що діяли переважно в Карпатських горах. Вони нападали на шляхтичів і грабували їх, а захоплене добро, згідно з народними переказами, частково роздавали скривдженому селянству.

3. Міста та їхні жителі. Магдебурзьке право. У XIV—XV ст. помітним стало зростання міст. Проте на українських землях міста зберігали переважно феодально-аграрний характер. Ремеслом і торгівлею займалося не більше 20—30 % міщенців, і, подібно до селян, відбувалася повинності, сплачувала оброк натураю, інколи грошима. Населення багатьох міст у Подніпров'ї несло тільки військову повинність, що було зумовлено постійною воєнною небезпекою. Найбільшим містом у XV ст. був Львів із населенням понад 10 тис. осіб,

СИСТЕМА САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ, ЩО МАЛИ МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Магдебурзьке право — одна з найпоширеніших систем міського самоврядування доби Середньовіччя в Центральній Європі.

Магдебурзьке право походило від привілеїв 1188 р., які отримало німецьке місто Магдебург. Спочатку воно поширилося в Чехії, Польщі, Литві. На українських землях магдебурзьке право вперше ввели в XIV ст. в містах Галицько-Волинської держави.

тоді як Київ налічував до 3 тис. жителів. Процвітали й інші міста, зокрема Кам'янець, Луцьк, у яких проживало близько 4 тис. осіб.

У цей час активно розвивалися торгівля й ремесла, які поступово ставали основними заняттями жителів міст. Міста перетворювалися на осередки ремесла, промислов, торгівлі, культури, політичного життя.

Міста залежно від розташування (на державній чи приватній землі) поділялися на королівські (великокнязівські) і приватні.

Як і в інших європейських країнах, міщани прагнули позбутися залежності від своїх власників або державних урядовців і здобути самоврядування. У XIV ст. на українських землях разом із німецькими колоністами з'явилося **магдебурзьке право**. Німці отримали право організовувати в галицьких і волинських містах самоврядні громади (війтівства) з автономними судово-адміністративними установами. Перші війтівства були створені в Галицько-Волинській державі, зокрема, у Львові, що вважається початком періоду часткового надання магдебурзького права. У 1324 р. магдебурзьке право отримало місто Володимир, у 1356 р. — Львів, у 1374 р. — Кам'янець, у 1499 р. — Київ. До 1791 р. литовські князі, польські королі, українські гетьмані надали магдебурзьке право понад 220 українським містам.

Міста, які отримували магдебурзьке право, звільнялися від управління й суду війтів, воєвод чи старост або королівських (великокнязівських) намісників і запроваджували виборне самоврядування. Усі справи міського життя вирі-

Ратуша міста Кам'янець-Подільський (на місці давнього магістрату). Сучасний вигляд

У XIV ст. у Львові проживало близько 10 тис. осіб, із яких 500 були ремісниками. Вони об'єднувалися в 14 цехів, що представляли 36 різних ремісничих спеціальностей. Згодом кількість цехів зросла до 35. Зберігся тогочасний реєстр цехів, у якому поданий такий перелік: купці, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі й сідельники, солодовники (пивовари), грабарі, кущніри.

Від 1343 р. відома «татарська дорога», що вела з Німеччини в Золоту Орду через Krakів, Львів, Кам'янець, Київ. На той час це був фактично єдиний торговий шлях, що поєднував Європу зі Сходом. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи (тепер Феодосія) через Київ до Москви й Новгорода.

шував виборний **магістрат**, який формувався із заможних міщан. Вибори відбувалися раз на рік. Магістрат поділявся на **лаву**, очолювану війтом, і **раду**, очолювану бурмістром. Посаду війта міг обійтися лише шляхтич.

Спочатку магдебурзьке право поширювалося переважно на католиків, унаслідок чого православних українців усували від управління містом. Незважаючи на це, магдебурзьке право мало позитивне значення для розвитку українських міст.

4. Ремесла й торгівля. До кінця XV ст. налічувалося вже понад 200 ремісничих спеціальностей (за часів Русі-України — 70).

Для захисту власних інтересів і регулювання виробництва міські ремісники певних спеціальностей об'єднувалися в особливі організації — **цехи**, діяльність яких визначалася цеховими статутами. Цех мав право здійснювати судову владу над своїми членами, обкладав їх податками, а в разі потреби створював власне ополчення для оборони міста. Цехи очолювали виборні посадові особи — цехмістри. Ремісники були зобов'язані випускати якісну продукцію та продавати її за однаковою ціною.

Перші цехи на українських землях виникли **наприкінці XIV ст.** в Галичині й Закарпатті, а з **кінця XV ст.** цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини й Західного Поділля.

Оскільки цехова організація була запозичена з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли становити лише католики. Унаслідок цього православні українці позбавлялися права увійти до складу цеху. Майстрів, які не належали до цеху, називали **партачами**.

У торгівлі теж з'явилися нові явища. Так, купці для спільного захисту своїх інтересів і взаємодопомоги об'єднувалися в **гільдії**.

У XV ст. набули поширення **ярмарки**, які постійно існували у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та інших містах. Ярмарки були першою ознакою становлення ринку. Саме в цей час на українських землях розпочалися активні торговельні відносини. Після захоплення турками Константинополя в 1453 р. держави, які були традиційними споживачами візантійського зерна (Італія, Франція та інші), переоріентували свою торгівлю. Основним перевалочним пунктом продажу зерна в інші країни стало місто Гданськ на Балтійському морі. Це сприяло істотному пожвавленню виробництва зернових у Польщі та на українських землях.

Зростання ціни на худобу в західноєвропейських країнах також активізувало її розведення на продаж. На українських ярмарках волів продавали тисячами, а потім переганяли їх далі на захід. У цей час волі навіть використовувалися замість грошей.

Емблема майстерні кравців на будинку на Площі Ринок у Львові

Сучасна реконструкція середньовічного ярмарку на фестивалі в Кам'янці-Подільському (Хмельницька обл.)

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У результаті зростання в Західній Європі попиту на продукти сільського господарства на українських землях поширилося фільваркове господарство. Великі землевласники посилили експлуатацію селянства. Почало формуватися кріпацтво.
- Порушення традицій і загальне погіршення становища викликали опір селянства. Найбільшим виступом селян стали повстання 1490—1492 рр., які мали соціальний і визвольний характер.
- Починаючи з кінця XIV ст. найбільшим українським містам надавалося магдебурзьке право, яке регулювало їхнє життя. Також відбувалися зміни і в становищі населення міст.
- На українських землях зростала кількість ремісничих спеціальностей, поширювалися західноєвропейські форми організації ремісничого виробництва — цехи. Торгівля також зазнала змін: купці почали об'єднуватися в гільдії, набули поширення ярмарки.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою рольової гри «Магдебурзьке право». **Правила гри.** Кожен(-на) учень(-иця) обирає одного з персонажів (майстер цеху, вйт, голова торговельної гільдії, жебрак, лавник, раєць, бурмістр тощо). Потім вони розігрують сценки з міського життя.
- ▲ 2. Які нові явища в розвитку сільського господарства з'явилися в XIV — першій половині XVI ст.? Які галузі сільського господарства набули розвитку в XIV — першій половині XVI ст.? 3. Якими промислами займалися українські селяни й міщани? Що впливало на поширення цих занять? 4. Що таке фільварок? Чим була зумовлена поява фільварків та до яких наслідків привела? 5. Як відбувався процес закріпачення українських селян? 6. Укажіть основні причини появи збройних виступів населення. Назвіть найбільші виступи українського селянства XV ст. та з'ясуйте причини їх поразок.
- ◆ 7. **Колективне обговорення.** Чому міщани прагнули отримати магдебурзьке право для свого міста? 8. **Робота в малих групах.** Визначте, про кого йдеться: 1) селяни, які сплачували данину (грошима або продуктами) за користування землею та угіддями; 2) селяни, що мали відпрацювати панщину зі своїм «тяглом» — худобою та сільськогосподарським інвентарем; 3) селяни, що одночасно і займалися господарством, і несли військову службу.
9. Складіть розгорнутий план розповіді за темою «Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV — XV ст.»
- ★ 10. **Робота в парах.** У Львові перші ремісничі цехи виникли наприкінці XIV ст. На той час існувало чотири цехи. У 1425 р. їх було вже десять, наприкінці XV ст. — 14, у середині XVI ст. — 35. 1) Зробіть висновок щодо стану розвитку ремесла на українських землях. 2) У яких українських землях і чому цехова організація праці набула поширення в першу чергу? 11. Чому в Західній Європі розвиток господарства й ринкових відносин зумовив сканування панщини, а на українських землях усе сталося навпаки?

Запам'ятайте дати

- 1324 р.** — надання магдебурзького права Володимиру.
- 1356 р.** — надання магдебурзького права Львову.
- 1374 р.** — надання магдебурзького права Кам'янцю.
- 1490—1492 pp.** — селянські повстання в Галичині, Західному Поділлі та Буковині під проводом Мухи й Андрія Борулі.
- 1499 р.** — надання магдебурзького права Києву.
- 1520, 1557 pp.** — законодавче встановлення панщини в Польщі та Литві.

Селяни віддають оброк.
Гравюра XV ст.

Герб цеху годинникарів у Львові

§ 25. Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як розвивалася культура українських земель і якими були її особливості в другій половині XIV — XV ст.; які визначні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва тієї доби збереглися до нашого часу; чому серед архітектурних споруд тієї доби переважають замки й фортеці.

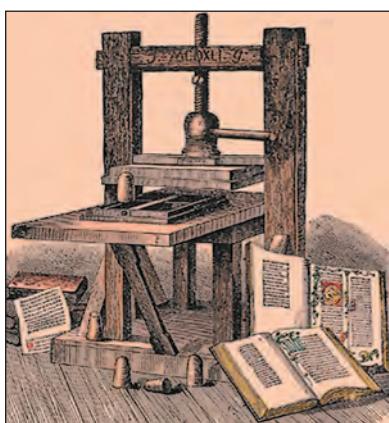
ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Якими були основні риси культури Галицько-Волинської держави? Чи наслідувала вона культуру Русі-України? 2. У чому полягали особливості релігійної ситуації на українських землях у другій половині XIV — XV ст.? 3. Назвіть видатні архітектурні пам'ятки часів Галицько-Волинської держави. 4. Що винайшов Йоганн Гутенберг?

Карта «Культурний і господарський розвиток українських земель у XIV—XV ст.»

Лекція в університеті.
Середньовічна гравюра

Друкарський верстат. XV ст.

1. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV — XV ст.

Культура українських земель у другій половині XIV — XV ст. розвивалася в суперечливих умовах.

У цей період українські землі потрапили під владу інших держав — Польщі, Угорщини, Литви, Османської імперії та Московської держави. У кожній із них умови розвитку культури були різними. До позитивних наслідків цього процесу можна віднести те, що культура українських земель стала відкритою для зовнішнього впливу. Так, через Польщу сюди проникли ідеї гуманізму та Відродження. Проте українська культура не запозичувала якісь ідеї повністю, а поєднувала різні елементи культурних впливів на основі спадщини Русі-України. У результаті створювалися справжні шедеври світового рівня, що мали чітко визначене національне забарвлення. Також українці, у яких не було власної вищої школи, отримали можливість навчатися в різних європейських університетах, долучаючись до загальноєвропейського культурно-освітнього розвитку.

У другій половині XIV — XV ст. католицька церква почала активно розширювати свій вплив, особливо в Галичині та на Поділлі. Православна церква, що втрачала підтримку держави, могла спертися лише на населення.

Крім того, через Україну проходила межа між християнською й мусульманською цивілізаціями, що теж впливало на культурні процеси.

Руйнівними для українських культурних надбань були набіги татар і турків, які знищували архітектурні пам'ятки, книги, а головне — людей, що їх створювали. Водночас небезпека й завзята боротьба спонукали митців на творчість. Удосяконалювалися оборонні споруди, розвивалося військове мистецтво, з'являлися літературні твори, народні думи й пісні.

Таким чином, навіть за загальних несприятливих умов відбувався процес становлення та розвитку української культури, яка дедалі більше набувала рис самобутності.

2. Освіта. Юрій Дрогобич. У XIV—XV ст. на українських землях продовжувала розвиватися освіта, яка, спираючись на руську традицію, активно запозичувала західноєвропейський досвід.

У цей період учителями залишалося духовенство, яке навчало дітей при церквах, монастирях, єпископських палацах. Заможні люди наймали дяків для домашнього навчання. Богослужебні книги (особливо Псалтир — книга релігійних пісень і молитов) використовувалися як підручники. Дітей навчали читання, письма й церковного співу. Подальшу освіту за бажанням здобували самостійно. Насамперед вивчали грецьку та латинську мови.

Із XIV ст., за відсутності власних вищих навчальних закладів, українці здобували освіту в таких європейських університетах: Krakівському (у XV—XVI ст. його закінчили 800 вихідців з українських земель), Паризькому, Падуанському, Болонському, Гейдельберзькому, Празькому та інших.

У цей період помітно активізувалася діяльність українських учених. Найвизначнішим серед них був учений-астроном (астролог), перший із відомих докторів медицини й філософії, ректор Болонського університету **Юрій Дрогобич**.

3. Література. Літописання. Початок книгодрукування. У XIV—XV ст. книги, як і раніше, були рукописними. Прикметною рисою книг цього періоду було те, що жива народна мова почала відігравати значно більшу роль.

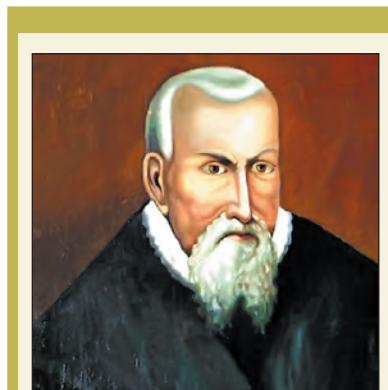
Основним центром книгописання залишався Київ. Помітною стала світська література. Із світських творів найбільш відомий збірник «Ізмарагд» (XIV—XV ст.). Він містить близько 100 повчань на різну тематику: про книжну мудрість, повагу до вчителів, багатство й бідність, доброчинність і гріхи тощо.

Найвідомішими книгами церковної літератури цього періоду є **Київський Псалтир 1397 р.** із чудовими мініатюрами та збірка житій святих **«Четы́-мінеї»** в редакції 1489 р., що була створена на західноукраїнських землях. У ній простежується вплив народної мови.

Продовжувалися на українських землях і традиції літописання. До старих центрів додалися нові: Холм, Луцьк, Кам'янець, Острог, Львів та інші. Найвизначнішими літописами того часу були: Короткий Київський літопис, що розповідає про події 1491—1515 рр., і «литовські», або «західноруські» літописи, відомі в багатьох редакціях.

Від середини XV ст. після винаходу Йоганна Гутенberга в Європі поширилося книгодрукування. На українські землі почали потрапляти друковані книги латинською мовою із друкарень німецьких міст.

Наприкінці XV ст. почалося друкування книг церковнослов'янською мовою. Першодрукарем був німець **Швайпольт Фіоль**, який у 1491 р. в Krakові надрукував кирилицею

Юрій Дрогобич (Котермак, 1450—1494) був автором першої друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року» обсягом у десять сторінок, що являє собою астрологічний прогноз на 1483 р.; написав сім трактатів, ряд віршованих промов і послань до Папи Римського. Усі вони були написані латиною, але незмінним залишився підпис автора: «Юрій із Дрогобича, русин».

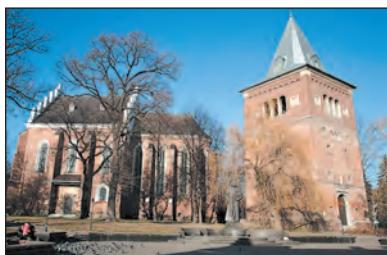

Сторінка «Октоїха»
Швайпольта Фіоля. 1491 р.

Титульна сторінка «Біблії Руської» Франциска Скорини. 1517 р.

Однією з найвизначніших пам'яток замкового будівництва в Україні є Верхній замок у Луцьку. Його будівництво почалося ще в XIII ст. За стінами замку розташувалися князівський і єпископський палаці, собор, будинки шляхти. Замок мав три прямоокутні муровані вежі — Надбрамну, Стирому (Свидригайлівську), Владичу.

Костел Святого Варфоломія у Дрогобичі. Сучасний вигляд

четири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Пісна», «Тріодь Цвітна».

У 1517—1519 рр. білоруський вчений **Франциск Скорина** надрукував кирилицею в Празі Псалтир і Біблію. Вони мали значне поширення на українських землях навіть у рукописних копіях.

4. Усна народна творчість. Усна народна творчість продовжувала розвиватися на основі давніх традицій, що сягають часів Русі-України та Галицько-Волинської держави. Найбільшого поширення набула обрядова поезія, яка була тісно пов'язана з народним побутом і несла в собі магічні культові мотиви. Незважаючи на переслідування з боку церкви, зберігалися давні дохристиянські обряди, наприклад святкування Івана Купала. Особливо життєтворчими були обряди новорічного циклу: колядування й щедрування. Крім того, популярними залишилися веснянки, русальні пісні та обряди. Проте в давніх сюжетах почали з'являтися нові герої та відбивалися тогочасні події.

У XV ст. зародилася **епічна поезія** — історичні пісні, балади та думи.

Історичні пісні прославляли боротьбу героїв із набігами татар і турків.

Думи стали новим оригінальним жанром усної народної творчості. Вони виникли в козацькому середовищі. Головна ідея дум — любов до Батьківщини та необхідність її захисту. Їх виконували під музичний супровід на кобзі або бандурі. Думи мали своєрідну поетичну мову. До найстаріших творів цього жанру належать «Плач невільників», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з міста Азова» та інші.

Думи є важливим історичним джерелом, адже нерідко вони з точністю відображають події минулого.

5. Архітектура й містобудування. У XIV—XV ст. змінився зовнішній вигляд міст на українських землях. І чим далі на захід, тим більше вони набували західно-європейських рис. Це було пов'язано з тим, що значну частину населення цих міст становили переселенці з країн Європи.

Іншим чинником стало поширення магдебурзького права. Відповідно до його норм у центральній частині міста розташувалася, як правило, прямоокутна торговельна (ринкова) площа. Її периметр щільно забудовували. Тут були ратуша, торговельні лавки, міські ваги, майстерні ремісників і житлові будинки. Фасади муріваних будинків могли містити в ряд лише три вікна. Якщо господар бажав більше, то йому доводилося виплачувати величезну суму до скарбниці міста. У містах формувалася прямоокутна

мережа вулиць, із яких головні вели до ринкової площа. Поряд із площею були розташовані головні храми, кафедральні собори.

Постійна воєнна небезпека зумовлювала активне будівництво оборонних споруд. Так, споруджувалися дерев'яні замки в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах тощо. Вогнепальна зброя й нові способи ведення воєнних дій спричинили необхідність будувати укріплення з каменю або цегли. У цей час такі оборонні споруди були зведені в Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці-Подільському, Олеську, Білгороді-Дністровському та інших містах.

Від початку XV ст. внаслідок постійних нападів татар оборонне будівництво стало провідним. Найгустіша мережа замків постала на Поділлі та Волині.

У будівництві храмів і монастирів також з'явилася тенденція зводити їх одночасно як культові та оборонні споруди, оточуючи міцними стінами. До найбільш досконалих належить церква Покрову в селі Сутківці. Навколо монастирів теж будували кам'яні стіни, перетворюючи їх на фортеці.

Під впливом західноєвропейської архітектури (готика, Ренесанс) споруджували католицькі костьоли: кафедральні у Львові й Кам'янці-Подільському, Святого Миколая в Рогатині, Святого Варфоломія в Дрогобичі тощо.

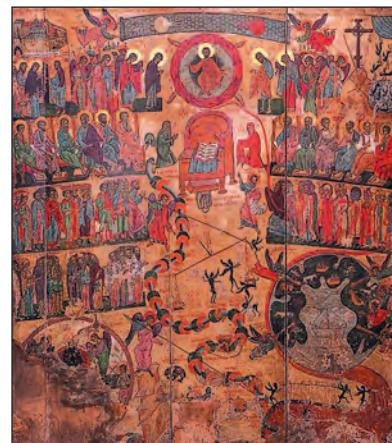
6. Образотворче мистецтво. В образотворчому мистецтві цієї доби сформувалося нове явище: митці відходили від традиційних візантійських канонів іконопису, намагаючись передати реальні почуття людини. Майстри почали опановувати техніку світлотіньового моделювання, що свідчило про вплив західноєвропейського гуманізму. Як і раніше, живопис широко представлений фресками та іконами, книжковими мініатюрами.

Найбільш відомими є фрескові розписи каплиці в Голянах під Ужгородом (фрески «Благовіщення», «Таємна вечеря», «Дари волхвів», «Втеча до Єгипту», «Свята Катерина»), Вірменської церкви у Львові, Бакотського монастиря на Поділлі. Відомі також розписи українськими майстрами храмів і палаців у Польщі. На відміну від по-передніх часів, збереглися імена багатьох тогочасних майстрів розпису: Гайль і Тимофій Дробиш із Перемишля, Іоанн, Андрій Русин, Максим Воробій зі Львова, Герман із Самбора та інші.

У писанні ікон продовжували розвиватися три центри: Київ, Волинь та Львів. Ікони, як і фрески, набували нових рис під впливом ідей гуманізму та Відродження. В іконах також з'явилися зображення рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Із XV ст. стали популярними ікони, намальовані на дошках. Кожна школа іконопису мала свої риси: київська школа намагалася дотримуватися

Церква Покрову Пресвятої Богородиці в с. Сутківці (Хмельницька обл.). Сучасний вигляд

Ікона «Страшний Суд» у церкві с. Ванівка (Польща). Друга половина XV ст.

у XIV—XV ст. із розвитком рукописних книг продовжилася традиції книжкової мініатюри. Найбільш яскраво книжкова мініатюра тієї доби представлена в Київському Псалтирі 1397 р., де вміщено 301 ілюстрацію. Майстерні ілюстрації містять також Київське Євангеліє (1393 р.), Луцьке Євангеліє (XVI ст.) тощо.

Запам'ятайте дати

- XIV—XV ст.** — масове замкове будівництво.
- 1397 р.** — створення Київського Псалтиря.
- 1450—1494 рр.** — життя та діяльність Юрія Дрогобича (Котермака).
- 1483 р.** — видання в Римі першої друкованої книги українського автора Юрія Дрогобича (Котермака) «Прогностична оцінка поточного 1483 року».
- 1491 р.** — книгодрукування церковнослов'янською мовою Швайпольтом Фіолем книг «Октоїх» і «Часослов».

Практичне заняття за розділом V

Узагальнення за розділом V

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V

Варіант 1

Варіант 2

візантійських канонів, львівська школа перебувала під впливом західноєвропейського мистецтва, волинська школа мала стійкі народні традиції. Одним із кращих зразків іконопису є ікона Богородиці Одигітрії із села Красів (Львівська обл.).

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У культурному розвитку українських земель XIV—XV ст. відбувалися суперечливі процеси. Чинниками, які стримували культурний процес, були: падіння Візантійської імперії, що позбавило православ'я зовнішньої опори; відсутність власної державності; наступ католицької церкви; напади татар. Проте, позбувшись візантійського впливу, культура українських земель почала активно засвоювати надбання західноєвропейської культури.
- Піднесенню української культури сприяли технічний прогрес, виникнення друкарства, розвиток гуманістичної думки під впливом європейського Відродження.

Запитання та завдання

- ◆ 1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Знавці культурних пам'яток». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в пари. Один(-на) учасник(-ця) гри показує зображення пам'ятки культури (готує вчитель(-ка)), інший(-а) вказує її назву. Через деякий час вони міняються ролями.
- ▲ 2. У яких умовах у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася культура? 3. Назвіть факти, які свідчать про розвиток освіти на українських землях. Де здобували вищу освіту українці в другій половині XIV — XV ст.? 4. Яку роль у житті населення українських земель відігравали тогочасні усна народна та музична творчість? Які нові жанри української народної творчості виникли в XIV—XV ст.? 5. Укажіть найважливіші досягнення архітектури та образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст. Які жанри образотворчого мистецтва отримали подальший розвиток у XIV—XV ст.?
- ◆ 6. **Колективне обговорення.** Чому серед пам'яток архітектури XIV—XV ст. переважають оборонні споруди? 7. Складіть таблицю «Досягнення культури українських земель другої половини XIV — XV ст.».

Галузь культури	Основні досягнення

- ★ 8. **Робота в парах.** Підготуйте розповідь із презентацією «Замки й фортеці України». 9. **Робота в малих групах.** Визначте риси культури українських земель XIV—XV ст., що сформувалися під впливом культури країн Заходу. 10. Які культурні традиції Русі-України та Галицько-Волинської держави позначилися на культурі українських земель XIV—XV ст.?

Узагальнення до курсу. Історія Русі-України в контексті епохи Середніх віків

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були цивілізаційні здобутки русько-українського суспільства в період Середньовіччя; який внесок зробило русько-українське суспільство IX—XV ст. у загальноєвропейську культурну спадщину; що було спільногоЯ відмінного в процесах і явищах загальноєвропейської та української історії доби Середньовіччя; про особливості українського Середньовіччя (порівняно з історією тогочасної Візантії та Західної Європи).

ЗАВДАННЯ НА ПОВТОРЕННЯ: 1. Коли і як постала Русь-Україна? Якими були її особливості розвитку? 2. Чому історики називають Галицько-Волинську державу спадкоємицею Русі-України? 3. Які держави розділили між собою українські землі на початку XVI ст.?

1. Русь-Україна в історії Європи. Русь-Україна залишила яскравий слід у світовій історії IX—XIII ст. Її внесок до політичного, економічного, суспільного й культурного життя Середньовіччя був надзвичайно великим. Русь-Україна поступово перейшла від воєнних сутичок із сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Держава відігравала значну роль у міждержавних відносинах Східної Європи тієї доби.

Київські князі укладали угоди з Візантією та Священною Римською імперією, Польщею й Угорчиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх іноді династичними шлюбами, що було нормою міжнародних відносин Середньовіччя. Руські князі підтримували династичні зв'язки із Францією, Швецією, Англією, Німеччиною, Угорчиною, Польщею, Норвегією, Візантією.

Великий міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Високопродуктивними були землеробство і скотарство, ремесла й промисли. Важливе місце посідали міжнародні торговельні зв'язки Русі-України. Через неї проходив важливий торговий шлях «із варягів у греки», який зв'язував Західну й Північну Європу з Близьким Сходом. Руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі. Київ залишався центром міжнародної торгівлі. Іноземні купці торгували в руських містах.

Русь-Україна мала багату духовну й матеріальну культуру. Своєрідна й неповторна, вона увібрала в себе найкращі досягнення Заходу та водночас відчутно впливала на культурний розвиток країн світу. Далеко за межами своєї Батьківщини були відомі київські ювеліри, іконописці, зброярі. Виготовлені руськими майстрами вироби вражали сучасників своєю витонченістю і красою.

На думку дослідників, за рівнем розвитку міст і торгівлі в X—XI ст. Русь-Україна навіть випереджала країни Західної Європи. Доцільно звернути увагу на віротерпимість, яка панувала в Русі-Україні. Зокрема, у багатьох руських містах були громади єреїв, німців, поляків, вірмен, варягів тощо.

Берестяна грамота. Кінець XIV ст.

Пам'ятник засновникам Києва.
Скульптор В. Бородай

Перебування українських земель під владою інших держав спричинило значні соціально-економічні та демографічні зміни. Між окремими частинами українських земель послабилися господарські та культурні зв'язки. Загострилися релігійні суперечності. Зазнала змін форма і структура земельної власності. Поступово більшість землевласників на українських землях становили представники інших держав. Спроба руської знаті зберегти своє становище виявилася невдалою. Проте зберігалася культурна та духовна єдність українського народу, що згодом забезпечило відновлення й державного життя. Серед позитивних змін був розвиток міського життя завдяки впровадженню в деяких українських містах магдебурзького права.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці в Галичі (тепер с. Крилос). Сучасний вигляд

Дракон — елемент оздоблення храму XII ст. Свідчення впливу романського стилю в архітектурі

2. Історичне значення Королівства Руського (Галицько-Волинської держави). Галицько-Волинська держава відіграла надзвичайно важливу роль в історії української державності. Після занепаду Києва саме Галицько-Волинська держава протягом століття після монгольської навали забезпечувала наступність і безперервність розвитку державотворчих традицій на українських землях. Вона перетворилася на центр політичного та економічного життя.

Зв'язки із Центральною та Західною Європою сприяли долученню українських земель до західної культури, зберігаючи при цьому власну культурну традицію, що мала значний візантійський вплив.

У 40-ві рр. XIV ст. територія Галицько-Волинської держави внаслідок припинення власної династії була розділена між сусідніми державами. Для українських земель розпочався новий етап розвитку.

3. Українські землі під владою інших держав. Із другої половини XIV ст. українські землі були поділені між сусідніми державами. До складу Великого князівства Литовського увійшли Волинь, Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Сіверщина. Галичина була приєднана до Польщі, а Поділля розділили між собою Польща й Велике князівство Литовське. Наприкінці XV ст. про право на всі ці землі заявила Москва, стверджуючи, що вона є спадкоємицею Русі-України. Після низки воєн Москва зуміла захопити у Великого князівства Литовського Чернігово-Стародубське і Новгород-Сіверське князівства.

Закарпаття ще в другій половині XI ст. було приєднано до Угорщини та перебувало під її владою до початку XVI ст. На короткий час у XIII ст. воно потрапило під владу галицько-волинських князів. Після загибелі Угорської держави Закарпаття було розділене між Трансильванією та Австрією. Буковина теж переходила від однієї держави до іншої: Польщі, Угорщини, Молдавського князівства і зрештою стала частиною Османської імперії. Отже, у XIV—XV ст. українські землі стали об'єктом задоволення територіальних претензій сусідніх держав.

4. Крим у Середні віки. За часів Середньовіччя Крим розвивався окремим шляхом. Завдяки своєму географічному розташуванню півострів опинився на перетині залишків античної цивілізації (Візантія), християнської та мусульманської цивілізацій, світу кочових народів. Головне — тут перетиналися торгові шляхи, які кожна з причорноморських держав намагалася взяти під свій контроль. Із IX—XII ст. Крим перебував у сфері впливу Русі-України. Тут існувало Тмутороканське князівство.

За національним складом населення Кримського півострова було доволі різноманітним і неодноразово зазна-

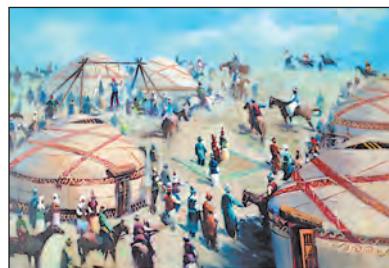
вало докорінних змін. На цей процес особливо впливали кочові народи, що панували в причорноморських степах.

Після завоювання монголами Крим перетворився на окремий улус Золотої Орди. Унаслідок змішування монголів із половцями та іншими народами півострова тут виникла нова етнічна спільнота — кримські татари. У середині XV ст. їх держава Кримське ханство здобула незалежність і стала вагомим чинником розвитку Східної Європи аж до XVIII ст.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень засвоєння матеріалу параграфа за допомогою гри «Із вуст в уста». **Правила гри.** У грі беруть участь четверо осіб. Троє з них виходять із класу. Той(-а), що залишається, разом з усім класом уважно слухає текст одного з пунктів параграфа, розглянутого на уроці, який зачитує ведучий(-а). Учень(-иця), що був(-ла) у класі, має передказати текст запрошеному(-й) до класу другому(-й) учаснику(-ці). Потім він (вона) передає інформацію третьому(-й) учаснику(-ці), а той(-а), у свою чергу, — четвертому(-й) (учні та учениці по черзі запрошуються до класу). Четвертий(-а) учасник(-ця) розповідає класу, що він (вона) зрозумів(-ла) від третього(-ї) учасника(-ці). Гра має проходити у швидкому темпі, без пауз. Після цього ведучий(-а) повільно читає первинний варіант розповіді. Насамкінець доцільно ще раз розібрати те, що було складним для переказу.
2. **Історичний диктант.** 1) Який із київських князів першим прийняв християнство? 2) Похід на Київ якого князя сприяв установленню династії Рюриковичів? 3) Як називався перший писемний збірник законів Русі-України? 4) Із якими кочовими племенами боровся князь Володимир Мономах? 5) Навколо якого міста спалахнула боротьба в роки роздробленості Русі-України? 6) Яке князівство стало центром об'єднання земель Південно-Західної Русі? 7) Навала яких племен привела до занепаду й розпаду Русі-України? 8) Який галицько-волинський князь став королем? 9) Які держави боролися за галицько-волинську спадщину? 10) Коли відбулася битва на Синіх Водах? 11) Які держави претендували на спадщину Русі-України? 12) Коли утворилося Кримське ханство?
3. **Робота з контурною картою.** 1) Простежте за картою територіальні зміни Русі-України від перших князів до Мстислава Великого. 2) Позначте межі Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) за правління короля Данила. 3) Підпишіть держави, які претендували на спадщину Галицько-Волинської держави. 4) Зафарбуйте територію Кримського ханства.
4. Скористайтесь переліком основних дат подій історії України (с. 140). На підставі укладеної синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя» зі всесвітньої історії сформулюйте висновок про місце Русі-України в загальноєвропейських політичних, економічних і культурних процесах.

Половецьке містечко-зимівник (кіш). Сучасна реконструкція

Атака монгольських лучників. Сучасна реконструкція

Польський шляхтич. Художник Рембрандт

Додатки

Основні дати та події

Дата	Подія
V—VII ст.	Велике розселення слов'ян
VIII—IX ст.	виникнення у східних слов'ян племінних княжінь
860 р.	похід руських дружин на Константинополь
882 р.	загибель князя Аскольда. Захоплення князівської влади в Києві Олегом
907, 911 pp.	походи князя Олега на Константинополь
915—1036 pp.	панування печенігів у причорноморських степах
941, 943 pp.	походи князя Ігоря на Константинополь
946 (957) р.	посольство княгині Ольги до Константинополя
964—966 pp.	роздром Святославом Хозарського каганату
968—971 pp.	Болгарські походи Святослава
968 р.	перемога Святослава над печенігами в битві під Києвом
988 р.	початок хрещення Русі-України
1036 р.	роздром печенігів під Києвом
1051 р.	перша згадка в літописі про Києво-Печерський монастир (лавру)
X—XI ст.	установлення в Русі-Україні феодальних відносин
1054—1073 pp.	правління тріумвірату Ярославичів
1055 р.	поразка торків від київського князя Всеволода Ярославича
1055—1239 pp.	панування половців у причорноморських степах
1068 р.	поразка Ярославичів на річці Альті. Київське повстання
1072 р.	прийняття збірника законів «Правда Ярославичів»
1097 р.	Любецький з'їзд князів
1113—1125 pp.	правління Володимира Мономаха в Києві
1113 р.	прийняття «Статуту Володимира Всеволодовича»
1125—1132 pp.	правління Мстислава Великого
1141 р.	об'єднання галицьких земель у єдине князівство Володимиром Володаревичем

Дата	Подія
1152—1187 pp.	Галицьке князівство за правління Ярослава Осмомисла
1169 р.	розорення Києва Андрієм Богословським
1170 р.	початок князювання Романа Мстиславича на Волині
1185 р.	невдалий похід Ігоря Святославича проти половців, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім»
1187 р.	перша літописна згадка назви «Україна»
1199 р.	об'єднання Волинського і Галицького князівств у єдину державу
Кінець XII — 1475 р.	існування князівства Феодоро
1205 р.	загибель Романа Мстиславича
31 травня 1223 р.	битва русько-половецького війська з монголами на річці Калка
1237—1241 pp.	монгольська навала на Русь
1238 р.	утвердження князя Данила в Галичі
1239 р.	спустошення монголами Переяславського та Чернігівського князівств
Кінець 1240 р.	оборона Києва від монголів
1240—1241 pp.	спустошення монголами Київського князівства і Галицько-Волинської держави
17 серпня 1245 р.	битва під Ярославом
1253 р.	коронування Данила Романовича
1264 р.	смерть короля Данила
1303—1410 pp.	час існування Галицької православної митрополії
1323 р.	загибель князів Андрія і Льва II; припинення династії Романовичів
1324, 1356, 1374, 1499 pp.	надання магдебурзького права Володимиру, Львову, Кам'янцю, Києву
1349 р.	захоплення Галичини польським королем Казимиром III
1359 р.	входження Шипинської землі до складу Молдавського князівства
1362 р.	битва на Синіх Водах
1366 р.	поділ галицько-волинської спадщини між двома державами — Польщею (Галичина) і Литвою (Волинь)

Дата	Подія
1375 р.	заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства)
1385 р.	Кревська унія
1387 р.	остаточне встановлення польської влади в Галичині
1392 р.	перша згадка назви «Буковина» в писемних джерелах
1397 р.	створення Київського Псалтиря
Друга половина XIV — початок XVI ст.	формування шляхти як привілейованого стану
90-ті рр. XIV ст.	ліквідація удільних князівств на українських землях
XIV—XV ст.	масове замкове будівництво
1401 р.	Віленська унія
1410 р.	Грюнвальдська битва
1413 р.	Городельська унія
1 вересня	битва під Вількомиром
1435 р.	
1439 р.	Флорентійська унія

Дата	Подія
1450—1494 рр.	життя та діяльність Юрія Дрогобича (Котермака)
1458 р.	створення окремої Київської православної митрополії
Середина XV ст.	утворення Кримського ханства
1478 р.	установлення васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії
1489, 1492 рр.	перші писемні згадки про українських козаків
1490—1492 рр.	селянські повстання в Галичині, Західному Поділлі та Буковині під проводом Мухи й Андрія Борулі
Кінець XV — початок XVI ст.	литовсько-московські війни за спадщину Русі-України
1508 р.	повстання Михайла Глинського
1514 р.	битва під Оршею
1520, 1557 рр.	законодавче встановлення панщини в Польщі та Литві

Термінологічний покажчик

Архітектура, 49
 Баскак, 90
 Берестяні грамоти, 69
 Билина, 47
 Васал, 38
 Велике розселення слов'ян, 7
 Внутрішня політика, 15
 Вотчина, 40
 Віче, 39
 Графіті, 49
 «Грецький вогонь», 15
 Данина, 14
 Державотворчі процеси, 11
 Домен, 39
 Дружина, 13
 Duumvirat, 52
 Етнічні процеси, 11
 Єпископ, 19
 Звичаєве право, 27
 Зовнішня політика, 15
 Золотоординське ярмо, 90
 З'їзд князів (снем), 54
 Ікона, 49
 Іконопис, 49
 Імперія, 38
 Інкорпорація земель, 107
 Історична періодизація, 4

Історична подія, 4
 Історичний процес, 4
 Історичний факт, 4
 Історичні джерела, 5
 Історія України, 4
 Кирилиця, 46
 Князь, 11
 Князівська рада, 38
 Кодифікація, 34
 Козак, 120
 Кріпацтво, 127
 Лавра, 35
 Латифундія, 127
 Літопис, 8
 Магдебурзьке право, 129
 Магнат, 123
 Митрополит, 35
 Митрополія, 35
 Мозаїка, 49
 Міжусобна війна (міжусобиця), 27
 Натуральне господарство, 126
 Норми права (правові норми), 27
 Оброк, 126
 Панщина, 127
 Печениги, 15

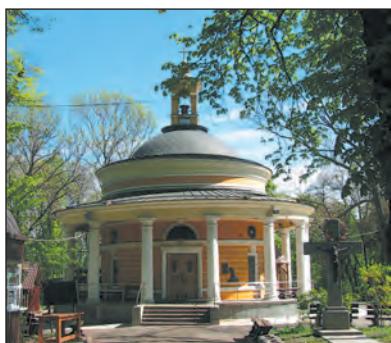
Племінні княжіння, 11
 Плем'я, 7
 Половецькі «баби», 79
 Поляддя, 14
 Політична децентралізація (роздробленість), 52
 Помістя, 40
 Реформи, 18
 Скоморохи, 48
 Собор, 34
 Соціальна верства, 40
 Союз племен, 8
 Стани, 122
 Султан, 119
 Сюзерен, 40
 Тріумвірат, 52
 Уділ, 38
 Унія, 112
 «Устав земляний», 27
 Фреска, 49
 Фільварки, 127
 Хроніка, 8
 Централізована монархія, 38
 Шляхта, 123
 Язичництво, 10
 Ярлик, 90
 Ясир, 120

Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковими джерелами

Зміст

Аскольдова могила в Києві.
Сучасний вигляд

Свята княгиня Ольга (фрагмент).
Ескіз розпису собору Святого
Володимира в Києві.
Художник М. Нестеров

Десантинна церква.
Сучасна реконструкція

Передмова	3
§1. Вступ	4
Розділ I. Виникнення та становлення Русі-України	
§2. Східні слов'яни у V—IX ст.	7
§3. Русь-Україна за перших князів	13
§4. Русь-Україна за князювання Ольги та Святослава	18
§5. Суспільно-політичний устрій і господарське життя Русі-України	23
Практичне заняття за розділом I	26
Узагальнення за розділом I	26
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	26
Розділ II. Русь-Україна наприкінці Х — у першій половині XI ст.	
§6. Русь-Україна за Володимира Великого	27
§7. Русь-Україна за правління князя Ярослава Мудрого	33
§8. Суспільний і політичний устрій та господарське життя Русі-України	38
§9. Культура Русі-України	46
Практичне заняття за розділом II	50
Узагальнення за розділом II	50
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II	50
Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст.	
§10. Русь-Україна у 1054—1113 рр.	51
§11. Русь-Україна в період правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого	56
§12. Політична децентралізація Русі-України. Розвиток Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Волинського князівств	61
§13. Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.	69
§14. Кочові народи українських степів X—XIII ст. Крим у складі Візантійської імперії	75
Практичне заняття за розділом III	81
Узагальнення за розділом III	81
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III	81

Розділ IV. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 15. Утворення Галицько-Волинської держави	82
§ 16. Походи монголів на Русь.	
Підпорядкування руських князівств	
Монгольській імперії (Золотий Орді)	87
§ 17. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)	
у період піднесення і стабілізації	
(друга половина XIII ст.)	92
§ 18. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)	
у період поступового занепаду	
(перша половина XIV ст.)	97
§ 19. Культура Королівства Руського	
(Галицько-Волинської держави)	
XIII — першої половини XIV ст.....	102
Практичне заняття за розділом IV	106
Узагальнення за розділом IV	106
Тестові завдання для підготовки	
до тематичного контролю за розділом IV	106

Розділ V. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

§ 20. Інкорпорація руських удільних князівств	
до складу інших держав	107
§ 21. Кревська унія 1385 р. та українські території.	
Опір руських князів політиці централізації	
та його наслідки.....	112
§ 22. Утворення Кримського ханства.	
Суспільний устрій та культура ханства.	
Держава Феодоро в Криму	118
§ 23. Суспільне й церковне життя	
на українських землях у XIV—XV ст.	122
§ 24. Сільське господарство. Ремесла й торгівля.	
Міста і магдебурзьке право.....	126
§ 25. Культура українських земель	
у другій половині XIV — XV ст.....	132
Практичне заняття за розділом V	136
Узагальнення за розділом V	136
Тестові завдання для підготовки	
до тематичного контролю за розділом V.....	136
Узагальнення до курсу. Історія Русі-України	
в контексті епохи Середніх віків	137

Додатки

Основні дати та події.....	140
Термінологічний покажчик	141
Плани-схеми для самостійної роботи	
з підручником і додатковими джерелами	141

Пам'ятник Ярославу Мудрому
в Києві. Скульптор І. Кавалерідзе.
Встановлений у 1997 р. поряд
із Золотими воротами

Половчанка. Ескіз костюма до
опери О. Бородіна «Князь Ігор».
Художник І. Білібін

Площа Ринок у Львові.
Сучасний вигляд

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

*ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович*

**«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва.* Редактор *С. С. Павлюченко.*

Технічний редактор *А. В. Пліско.* Художнє оформлення *В. І. Труфена*
Коректор *Н. В. Красна.*

Окрім зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 25.06.2020. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 15,12. Обл.-вид. арк. 14,8. Тираж 158583 прим. Зам. 7706-2020.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.
Тел. +38(057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

Історія України

підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

7

Особливості підручника:

- формує цілісне уявлення про основні події на українських землях у Середні віки
- розглядає події Середньовічної історії України як складової світового історичного процесу
- розвиває вміння самостійно працювати з інформацією та застосовувати її в практичній діяльності

Інтернет-підтримка дозволить:

- підготуватися до практичних занять та опрацювати історичні карти та документи
- виконати узагальнюючі завдання
- здійснити онлайн-тестування за кожною темою

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ISBN 978-617-09-6264-5

9 786170 962645

Інтернет-підтримка

